

Диякон Віталій Колбасін

НЕБО НА ЗЕМЛІ

ПАЛОМНИЦТВО
ДО
СВЯТОУСПЕНСЬКОЇ
УНІВСЬКОЇ ЛАВРИ

Диякон Віталій Колбасін

НЕБО НА ЗЕМЛІ

**ПАЛОМНИЦТВО
ДО
СВЯТОУСПЕНСЬКОЇ
УНІВСЬКОЇ ЛАВРИ**

Диякон Віталій Колбасін

НЕБО НА ЗЕМЛІ

ПАЛОМНИЦТВО
ДО
СВЯТОУСПЕНСЬКОЇ
УНІВСЬКОЇ ЛАВРИ

Львів • Видавництво “Свічадо” • 2009

УДК 271.4-522.4-57(477.83)

К 60

Художнє оформлення
Мар'яни Пелех

Автор фотоілюстрацій
Ігор Табінський

Видавництво спирається на
“Український правопис. Проєкт найновішої редакції”
Інституту української мови НАН України (1999).

Колбасін Віталій

К 60 Небо на землі: Паломництво до Святоуспенської Унівської Лаври. –
Львів: Свічадо, 2009. – 312 с.
ISBN 978-966-395-277-2

Своїм кількасотлітнім життям Святоуспенська Унівська Лавра стала невіддільною сторінкою священної історії спасіння. Вона спрямовує наші погляди та кроки до Неба, тут є місце для чуда і благоговійного доторку до святині, тут оживають легенди і відбуваються несподівані зустрічі з персонажами та подіями різних часів та народів. Щоб налаштуватися на справжнє знайомство з Лаврою, історичних розвідок не досить – треба звершити до неї паломництво.

Ця книжка – своєрідне запрошення автора, диякона Вікентія, здійснити паломництво до Святоуспенської Унівської Лаври.

Для широкого кола читачів.

УДК 271.4-522.4-57(477.83)

© Святоуспенська Унівська Лавра

ISBN 978-966-395-277-2

**Отцям і братам-студитам
присвячую**

ЗМІСТ

<i>Передмова. Загадка Лаври</i>	9
Забута історія і незабуті легенди	11
1. Краєвид. “Усе премудрістю сотворив Ти...”	11
2. “Повернення до джерел”	13
3. Зцілення лицаря	15
4. Чудотворна ікона Унівської Божої Матері. “Українська Юдита”: Легенда про Кунцевичівну	22
5. “Монастир татарове спалили”	25
Те, що не нищиться ні пожежею, ні часом	32
1. “Дивне видовище являє собою монах...”	32
2. Преподобний Теодор Студит, прославлений і невідомий	40
3. Богослуження в Унівській Лаврі	42
4. Розписи храму. Як промовляє ікона	47
5. “Співуче богослов’я”. Дещо про монастирський богослужбний спів	54
6. Глас, ікона і слово – благовість воплощеного Бога Слова	80
7. Святий Теодор і його Тріодь. Райське життя серед пекла буднів	86
Шляхи і роздоріжжя XVI–XVII століть. Лавра і люди	120
1. Ліжко Митрополита Андрея	120
2. Душа і віра унівських ктиторів. Унів і Унія 1596 року	122
3. “Русин з Атону” в Уневі	126
4. Перестороги Івана Вишенського. Церква і освіта	128
5. Давні іконоборці й давні софісти. “Біснувата освіта”	131
6. Унівська обитель у добу Просвітництва. Друкарська справа	139

XVIII століття: розквіт і загибель Лаври.

Унівська обитель на тлі “епохи Просвітництва”	146
1. Розквіт. З’єднання з Римом	146
2. Про що мовчать стіни унівського храму... “Біснувата” освіта у “столітті Просвітництва”	149
3. Заздрість сильних світу цього. Дещо про витoki іконоборства. Прп. Теодор Студит і багатство у Церкві	159
4. Про що розповідає ікона XVIII століття... ..	167
5. Нищівне відлуння “просвіченого абсолютизму”. Загибель обителі	169
Воскресіння	177
1. Перед відродженням. Митрополит Михайло Левицький в Уневі	177
2. Народження спільноти монахів-студитів	181
3. Монаший образ-“схима”: безмовна благовість	185
Шляхами Господніми...	213
1. Єромонах Леонтій	213
2. Студити в Уневі. Ігумен Климентій	223
3. Святі ікони і прп. Теодор Студит. “Іконоборці” XX століття	230
4. Розриви і зв’язки	244
5. У часи “перших більшовиків”	255
Боротьба за нерукотворний образ	257
1. Лавра і війна	257
2. Голгота	268
Свято Успення в Унівській Лаврі.	
Богословська спадщина у фарбах і співі	279
Замість післяслова	311

ПЕРЕДМОВА. ЗАГАДКА ЛАВРИ

Такою, якою ми бачимо її з вікна автобуса на під'їзді до неї, Унівська Лавра була не завжди. Вона часто змінювала свій вигляд.

Доля її нагадує давнє передання про одного перського літописця, який перед смертю кинув у вогонь усі свої товстенні томи і сказав, що історію людства він може висловити в чотирьох словах: люди народжувалися, страждали й помирили. Історію Лаври також можна звести до розповіді про те, що весь час протягом її існування знаходилися “добрі люди”, які тільки й робили, що руйнували монастир, грабували його і спалювали.

Тому якщо Ви рушили сюди, сподіваючись торкнутися сивої давнини, подихати повітрям XIV–XVII століть, то будете дещо розчаровані. Хоч серед сучасних будівель Лаври Ви можете натрапити на речі, набагато старші, ніж сама Лавра, й цікавіші, ніж залишки давніх споруд, але можете їх навіть не помітити. За нинішньою дивовижною довершеністю Лаври, якої вона набула після останньої реставрації, поглинувши уламки Лаври попередніх століть, не одразу помітно те, що жило її у всі ті часи.

Хто любить відвідувати історичні пам'ятки, мабуть, не раз опинявся у дивній ситуації: оглянувши все, не можеш позбутися думки, що прогавив щось головне. Так завжди буває: людина, що в буквальному сенсі ходить по слідах предків, хай не очікує пізнати їхню історію з простого оглядання. Справжня історія зазвичай складається з того, що побачити вже неможливо...

На стінах монастиря у двох-трьох місцях проставлено дати, що дають уявлення про вік будівель, – от і весь інвентар, пронумерований самою Історією. Те, що цікаво для вузького кола істориків, готових ошелешити тебе градом дат, імен, цифр, подій і регалій, більшість із нас забуває дуже швидко. Та й у той момент, коли Ви рухаєтеся Лаврою, найменше хочеться думати про все це. Якщо Ви придбали в кінці екскурсії на пам'ять про поїздку буклет – будьте спокійні: згадати щось про історію Лаври Ви тепер зможете, не виходячи з власної квартири, в будь-яку хвилину зазирнувши до нього. Але коли Ви опиняєтесь наодинці з

цими святими стінами – Лавра перестає бути просто унікальною пам'яткою нашої давнини. Вона промовляє до Вас іншою мовою і розповідає про те, чого в жодних буклетах не можна передати...

Тут на кожному кроці можна натрапити на якусь реліквію, але вона не поспішає повідати тобі свою тайну. Стіни Лаври ревниво охороняють свої таємниці від непосвяченого погляду. Немов навмисно милуючи око досконалістю вигляду, вони водночас ховають те, чим дихала Лавра в попередні сім століть свого існування...

Сказати, що реліквії різних століть тут наклалися одна на одну, вросли в тіло Лаври, – цього мало. Кожен її мешканець може повсякчас вільно мати справу з речами, значно стародавнішими, ніж вона сама, і над тим не замислюватись, а проте ці речі не лежать мертвими експонатами – вони служать хлібом насущним для монашого життя. Вони лежать під руками, та стороннє око часто їх не помічає. Тут потрібен особливий зір...

Тому моя розповідь про Лавру не буде ні історичною, ні тим паче культурно-дослідницькою. В цьому плані я не можу змагатися з людьми, які здобули спеціальну освіту і присвятили своє життя наукам, а Унівській Лаврі – кілька серйозних досліджень. Професіоналам навряд чи моя книжка буде цікавою. Але тисячі прочан погодяться зі мною, що, приїхавши до Лаври, вони збираються тут не тільки пізнавати історію давнини (це краще вивчати у студентських аудиторіях і в тиші університетських бібліотек). Вони шукають тут чогось іншого...

Отож щоб моя розповідь про Лавру була не нудною і водночас повчальною, вона буде “неакадемічною”. Хай вибачають мене історики-професіонали, але в історії Лаври є дещо таке, що залишається поза очима серйозних науковців. Своїм кількасотлітнім життям Унівська Лавра стала невіддільною сторінкою священної історії спасіння і спрямовує наші погляди та кроки до Неба. Вона стає частиною нашого життя – якщо, звісно, ми хочемо особисте життя злучити з історією спасіння. Тут є місце для чуда і благоговійного доторкання до святині, тут оживають легенди і відбуваються несподівані зустрічі з персонажами та подіями зовсім інших часів і народів...

Щоб налаштуватися на справжнє знайомство з Лаврою, історичних розвідок не досить – треба звершити до неї **паломництво**. Бо тільки паломник може схопити своїм сприйнятливим оком усе, чого не помітить пересічний зір там, де чудеса – річ повсякденна.

Спробую писати про все, що може побачити це око, і тоді, можливо, Лавра тріхи відкриє свої таємниці.

ЗАБУТА ІСТОРІЯ І НЕЗАБУТНІ ЛЕГЕНДИ

1. Краєвид. “Усе премудрістю сотворив Ти...”

Прочитавши такий підзаголовок, Ви, мабуть, налаштувалися на поетичний стиль розповіді... Краєвид тут справді чудовий, але я не майстер описувати пейзажі і не буду пригощати Вас метафорами та своїми враженнями від місцевої краси. Зрештою, Ви самі можете все побачити на власні очі, і, можливо, у Вас з’явиться натхнення, щоб висловити у якихось поетичних рядках почуття, що переповнятимуть Вас... Я ж спробую спрямувати Вашу уяву трохи в іншому руслі.

Якщо подумати, то єдине, що лишилося без змін від часу заснування Лаври, не піддалося руйнівній силі століть, – це сама навколишня місцевість. Нині цей ландшафт тішить наше око не менше, ніж сотні років тому очі перших насельників, – з тою лише різницею, що наші предки здатні були не тільки оцінити красу, а й оцінити намір засновників, які вибрали для монастиря саме це місце, а не якесь інше. Для давніх монахів топографія їхніх монастирів була дуже значущою. Наші предки були уважні до імен, чисел, кольорів і т. д. – вони прозрівали їхній символічний зміст. Якщо після відвідин Лаври Ви захочете прочитати давні житія св. Теодора Студита, складені його молодшими сучасниками й очевидцями, зверніть увагу, як, наприклад, автори смакують імена своїх персонажів, дотепно пристосовуючи гру слів і значень тих імен до подій, про які вони взялися повідати. Зауважте також, як докладно вони описують місцевість навколо Сакудіону, яку св. Теодор обрав за своїм смаком, вбачаючи там сприятливу “основу для ангелоподібного життя”.

І якщо подивитись на ландшафт довкола Лаври не нашими очима, а озброївшись мудрим баченням давніх людей, – сама місцевість

наштовхне нас на багато здогадок і розповідь про те, що вислизає від звичайного погляду. Наші очі дивляться на ті самі пагорби, покриті шапкою лісу, що їх бачили очі наших предків. Це вже само по собі захоплює, як маленьке чудо: немовби кілька минулих століть не заважають нам стояти поруч із ними в тому самому захваті від пейзажу.

Місцевість навколо монастиря як “основа для ангелоподібного життя”... Ця фраза з опису життя св. Теодора – не перлина візантійського красномовства. Сприймемо слова життєписця буквально і спробуймо знайти в цій місцевості те, що з першого погляду могло б нагадати давнім монахам про неземне життя.

Унів омивають два потічки – на заході “Добрий” і на сході “Унівець”, – які з’єднуються в долині нижче від монастиря.

Наш зір пливе зеленою долиною і підноситься на узгір’я, покриті лісом. Верхівки дерев утворюють приємний для ока м’який килим, на зелень якого легко лягає спокійна і прозора блакить неба... Рідко де відчуєш таку природність піднесення погляду від земного до небесного! Споглядаєш недоторканий краєвид – і тобі спадає на думку, що ця місцевість була свідком перших днів після створення світу, що вона пам’ятає Творця, Який ходив створеним Ним райським садом, маючи прохолоду у спеку... Переживши чимало, місцева природа не втратила своєї зеленої юности.

А дві течії, що єднаються в одну, – чи не нагадують вони про Тигр і Єфрат, що зрошували землю Едему?

Справді, місцевість може стати доброю основою ангелоподібного життя, мали рацію життєписці св. Теодора. І унівські ландшафти, виявляється, приходять на поміч у ділі спасіння.

Вийдіть на узгір’я з західної брами – і Ви самі побачите, що топографія Унівської Лаври збігається з топографією Едему, а навколишній краєвид немовби створений для того, щоб її мешканці думали про красоти Раю (*фото 1*)

2. “Повернення до джерел”

З криниці земної і тлінної,
зачерпнути води по звичаю прийшовши,
самарянка зачерпнула води живої
(З цвітної тріоди,
Утренья п'ятниці Тижня самарянки)

Більшість прочан їдуть до Унева з двома цілком конкретними намірами: приклясти з молитвою до Чудотворної ікони Матері Божої та набрати води з джерела, яке споконвіку вважалося цілющим. (фото 2) Скориставшись цим імпульсом, можна не тільки згасити їхню спрагу зимною водою із джерела, а й саму прощу зробити “поверненням до джерел” церковної спадщини.

В Лаврі живуть люди, які могли б розповісти, як вони одного разу приїхали сюди “просто так, прогулятися і подивитися” – і залишилися тут назавжди. Ви не подумайте, що я закликаю Вас наслідувати їхній приклад, – це не кожному під силу, і у кожного свої шляхи, призначені Богом. Просто здивуймося незбагненим стежкам Господнім, що ними Він виходить назустріч людині, яка впевнено крокує своїм життям, зазвичай сама не знаючи куди.

Біблія подає чимало подібних прикладів. Про самарянку я Вам уже нагадав. Тепер згадаймо про Саула: він пішов розшукувати заблудлих батьківських ослиць – а знайшов царство. Стародавні греки називали подібні повороти в житті “божественною іронією”, а деякі автори часів Середньовіччя висловлювали сміливу думку, що Господь наш володіє чудовим почуттям гумору, винаходячи неймовірні й різноманітні способи для того, щоб повернути людину до Себе. В такому разі, мабуть, треба й нам мати відповідне почуття гумору, щоб не розминутися з Господом, коли Він нас відвідає... Інший Савл їхав до Дамаска з вельми зловісними намірами щодо тамтешніх християн – а став Павлом, апостолом Христовим.

Чи можна тепер дивуватися, що деякі люди, наші сучасники, побувавши в Унівській Лаврі, сповнюють рішучості змінити хід свого життя? На мій погляд, це найбільше чудо, яке може статися. Вдумаймося: людина абсолютно несподівано для себе робить кардинально новий крок. Все, що вчора, навіть хвилину тому, здавалося

таким важливим, необхідним, цікавим, втрачає вартість. Залишаєшся лише ти, твоє життя, яке тільки ти вільний зараз змінити, і залишається Бог, Який непомітно для інших доторкнувся до твоєї душі...

* * *

Конкретний намір, задля якого люди долають часом сотні кілометрів, тут легко здійснюється – води з чудотворного джерела можна набрати навіть раніше, ніж увійдеш до Лаври.

Джерело, таке саме давнє, як і місцевість довкола, витікає з-під стіни ліворуч від входу до Лаври. Раніше воно пульсувало у вівтарі, а потім, у XVIII столітті, люди, оберігаючи вівтар від сироти, перенесли його витік за браму. Кажуть, що ще в часи прийняття хрещення Київська Русь запозичила з Візантії звичай будувати храми на джерелі. Для прикладу, імператор Юстиніян збудував собор Святої Софії на джерелі Христовім.

Та більш вірогідно, що цей звичай ще давніший і притаманний усьому людству, бо ті самі візантійці наслідували його зі свого поганського (але, як побачимо далі, не поганого) минулого: досить згадати, що в головній святині античного грецького світу – у Дельфах – також витікало підземне джерело, яке давало зцілення...

А якщо ми, зайшовши до унівського Успенського храму, подивимось на фрескову композицію над вівтарем “Брама Непрохідна” (вона просто впадає в око, так що не помітить її тільки сліпий), то згадаємо [ті, хто знають уже Біблію] пророка Єзекиїла, від якого дізнаємось, що Єрусалимський храм, Свята Святих якого була з “непрохідними дверима”, також мав під собою джерело. Єрусалимський храм з Непрохідною Брамою – один з найзнаменитіших старозавітних прообразів Пречистої Діви Марії. І не треба бути містиком, щоб уявити Успенський храм Лаври лоном Пресвятої Богородиці, з якого вийшло Джерело приснотікуче – Ісус Христос. Увійшовши в цей храм як у лоно, ти мовби омиваєшся в тому Джерелі і виходиш звідти не таким, як був, наче отримавши нове родження з Неба... Чи можна тоді дивуватися, що біля Унівського джерела відбуваються зцілення і в наші дні?

Для мешканців Лаври – монахів, що живуть за Студійським уставом, – мабуть, має значення те, що храм св. апостола Йоана Богослова

в Сакудіоні (перший храм, що його збудував св. Теодор Студит) так само мав усередині джерело. Не виключено, що саме воно надихнуло святого Теодора на таку пісню:

*Струменю Живого джерелом закарбованим
Стала Ти, Богородице Діво:
Без чоловіка бо Господа породивши,
Безсмертя вірних напоюєш водою во віки.
(З канону св. Теодора на М'ясопусну суботу)*

Написано більше тисячі років тому і зовсім з іншого приводу, а здається, ніби людина побувала у храмі Унівської Лаври...

Дивно, як усе, що стосується св. Теодора, переплітається з долею Лаври! Далі ми не раз наштовхнемось на такі дивні паралелі, де Лавра та її святий покровитель немов віддзеркалюються одне в одному.

І якби увійти у наш храм пару століть тому, можна було б легко уявити собі, яким був збудований Теодором храм у Сакудіоні: джерело дзюрчить у вівтарі, запах ладану, вогняні язички свічок у нічних сутінках оживляють лики святих, які начебто вслухаються у протяжний спів давніх молитов. Все здається давно знайомим і незмінним, немов сама вічність причаїлась під покровом храму...

З візантійською традицією Унівське джерело пов'язує одна історія. У V ст. в Константинополі один знатний вояк зцілив свої рани, омивши їх у джерелі, на яке йому вказала сама Мати Божа. Вдячний вояк збудував на тому місці храм. Джерело було на лузі, тому й храм назвали церквою Пресвятої Богородиці в Лузі. Так сама Мати Божа побажала, щоб монастир при церкві став би лугом духовним, начебто квітником райським, оазою на землі багатостраждальній, садом Божої мудрости й ангельських піснеспівів. Запам'ятаймо цю історію – їй довелося зіграти певну роль в історії нашої Лаври.

3. Зцілення лицаря

Набравши води з джерела, Ви одразу поспішаєте до ікони Божої Матері, щоб прикластися до неї. Але тепер, коли Ваші найбільші бажання збулися, не вважайте Вашу "місію" виконаною і не переймайтеся тим, що можете запізнитись на маршрутку. Бог дасть, вона

не остання, а Вам хіба не цікаво трохи дізнатися про історію Ікони? Тим паче, що ця Ікона тісно пов'язана з засновником Лаври. Цікаво? Тоді ходімо на подвір'я храму, озирнімось довкола.

В галереї поруч із вхідною брамою перед Вашими очима постає скульптурна пам'ятка, яку Ви, поспішаючи до Ікони, лишили за спиною, хоч вона гідна Вашої уваги... (фото 3)

Ця скульптура, якщо не знати її історії, може викликати різноманітні асоціації. “Щось із лицарських романів”, – сказав колись один дотепний школяр зі Львова. Та майже всі вгадують безпомилково: перед ними надгробок. Це надгробний пам'ятник лицареві й місцевому магнатові Ванькові Лагодовському – людині, завдяки якій заіснувала Лавра.

В церковній історії часто бувало так, що засновниками монастирів ставали не монахи, а жертводавці з мирян, імена яких увічнювали вдячні іноки. Наприклад, 459 року в Константинополі побував римський патрицій на ім'я Студій. Неподалік від імператорського палацу він спорудив монастир, якому судилося стати на довгі століття еталоном віросповідання і церковної культури.

Монастир назвали Студійським, таким він і увійшов в історію. Коли св. Теодор переїхав із Сакудіона до Константинополя і став ігуменом тої обителі, він почав називатися Студитом, усі його підопічні ченці – також. І нині монахи, які живуть за уставом св. Теодора, теж називають себе студитами. Багатьом відоме це монаше наймення. Так було увічнене ім'я римського консула, хоч, мабуть, мало хто знає про нього самого.

Мало знають і про те, що Студій збудував монастир на честь св. Йоана Предтечі – взірця для монахів, який уособив покаєння і “голос”, що доносить вістку про Царство Небесне. “Ангелом во плоті” назвала Йоана Предтечу Церква, тому з давніх давен зображають його часто з крилами (таким Ви можете побачити Господнього Хрестителя у нашому храмі на фресці під аркадою в галереї). (фото 4)

Згодом св. Теодор присвоїть цю метафору – “ангел во плоті” – монахам. Біограф св. Теодора пише, що Студій присвятив споруджений ним храм Предтечі, щоб свого часу “найбільший з усіх народжених” (як назвав Хрестителя Господь) довірив свій храм “найбільшому з доброчесних” – тобто Теодорові, життя якого в деяких епізодах навіть

нагадує життя св. Йоана. Втім, коли цей монастир постав, до народження “найбільшого з добродішних” лишалось рівно три століття...

Унівська Лавра протягом століть мала визначних фундаторів і ктиторів – мало того, серед них точилась боротьба за право ктиторства (чи, як зараз кажуть у світі, “спонсорства”). І один з цих “спонсорів” зараз лежить перед Вами, увічнений не тільки у скульптурі, а й у вдячній пам’яті монахів та старожилів навколишніх місць. Історія лицаря Ванька подібна до тої, що сталася зі згаданим раніше царгородським вояком.

Скористайтеся нагодою послухати монаха-екскурсовода, і Ви дізнаєтесь багато цікавого. Він Вам розповість, зокрема, що надгробок, який бачите, є лише копією, а оригінал після 1950 року вивезли до музею “Олеський замок”. Цей надгробок було створено близько 1574 року завдяки вдячному нащадкові Ванька – Олександрові Лагодовському, також ктиторів Лаври. Церква, поруч з якою ми зараз стоїмо, теж постала завдяки йому.

Олександр Лагодовський був людиною багатою і впливовою, а також розумною та кмітливою. Він не лише вкладав у будівництво великі кошти, а й культивував історію свого роду, прив’язуючи її до історії обителі й тим самим потверджуючи свої права на ктиторство. Очевидно, саме в його часи історія роду Лагодовських починає обростати легендами. Ось що розповідають старожили про прапрадіда Олександра – Ванька Лагодовського, що був лицарем і васалом володаря цих місць князя Луцького та Володимирського Федора Любартовича.

На захід від теперішнього селища Лагодова (назва селища, де був родовий маєток лицаря, збереглася) при головній дорозі, що веде зі Львова на Бережани, років шістьсот тому височів замок, оточений мурами. Навколо замку селилися люди, які належали лицареві Ванькові Лагодовському. Поселення називалося Ходачків, бо розташоване було понад самою дорогою. Часто на нього набігали татари, але мешканці знаходили притулок у неприступній фортеці свого господаря, який зі своїми вояками й сусідами-лицарями не раз давав нападникам гідну відсіч. Проте якось татари таки спустошили і спалили поселення. Лицар Ванько подбав про те, щоб його підопічні не лишилися просто неба, виділив кошти, і люди заснували собі нове селище, яке стало називатися “Погорільці”.

В цій легенді Ванько постає перед нами лицарем побожним, добродішним і милостивим. Вірою і правдою служив він суверенові, захищав святу віру та ображених ворогами земляків – одне слово, український хрестоносець... На скульптурній пам'ятці зображено його герб і штандарт. Лицар лежить: його рука під головою, ліва нога зігнута в коліні й схрещена з правою. Можна спершу подумати, що скульптура передає стан його відпочинку після бою. Не одразу помітиш, що ліва нога зігнута якось неприродно. Адже після тяжкої служби суверенові і в битвах за віру святу занеміг цей славний лицар на ноги...

Є ще одна версія щодо причин його хвороби – не така побожна. Хто знайомий з романами Вальтера Скотта, той знає, що вірна служба лицарів суверенові часто полягала в тому, щоб організовувати для нього і його гостей полювання, з великими пиятиками, після яких господарства місцевих поселенців спустошувалися, бо їхню худобу й курей викрадали. Та й наші українські лицарські часи знайомі нам за фільмами “Вогнем і мечем” або “Роксолана”... І от на одному з таких полювань доблесний Ванько впав з коня і зламав ногу (це не моя версія – понад 100 років тому місцевий парох о. А. Долинський написав книжку про Унів і так подав цей факт).

Годі нині довідатись, яка версія правдивіша. Але навіть якщо пізніше нащадки прикрасили дійсність і надали Ванькові рис, яких він не мав, і якщо поранив він ногу зовсім не у битвах за віру, а на звичних для того часу “панських” розвагах, – тим дивовижніше відкривається глибина Божого милосердя в подальшому його житті. Бо це справжнє диво для нас, що Господь не тільки праведників любить, а й до грішних проявляє милість.

Здається, св. Серафимові Саровському належать прекрасні слова: “Бог являє нам Свою любов не тільки в тих випадках, коли ми чинимо добро, а й тоді, коли ображаємо Його гріхами. Як довготерпеливо зносить Він наші беззаконства!” (пор. 1 Тим. 1, 15–16).

Згадаймо також слова з вечірньої молитви св. Йоана Дамаскіна:

*Якщо Ти праведника спасаєш – нічого в тім великого,
І якщо чистого помилуєш – нічого в тім дивного:
Бо достойні вони милости Твоїї.
Але на мені, грішнім, здивуй нас милістю Твоюю.*

І подальші слова цієї молитви: “ХАЙ НЕ ЗДОЛАЄ МОЯ ЗЛОБА ТВОЄЇ НЕВИМОВНОЇ БЛАГОСТИ І МИЛОСЕРДЯ”, – багато про що нам промовляють... Отже, якщо й не був побожним той, кому судилося заснувати Лавру, тим яскравішою й повчальнішою є для нас історія його навернення...

Так чи інакше, але травма була серйозною, і Ванько надовго був прикутий до ліжка, пересуваючись хіба що з допомогою слуг. Він запрошував найкращих лікарів, але дороге лікування було даремним. Ванько уже втратив надію на видужання, махнув на все рукою, але, як часто трапляється, якраз у найгірший момент відчаю Бог приходив на поміч.

Досить із цього приводу згадати історію Йова. Перечитайте її – не пожалієте... Чи візьміть, для прикладу, ситуацію з учнями Христа в день після розп’яття Господа – до якого відчаю вони були доведені й, опановані страхом, зовсім забули те, що казав їм Господь про Своє триденне Воскресення...

Отже, Ванько був доведений до відчаю й цілковито зневірений і, якщо про щось і благав Бога, то, мабуть, подібно до Йова, хіба про скору смерть – щоб звільнитися від того болю, який допікав йому удень і вночі... І тут одного разу сниться йому сон. Мати Божа каже йому уві сні: “Покинь своє ліжко і прямуй на схід сонця, доки не натрапиш на криницю. В її воді зцілиш свої ноги”.

Ванько миттю прокинувся, і слуги понесли його.

Як вони перебиралися через ліс і пригірки – хай Вам підкаже Ваша уява. Напевно, продиралися через хащі, боячись зробити крок ліворуч чи праворуч, щоб не збитися з напрямку на схід і не обминути спасенне джерело... Думаєте, випадково Богородиця вказала Ванькові на джерело, що знаходиться саме на сході?

*... Діва зачала в утробі
І родила Сина Еммануїла,
Восток ім'я Йому...
(З ірмосу 5-го гласу)*

Явління Богородиці переродило Ванька. Відкинувши відчай, він звернув свої очі до Господа Ісуса, Сина Діви, ім'я Якому – Схід.

Ванько отримав зцілення раніше, ніж підвівся на оздоровлені ноги. Дехто розповідає, що Ванько сам, без помочі слуг, доповз від маєтку до місця, на яке вказала йому Божа Мати, – це добрих п’ять кілометрів! Так сильно увірував він у свій близький порятунок...

Зцілений джерельною водою, Ванько миттю скочив на коня – і долиною гучно рознеслося: “Чудо! Чудо! Всевишньому Богові слава! Віднині я стаю вірним лицарем моєї Владичиці Святої, Божої Матері, а це цілюще місце прикрасить святий храм на честь і славу її”. І тут сталося інше чудо: над криницею з’явилося нетутешнє сяйво, і лицар побачив образ Пречистої Діви з божественним Немовлям на руках.

І звідси, за легендою, й виникає назва “Унів” – від того, що чудотворна вода *унила* печаль і біль лицаря. Староруське слово “Ун”, яким названо потік, що в нього, за вказівкою Богородиці, опустив свої хворі ноги Ванько, означає “висякнення печалі, втолення і перехід її до радості”.

Інші кажуть, що Лагодовський після зцілення зняв із себе гуню – таку собі верхню одягу – і повісив її на корчі коло джерела, щоб здалеку впізнавати те святе місце. Коли слава про чудесне зцілення рознеслась округою, люди, які шукали позбавлення від хвороб, знаходили чудесне місце за вказівкою: “Джерело там, де гуня лицарська висить”. І начебто назва “Унів” пішла від слова “гуня”...

Загалом дуже багато найменувань навколо Лаври так чи інакше пов’язані з історією монастиря та його Ікони. Її, до речі, теж замовив Ванько на честь своєї Цілительки – точнісінько такий образ, у якому вона йому з’явилася: на руках із Тим, Кому Церква дала ім’я “Схід з висоти”... І він, Ванько, повелів збудувати церкву на джерелі. Втім, та церква була знищена вогнем татарських пожеж...

Храм, що перед нашими очима, молодший від Ванька років на сто п’ятдесят. Довершив його будівництво Олександр Лагодовський, нащадок Ванька... (фото 5)

За археологічними розвідками, реальна дата заснування храму коливається від початку XV ст. до другої половини XVI століття. Проміжок у півтораєста років для визначення датування, звісно, не робить чести науці, яка претендує на точність. Ну що ж, учені – не

Господь Бог, і для них ще існують таємниці на землі... Правдоподібною дослідники вважають першу дату, тобто часи, коли жив Ванько. Споруджений ним храм міг бути дерев'яним; можливо, пожежа 1549 року – фатальна дата в історії Лаври – знищила і кам'яну споруду до самих підвалин. Церква в тому вигляді, якою ми бачимо її з боку віттаря, була закінчена у другій половині XVI ст. Це архітектурний тип церкви-ковчега, рятівного корабля, подібного до того, на якому врятувався Ной від потопу.

Така метафорична назва, як засвідчила історія Лаври, є доречною, бо монастир часто зазнавав випробувань на морі житейському... Пожежа 1549 року була не першою і не останньою. Татари напали на монастир частіше, ніж у наші дні буває повінь на Закарпатті. Хочете побачити щось цікаве? Тоді притримайте Вашого капелюха, щоб не впав, і піднесіть очі до церковного даху – його оперізує фігурна біла кайма, що мовою архітекторів називається “фриз”.

(Слово запозичене з французької – немов у наших архітекторів не вистачає свого словникового запасу, щоб звичайна людина розуміла, про що йдеться. Якби перекласти деякі речі з “наукової” мови на “загальнозрозумілу”, то, може, виявилось б, що більшість наук не такі вже й складні для розуміння, а незрозумілі терміни – лише засіб, щоб добрати солідності перед пересічною людиною. Хай не ображаються на мене науковці – люди, віддані своїй праці; втім, вони погодяться, що є частка правди в тому, що я кажу).

Якщо Ви обійдете церкву довкола, то можете на тому фризі нарахувати 13 овальних отворів. Такі самі Ви побачите вздовж західної стіни й на наріжній вежі праворуч від монастирської брами – по три на кожній грані.

Це бійниці. Шестигранна вежа і західна стіна – приблизні ровесниці храму. (фото 6) У XVII ст. Унівська обитель була справжньою фортецею! Зараз бійниці порожні й виглядають цілком не страшно, навіть екзотично, хоч і не так привітно, як вікна. А в давнину з них суворо виглядали стволи порохових гармат типу “фальконет”, одна з яких зберігається в музеї Лаври серед ще кількох подібних експонатів. (фото 7)

Спитаєте, нащо людям, які щоденно моляться “за мир з висот і мир усього світу”, будувати такі фортеці? Відповідь проста: далеко не кожний входив до обителі “зі страхом Божим, вірою і благоговінням”. Тому й зустрічати і випроваджувати непроханих гостей доводилося не хлібом і сіллю, а зброєю...

До наших сердець якось не доходять (і слава Богу!) слова прохань на молебнях: “щоб зберегтися місту (обителі) від загибелі, вогню, меча, нападу чужинців і міжусобної брані”, а для наших предків зловісний зміст цих слів часто був їхнім повсякденням. І нерідко монахам доводилося відкладати Псалтир і Часослов, заковувати рукави ряси і дивитися на світ крізь бійниці своєї церкви – “ковчегу” і “твердині”. Ці назви – архітектурні терміни й метафори для нас, але не для монахів Середньовіччя... У Грузії, Греції, Болгарії, Сербії Ви можете побачити храми, подібні до Унівського. Вони залишилися свідками тих суворих часів.

Слава Богу, часи змінилися, й амбразури Унівської церкви перестали застосовуватися за прямим призначенням. Натомість у них тепер в’ють гнізда птахи. В одній з бійниць одного літа знайшла собі притулок сова. Коли до Лаври приїжджали екскурсії, вона серйозно оглядала відвідувачів і незворушно, з якоюсь не зовсім пташиною солідністю, зустрічала їхні погляди. На дітей це справляло неймовірне враження. А монахи, мабуть, мали нагоду згадати стихи Пс. 84:

*Навіть пташина знаходить собі хатку,
і ластівка собі гніздечко...
(а я) жертovníки твої, Господи сил...
(Пс. 84, 4)*

4. Чудотворна ікона Унівської Божої Матері. “Українська Юдита”: Легенда про Кунцевичівну

З 30-х рр. XV ст. на Унівську обитель майже щороку нападали татари, і тривало це аж до XVIII ст. Чотириста років життя як на вулкані зробило нескінченні лиха невід’ємною частиною побуту. Жорстокість завжди і скрізь однакова: це кров, сльози, смерть і горе. І ворожі

набіги своєю постійністю, неминучістю й жорстокою одноманітністю притупляли народну пам'ять. Тому історія багатьох століть тут сплавлена в одну розповідь... В легендах тяжко розрізнити, де розповідається про Ванька Лагодівського, а де – про Олександра. Напис на згаданому вже надгробкові збиває з пантелику: там ідеться про поховання Олександра Ванька Лагодівського, і дехто думає, що Олександр і Ванько – це типове для шляхти подвійне ім'я однієї й тієї самої особи, кам'яний образ якої спочиває перед Вашими очима, поклавши ногу за ногу...

В історії про Чудотворну ікону Унівської Богородиці, яку зазвичай розповідають екскурсоводи, теж годі дізнатися, про кого з Лагодівських йдеться: Ванька чи Олександра. Втім не вони в цій історії стали головними героями. В героїчному минулому чоловічого монастиря знайшлося місце і для прослави жінки. Точніше, дівчини.

І коли говорять, що раніше життя було спокійнішим, а люди – побожнішими, ніж зараз (мовляв, у наші часи так тяжко стало вірити в Бога), я згадую чомусь легенду, яку зараз хочу розповісти. І тоді ми з Вами поміркуємо, що ж то за “спокійніші часи” були, коли навіть дівчата мушили братися за зброю. І чи настільки вже наші часи тяжкі – може, просто ми стали настільки м'якотілими, що через наші побутові негаразди втрачаємо залишки віри, замість того щоб дякувати Богові за те, що в наші часи не проливається кров і що нам не треба “виявляти героїзм”, убиваючи собі подібних. Мабуть, лише тим ми відрізняємося від наших предків, що малодушно недобачаємо: світ, у якому ми живемо, все ж таки є божественно прекрасний, і попри всі негаразди й несправедливості в ньому завжди сяє благодатне світло Творця...

Історія про Кунцевичівну – це свого роду руська версія на біблійну книгу Юдити. Послухайте цю історію, зрівняйте Кунцевичівну з героїнею Біблії – і Ви зайвий раз переконаєтеся, які мудрі та красиві легенди є у нашому фольклорі...

Одного разу татари спалили монастир, перебили монахів, людей зв'язали та потягли в полон. Вночі при світлі місяця один з татар вивозить потайки свої трофеї, серед яких – дівчина. В той момент, коли вони проїжджають через джерело, дівчина знаками просить татарина

напитися. Він зупиняється, зістрибує з коня, підходить до полонянки – і раптом дівчина вбиває татарина його ж власним ножом. Скочивши на коня, вона стрімголов мчить до замку Лагодовського. (По дорозі до Лаври Ви могли проїжджати селище Якторів. Ця цікава назва, як і місце його виникнення, пов'язані з нашою історією про полонянку.) В темряві, втікаючи зі страшного для неї місця, вона ледве встигає зупинити коня перед великим ровом. Дівчина скрикує: "Як, то рів?" – і від страху погоні відчайдушно розганяє коня та перескакує на другий край рову... Вражений Лагодовський слухає її історію. Родом вона з північних земель, з родини Кунцевичів, батько і брати загинули в боях з татарами. Разом з матір'ю вона потрапила до Унева, до Спасового монастиря. (В давнину на горі, що на схід від Лаври, був жіночий монастир. Гору й тепер називають Спасовою – за назвою тої обителі. Недавно там було проведено розкопки, і монахи-екскурсоводи тепер показують місце, де був розташований монастир.) І от татарин убив її матір, а її саму взяв собі разом з іншими трофеями.

Лагодовський збирає загін і вибиває з Унева татар. Побачивши сплюндровану обитель, лицар загорював. Ікону Цілительки Богородиці серед руїн ніхто не міг знайти. Але Кунцевичівна, розгрібаючи згарище, раптом скрикнула від переляку і притисла руки до грудей. Лагодовський миттю прибіг на крик дівчини, та замість переляку її обличчя вже сповнилося сяйвом від неземного світла, що проникало крізь попіл... Ікона не тільки чудом явила себе людям неушкодженою, а й божественним світлом піднесла дух людей, що залишилися на руїнах...

Розповідають, що Лагодовський наказав замість згорілої збудувати безпечнішу церкву – не дерев'яну, а кам'яну. А князь Федір Любартівич, довідавшись про чудо, пов'язане з Іконою, дарував монастиреві на честь Цілительки Богородиці землі та чималі кошти й надіслав майстрів для розбудови монастиря.

І нарешті, ще одне (це, мабуть, цікаво буде знати жінкам, які люблять мелодрами): Лагодовський одружився з Кунцевичівною, а сама вона залишила про себе добру пам'ять у народі...

Легенди легендами, а достовірна історія Ікони губиться десь у глибині століть. Мабуть, вона не раз зазнавала пошкоджень і наруги.

Не уникла вона їх ні в “осіяному світлом Просвітництва” XVIII столітті, ні у прогресивному й цивілізованому XX ст.

Митрополит Михайло Левицький у XIX столітті повернув святий Образ із небуття. Лавра тоді переживала, як про це ще дізнаємося, не найкращі часи. Дуже пошкоджену Ікону, яка знаходилась у цвинтарній церкві Йоана Хрестителя, Левицький наказав оновити і, за популярним побожним звичаєм того часу, “коронував” її – тобто прикрасив святі лики Ісуса і Богоматері золотими вінцями. Звідси, до речі, і назва селища при цвинтарі – “Короната”.

Після погрому Лаври, що стався в 1950 р., Ікону знову треба було “воскрешати”. Це було здійснено лише 1994 року, завдяки талантові єромонаха Ювеналія Мокрицького, який саме в Унівській Лаврі у 1930-х рр. віднайшов свій дар іконописця.

Чудотворна Унівська ікона Матері Божої написана в іконографічному варіанті “Одигітрія”, що грецькою мовою означає “Провідниця; Та, що вказує шлях”. Законодавцем такого жанру, за переданням, був св. апостол і євангелист Лука. Богородиця на таких іконах вказує рукою на Ісуса, який сказав про Себе: “Я – путь, істина і життя!” (Йо. 14, 6). Ванькові Лагодовському Божа Мати вказала шлях на схід до цілющого джерела; на Іконі в Унівській Лаврі вона вказує на зродженого нею істинного Цілителя, ім’я ж Йому – Схід, що прийшов до нас, аби вивести із сутінок і темряви смертної (див. Лк. 1, 78)...

5. “Монастир татарове спалили”

Ви, напевно, вже переконалися, що історію обителі можна справді висловити в чотирьох словах: її грабували, руйнували, спалювали... Може, так склалася доля Лаври тому, що заснована вона була *погорільцями*. Не тими, що тулилися навколо замку лицаря Ванька, а потім, коли татари спалили їхні хати, збудували собі селище з такою назвою. Були й інші погорільці. Я розповім Вам ще одну версію заснування монастиря.

Ця версія тим більше має право на існування, що в державному архіві у Львові збереглися документи, з яких ми дізнаємося, що жертводавцем на монастир був сам Лев Данилович Галицький (рік

смерти – 1301)! Тобто виходить, що монастир уже існував і був зна-ний задовго до того, як лицар Ванько Лагодовський з'явився на світ! Помилки тут не може бути: в держархіві було знайдено синодики Унівського монастиря, де записані імена членів родини князя Лева. Спробуємо зараз розібратися.

Розповідають, що після знищення ханом Батиєм Києва багато монахів зі зруйнованих київських монастирів подалися на Захід, аж до Карпат і далі. Серед цих утікачів були монахи з Гнилицького монастиря, заснованого самим св. Теодосієм Печерським неподалік від Києва на честь Успення Пресвятої Богородиці. В тому монастирі була печера Преподобного. 1240 року монголи спалили обитель, а мешканцям її довелося блукати по світах...

Неважко уявити, що коїлося в душах тих монахів: “У всьому лиш скорбота: зовні – борні, страхання – всередині”, як казав Апостол (2 Кор. 7, 5). Позаду страшна трагедія, попереду невідомість. Вони були не просто позбавлені даху над головою, а й втратили свою Небесну Покровительку, осиротіли, покинувши благодатне місце, де подвизався родоначальник руських іноків. Пожежі, битви та вбивства, свідками яких їм судилося бути, породжували думки, що, можливо, наближаються вже останні часи... Вони йшли самі не знаючи куди, призиваючи Бога і шукаючи благовоління Тої, кому вони все життя возносили свої молитви... Це було справжнім випробуванням віри. Такі повороти історії для монашества завжди були іспитом на життєздатність.

Одного дня іноки вийшли на узлісся, й їхнім очам відкрилася картина, яка не могла не вразити їх: вони побачили долину, дуже подібну до тої, на якій був розташований їхній монастир. Вони зійшли до джерела, напилися води, обмили свої втомлені обличчя і ноги – і нарешті збадьорилися! Не дарма пройшли вони стільки шляху – певно, сама Богородиця вивела їх на місце, де треба заснувати новий монастир на честь її Успення, подібний до того, що стояв на березі річки Ірпінь, поруч із місцем, де в неї впадала притока під назвою “Ун”! І це джерело, вода якого змила, “унила” їхню печаль, відтепер не може називатися якомсь інакше!..

...Еліта Галицько-Волинського князівства, яка по-братньому приймала всіх, хто, зазнавши біди від Орди, приходив зі Сходу, мабуть, не обійшла своєю увагою та щедрістю і цих київських печерників-

“погорільців”. Монастир в Уневі постав швидко і, сподобившись чести поминати родину самого великого князя, мав в особі Лева Даниловича надійного ктитора і захисника...

Отже, бачимо, що історія монастиря почалася не з Ванька Лагодовського. Ще до нього обитель пережила майже двохсотрічний період розквіту і занепаду. А зі спаленням обителі татарами 1549 року ця історія згоріла; ми ж, знайомлячись із нею, немов читаємо книгу спочатку, читаємо опалені перші сторінки.

Що можна розібрати на тих спопелілих сторінках?..

Кажуть, гнилицьких монахів було 12 – за числом апостолів, що зібралися на Успення Матері Божої... Числа 12 твердо дотримувалися унівські монахи аж до XVII ст. Відомо, що монастир у різні часи мав 12 келій – таке сильне було в наших предків відчуття містичної значущості. В усьому вони вбачали Божий знак – в іменах, назвах, числах, вдивлялись у кожний збіг обставин, у всьому шукали подібності до подій священної історії, вбачаючи аналогії й намагаючись влаштувати своє життя “богоподібно”.

Цікаво, чи знали гнилицькі ченці, що за 300 років перед ними тут побував Володимир Великий і, згідно з переданням, яке вже тоді було давнім, дощенту знищив поселення білих хорватів, що тулилися на горі коло джерела? Літописи щось говорять про “велике місто Володимир”, поставлене хрестителем Руси-України і розорене пізніше “шолудивим ханом Буняком”. Недавні розкопки на Спасовій горі показали, що там справді було поселення, оточене валом, а речі, знайдені археологами, датуються X століттям.

Словом, пожежі, руїни, кров на цій землі – мало не з початків історії. Хто знає, чи не було це якимось знаком того, що Божим промислом Лаврі від самого початку визначено існувати під вінцем мучеництва і постійних випробувань?

По смерті князя Лева починається 400-літня черега судових спорів про спадкоємне право ктиторства над монастирем. Численні уривки знаходимо про це у документах XIV ст. Після великого князя ктитором цієї обителі бути почесно. “Успадкували” від Лева Галицького право ктиторства литовські князі Гедиміновичі...

Зі скупих судових документів XV ст. ми дізнаємося, що монастирське життя в Уневі йде своїм ходом – з усіма прозаїчними і прикрими

деталіями. Серед незмінного числа монахів, покликаних наслідувати дванадцятку апостолів, в Унівській обителі в різні часи бували і свої Юди. Взимку 1445 р. ігумен Симеон мусив притягти до суду “затямареного срібролюбством” монаха Касьяна, який украв в обителі срібну чашу... Трохи пізніше новий ігумен на ім'я Йосиф, всупереч ап. Павлові (1 Кор. 6, 1–7), судиться зі шляхтичем, який нібито відібрав у нього доброго коня. (Це майже все, що нам відомо про життя Лаври у XV ст. Небагато, проте повчально: бачимо, що люди мало змінилися за останні 500–600 років. Той ігумен Йосиф, що судився через коня, якби жив нині, певне, полюбляв би гарні авто...)

В життя монастиря часто вривалися татари, грабуючи, обкладаючи даниною, забираючи в полон монахів, убиваючи їх. Ніколи ми не дізнаємося імен тих мучеників, не знатимемо, скільки життів порятували іноки, ховаючи людей у стінах обителі. Знаємо тільки, що ці безіменні мученики стоять біля небесного Престолу Божого і моляться за обитель, невидимо перебуваючи повсякчас із насельниками Лаври.

Мабуть, монастир було спустошено та зруйновано дощенту, і місце його було забуте, коли лицар Ванько Лагодовський натрапив на цілюще джерело... З родом Лагодовських життя монастиря було пов'язане протягом XV–XVI століть. У XV ст. Унівська обитель стає матірною для всіх галицьких та волинських монастирів (незалежність від неї зберігає лише Святоюрська львівська архимандрія), і ктиторство стає не тільки почесним, а й вигідним.

1539 року висунув претензії на ктиторство сам польський король, усунувши Лагодовських. Сигизмунд I доручає обитель наглядові галицького митрополита Макарія, а той – родині Балабанів. Внутрішнє життя обителі похитнулося: Балабани лише за назвою були ктиторами, монастирська казна перетворилася на їхню власну скарбницю, а монастирська трапезна – на місце розкішних обідів цього “побожного сімейства”. Невідомо, чим би все скінчилося, якби 1549 року не стався найтрагічніший за всю історію монастиря набіг татарів. Страшна пожежа знищила все дощенту, коштовності вивезені, загинув монастирський літопис, а з усім тим була втрачена всяка надія на відродження. Новий польський король Сигизмунд II Август не виявив до знищеної обителі жодного інтересу, а Балабани виявилися

спроможними лише на те, щоб об'їдати і без того покинутих на біду монахів. До того ж коли Арсеній Балабан став львівським єпископом, монастир ще мав би й утримувати його...

Монахи вже, мабуть, впали у відчай, не знаючи, як позбутися таких “ктиторів”, коли нарешті на поміч прийшов тутешній багатий і знатний мешканець шляхтич Олександр Лагодовський.

Лагодовські – один з найбільш національно свідомих родів у ту пору; вони завжди підкреслювали свою “руськість” на противагу “польськості”, як раніше рід Лева підкреслював “руськість” на противагу “литовськості”. Усунення польським королем роду Лагодовських від ктиторства, мабуть, було сприйняте як національна образа, і не тільки самим Лагодовським: після 1539 року свідомі і побожна частина братії покинула обитель. Спустошений і кинутий напризволяще монастир – ось ціна десятилітнього існування під егідою короля-чужинця і його наймитів. (Повчальний урок для всіх часів і народів, що сподіваються влаштувати свій добробут з допомогою іноземних спонсорів...)

Олександр Лагодовський самовіддано береться за відродження обителі. На її будівництво йде решта його життя – майже чверть століття. Щоб убезпечити монастир від подальших зруйнувань, він будує кам'яну церкву з бійницями і оборонними пристосуваннями, а щоб запобігти у майбутньому будь-чиїм претензіям на ктиторство, він... творить нову історію монастиря!

Якщо у 1539 році на підставі якихось – ще не знищених пожежею – документів король Сигизмунд I заявляв, що Унівський монастир був збудований його предками, до яких він, як “Великий князь Литовський”, напевно, зараховував і Гедиміновичів, то тепер, коли ця сторінка історії обителі разом з її стінами перетворилася на попіл, Олександр зводить свої права спадковості до Володимирського і Луцького князя Федора Любартовича, героя Грюнвальдської битви, справжнього власника цих земель, чиїм васалом був лицар Ванько Лагодовський. Водночас Олександр “освячує” історію свого роду. Він натрапив (або хтось із начитаних монахів йому вказав) на оповідання з синаксаря Цвітної тріоди, яке, напевне, містилося в богослуженні Неділі самарянки, про константинопольського лицаря, що зцілив свої ноги у джерелі, на якому збудував храм у подяку Цілительці-

Богородиці. Так виникла історія про Ванька Лагодовського – у тій версії, яку ми з Вами вже знаємо...

Так що, думаю, те, що розповів Вам екскурсовод, – побожна і красива легенда, не більше... І була вона створена Олександром Лагодовським, щоб “історично” затвердити своє право на монастир у боротьбі з конкурентами: по-перше, з королем Польщі, а по-друге, з родом Балабанів, що перетворили монастир на кормушку.

Необхідність у серйозному захисті своїх прав на ктиторство у Лагодовського була, що називається, насущною. З 1556 р., тільки-но монастир знову почав ставати на ноги, єпископ Арсеній Балабан став частим, хоч не дуже бажаним гостем в Уневі. Він нахабно почав прибирати до рук монастирське добро. Унівський архимандрит виявився не з боязких і подав скаргу на єпископа до митрополії, прямо написавши, що львівський владика при своїх візитаціях обирає обитель і намагається зробити її сімейною вотчиною. Митрополит вирішив справу на користь архимандрита, проте єпископ Арсеній на цьому не заспокоївся (мовляв, митрополит “нам не указ”) і подав скаргу на митрополита королю. Лагодовському лише цього не вистачало: король Сигизмунд, дізнавшись, що монастир відроджується, легко міг би згадати про свої “права” на нього. З родиною Балабанів домовлятися було вже неможливо – особливо коли її голова, зайнявши львівську катедру, позирав на монастир як на свій маєток і “фамільний мавзолей”. Для Олександра обитель стала рідним дітищем – і от вона може потрапити в недобрі руки. Стільки труду вкладено, скільки всього пережито і передумано з любов’ю до обителі, до Ікони, до своїх предків, які вкладали в ці святі стіни не тільки кошти, а й душу... Лагодовському нічого не лишалося, як викинути Балабанів з “мавзолея” і створити в монастирі власну усипальницю. В пам’ять про видатного свого предка Ванька він бере собі подвійне ім’я – Олександр Ванько. Надгробок, який увічне чудо Пресвятої Богородиці зі зціленням ноги Ванька, було поміщено у храмі – там, де нині Чудотворна ікона. Скульптура Ванька знаходилася під нею, і це символізувало, що Мати Божа завжди охоронятиме вічний спокій своїх гідних синів – славного і побожного роду Лагодовських. Коли 1575 року Олександр відійшов до вічного життя, тіло його було поховано під цим надгробком, про що й свідчить напис польською мовою...

Разом з Олександром було поховано цілу епоху попередньої історії монастиря. Пов'язавши своє життя з розбудовою монастирської церкви і опікою над монахами, Олександр – так уже сталося! – почав історію Унівської обителі з чистого аркуша. Це було не так тяжко після пожежі 1549 року, і він скористався цією можливістю, увічнивши свою самовіддану працю й водночас перекресливши та відкинувши в забуття всю попередню історію. Пожежа залишила з літопису і монастирських документів лише кілька обгорілих папірців, які знайшли собі вічний спокій на полицях архівів Львівської ратуші, а Олександр довершив те, чого не зробила пожежа: стер із пам'яті людської події попередніх століть. І пам'ять почала жититися різними оповіданнями, які зберігалися з покоління в покоління, заповнивши білі плями історії низкою легенд, які так міцно увійшли у свідомість місцевих мешканців, що стали не менш реальними, ніж сама історія...

І тепер нам достеменно нічого не відомо про життя монастиря, яке тривало з XIII ст. Єдине, що з певністю можна стверджувати, маючи сумну вістку з літопису, – це те, що 1549 року “монастир татарове спалили”.

Хто знає, може, така була воля Бога: з усієї 300-літньої бувальщини гідним людської пам'яті зробити лише епізод про зцілення лицаря – епізод, що його наш добрий і мудрий народ перетворив у красиву і зворушливу легенду, яка й донині надихає тисячі людей на те, щоб знаходити зцілення, тілесне і духовне, серед цих святих стін...

ТЕ, ЩО НЕ НИЩИТЬСЯ НІ ПОЖЕЖЕЮ, НІ ЧАСОМ

Найкраще пізнати одвічний дух Лаври допоможуть не експонати, а життя сучасного монаха. Він робить те саме, що робили його попередники 100, 200 і 800 років тому. Може, й сам того не підозрюючи, він стає для нас свідком тих невідомих нам часів і, що головніше, – свідком чогось більшого, чому монахи усіх часів і народів присвячують своє життя. (фото 8)

1. “Дивне видовище являє собою монах...”

Історія плутана, і поки екскурсовод її нам розповів, встиг і сам заплутатись, і нас заплутати. Єдине, в чому ми переконалися, – це в тому, що історичний опис, спертий на легенди, є річчю непевною. Декому з екскурсантів надокучило слухати, дехто (переважно діти) починає роззиратися – їм набагато цікавіше оглядати все, що впадає в око, ніж слухати. Побачивши монахів, які проходять поруч, діти дивляться на них з неприхованою цікавістю, заглядаючи їм у вічі й очікуючи спіймати їхній погляд.

Побачивши монахів, ми теж втрачаємо інтерес до розповіді про історію Лаври. Своєю присутністю вони не дають нам змоги сприймати екскурсію так, як ми сприймали б її в якомусь музеї-заповіднику. Хоч про монахів і кажуть, що вони вмерли для світу, все ж вони надто живі, щоб вважати їх музейними експонатами. І своїм життям вони привносять життя у все те, про що нам розповідають і що без них було б завмерлим і давно “кануло б у Лету”...

Ми відчуваємо себе дещо розгубленими, бо історія Лаври не дала нам відповіді на таємні питання, які ми хотіли б з’ясувати для себе,

приїхавши сюди. Для чого люди йдуть в монастир? Як вони живуть тут, чим займаються, що їх живить, чого їм не можна робити, а що можна, чого вони хочуть від цього життя? Врешті-решт, для чого існують монастирі? Ці питання часто набувають легковажних форм, і ставити їх можуть не без іронії. Але питання не порожні – іронія лише маскує щирий інтерес людей. Ці питання їх непокоять; вони виникають щоразу, коли часом у штовханині на вулицях міста раптом на очі потрапляє монах.

“Дивне видовище являє собою монах. Таке дивне, якби хтось побачив колись людину з крилами”. Ці слова взяті в лапки, бо належать вони не мені, а св. Теодорові Студиту.

Хочете знати, чим дихають монахи? Не історія Лаври, не цифри і не дати Вам розкажуть про це. Треба придивитися до їхнього трибу життя, який не змінюється вже понад десяток століть і є старшим від цих стін.

Монахи – носії великої спадщини, але намагатися випитати щось у них – марний труд і даремне витрачання часу. Не очікуйте почути від них якихось “словес об’явлення з Небес”. Монахи переважно люди скромні, серйозні і розбалакувати перед незнайомими людьми не будуть. У відповідь Ви отримаєте слова настільки прості й нехитрі, що можете розцінити їх як банальність. Скріпити віру ті слова зможуть лише в того, у кого вона і так міцна, що її ні додати, ні відібрати... Рідко хто відповість Вам скромним і милим жартом. Повірте – таку відповідь Ви запам’ятаєте на все життя. А загалом, монахи не мудрують; вони люблять мислити про все ґрунтовно та розважливо, і для цього обирають 10–15 влучних формул з Євангелія і спадщини святих Отців. Цілі покоління іноків, “не мудрствуя лукаво”, живуть цими формулами вже багато століть, і не без успіху. І цікаво не те, що саме вони говорять, коли Вам вдасться-таки їх розговорити, а те, що вони роблять, з чого складається зміст їхнього повсякдення. Врешті-решт, сам св. Теодор сказав про свою співбратію, що це видовище. То спостерігаймо! Треба передусім зуміти роздивитися в їхніх діях послідовність і сокровений зміст, побачити різні деталі їхнього життя (а їх багато за позірної одноманітності) й ув’язати їх в один смисловий вузол. Монахи – *уособлення* кількохсотлітнього досвіду, і уважне *спостереження* прояснить нам більше, ніж сотні

слів. Тому не відривайте їх від їхніх справ – хай вони йдуть своєю дорогою, а ми підемо за ними – але так, щоб вони не помічали нас, щоб поводитись природно, не бентежилися...

Нам важко зрозуміти, що це за істота така, бо монах не вміщується ні в яке прокрустове ложе звичних понять. Справді, “дивне видовище”: не чоловік і не жінка, бо живе, не проявляючи чоловічих інстинктів, але носить бороду. Ніби він людина така, як і всі, але важко уявити собі, щоб монах з’явився на вулиці – і на нього не оглядалися би... Дехто дивиться на нього не без заздрощів: от, мовляв, щаслива людина, бо йому не знайомі ні наші труди, ні клопоти, ні тягарі від спокус і гріхів. Це вже приємно чути, бо давніше монахи сприймалися як уособлення печалі (“непогребенні мерці”) і як люди, що не вміють посміхатися. Однак не спішіть заздрити: я вас дещо розчарую.

Покликавши людину до монашого служіння, Бог не звільнив її від схильності до гріха. Душі монаха так само, як і душі будь-якого нащадка Адама, властиво радіти чи сумувати, а також втрачати молитовну бадьорість і тягнутися до столу чи ліжка. Незвичайність і незрозумілість, чи радше нестандартність, монашого життя породжують серед людей багато небилиць, забобонів чи просто роблять монаха предметом насмішок. Особливо коли бачать падіння монаха...

Анекдоти про монахів і духовенство здавна були одними з найулюбленіших у світському товаристві. Ще св. Григорій Богослов (IV ст.) зауважив це, не ремствуєючи при тому на світських насмішників, а докоряючи негідним священнослужителям, що дають привід робити Церкву предметом насмішок, що люди відвертаються від Церкви, бачачи таке їхнє “житіє”.

На жаль, подібні анекдоти, а також нечасті новини про Церкву на телебаченні, переважно скандального характеру, – ось чим обмежені знання пересічного громадянина про духовних осіб. У суспільстві вже вочевидь виробився рефлекс: починаються новини про Церкву – “А-а-а, напевне, новий скандал, черговий розкол чи заколот; переключай на інший канал!”. Я пам’ятаю, як колись відштовхував від себе навіть саму думку про віру і воцерковлення тільки тому, що в християнстві одвіку були бродіння, розколи і гризня. Кому вірити? Протягом століть кожен доводить щось своє і настільки любить Бога і людство, що готовий зжертви живцем усіх, хто любить їх дещо інакше...

Від духовних осіб чекаєш святости – а вони, виявляється, **такі ж, як і ми (!)**, тобто їм не чужі інстинкти... Не знаю, як кому, а мені цей бар'єр пощастило подолати дуже легко. В цьому мені допоміг один єврей, персонаж із новели часів Ренесансу. Коли його запитали, чому в нього виникло бажання охреститися, він сказав: “Якщо *такі* люди правлять Церквою, а вона не тільки не занепадає, а навпаки – віра її поширюється вже стільки століть, то справді, ця Церква – установа Божа, а не тільки людська”.

Однак небагато знайомих мені людей обтяжують себе читанням новел епохи Відродження – і бар'єри, подібні до згаданого вище, залишаються для них непрохідними. Навіть у найправильніших словах “найсвятіших отців” вони нічого не почують, окрім фальші. Кому докоряти за це? Їм, за їхню душевну скам'янілість – чи тим, кому Господь звістив майбутнє “горе” (Мт. 18, 6-7) за спокушення “малих цих”?

Все ж не спішімо вбачати в монашестві, подібно до одного персонажа Достоевського, всього лише століттями набуте лицемірство. “Ніхто не знає, скільки сліз проливає монах уночі в келії”, – сказав ігумен одному новопостриженому ченцеві у своєму напутньому слові. І коли Ви чуєте про падіння монаха – не треба поспішати з солоними жартами на його адресу, бо “ти бачив його гріх, а покаєння його не бачив” (як давно, ще у VI ст., зауважив з цього приводу св. Авва Доротеї). Втім, монахи й самі часто жартують над собою. Підозрюю, що більшість анекдотів про монахів виникло в монашому середовищі, подібно до того, як, кажуть, анекдоти про євреїв склали самі ж євреї. Коли смієшся над собою – робиш перший крок до того, щоб виправитися: не завжди ж бути тобі приводом для посміховиська...

До одного єромонаха якось підійшла одна розумна дівчина і сказала: “Знаєте, отче, Ви, напевне, дуже погана людина”. Той відповів: “О так, але звідки Ви про це дізналися?”. “Слухала Вашу проповідь. Ви так правдиво описали наші гріхи, що, напевне, й самі їх чинили”. Цінне життєве спостереження, однак тут потрібне уточнення. Схильний до гріха, як і всі ми, бо “зліплений” з одного з нами “тіста”, монах відрізняється від нас тим, що гріх не прилипає до нього, не поневолює його. Йому відомі давній досвід і таїнство гріха – відомі, як нікому із заповзятих грішників. Він не через сентиментальність б'є

себе в груди і називає себе першим грішником, коли підходить до святого Причастя. Просто гріх – давній, як саме людство, – постає в його душі без прикриття, і він мужньо споглядає його, бачачи в собі навіть ті гріхи, яких він не чинив і, мабуть, не скоїть. Це не означає, що він даремно піднімає бурю у склянці своєї душі й обмовляє себе. Просто, маючи загальнолюдську природу, пізнавши спорідненість із кожною людиною, він пізнає і свою причетність до її гріха. Не надуману, не вимучену, “онтологічну”, як люблять зараз казати, чи “метафізичну”, а родичівську, як співучасник давнього злочину, багато ким забутого, але такого, що постійно лежить незрозумілим тягарем на душі, – як співучасник Адамового гріха. Монах, як ніхто інший, знає, яким низьким є той поріг, переступивши через який людина перетворюється на тварину.

“О, зле моє свавільство! – такого й скоти безмовні не коять”, – подібні слова в молитвах зустрічаються дуже часто. І це зовсім не експресивна поетична гіпербола. Це правда, закономірність життя. Згадайте Господню притчу про блудного сина – гріховне свавілля з такою неминучістю і наочністю виявить у людині спільність із тваринами, що в один прекрасний день не погребуєш розділити з ними трапезу...

Треба мати мужність, щоб заглянути в глибину гріха – і побачити в ній себе.

*Яко во глубіну злоби отвержен єсмь,
Демоном повинуюся, сластьми порабощен сий, –*

співаємо ми на Великий піст (2-й день, утренья, трипіснець 9.4). Та щоб сказати таке про себе особисто, треба бути або великим грішником, або великим святим – як св. Йосиф, брат св. Теодора Студита, автор цих стихів. Тут нема нічого такого, що сучасні психіатри називають комплексом провини. Такі й подібні слова течуть в одному руслі зі словами автора псалмів: “...немов тварина, був перед Тобою.” (Пс. 73, 22). З другого боку, думати так про себе й утримувати при цьому психічну рівновагу – це теж не кожному дано. Тут відбувається зіткнення зі страшною тайною гріха. Це справді страшно – наче ти бачиш себе в дзеркалі у вигляді розлюченого горили, хоч усіма силами намагаєшся віднайти в собі образ Божий. Хоч сам ти ніколи не

творив страшних гріхів, хоч тебе обурюють огидні вчинки інших – те, чим ти обурюєшся, сидить у тобі так само, як сидить воно в тих, що чинять таке. Правдивий монах це знає, не приховує цього і щиро визнає себе першим грішником – ні перед ким іншим, а перед самим Богом, ставши перед Ним лице до лица. Саме це предстояння перед Божою святістю і відкриває безодню гріховної природи; воно ж і не дає впасти у відчай і заразитися “комплексом провини” від відкритих сутінок власної душі. Навпаки, без цього визнання не може бути правдивого становлення на шлях спасіння – заблукаєш, зависнеш у хмарках наміряної “побожности”. Безодня гріховної природи все ж не є більшою від безодні Божої святости, якою Господь готовий поділитися з людиною. У цьому – початок правдивого шляху до Неба...

Давні документи зберігають прикрі сторінки з життя монахів Унівської обителі. З історії майже нічого не збереглося, а це вціліло... Ми вже згадували, як у 1445 році монах Касьян викрав срібну чашу з монастиря, і таке святотатство не може не викликати в нас обурення навіть через шістьсот років. А якщо Ви дізнаєтесь, що, крім чаші, той монах ще вкрав дві бочки риби та 13 кг перцю, – це викличе у Вас гидливість. Бачимо, як низько може впасти людина, навіть облачена в монашу рясу... “Борода не робить людину філософом”, – посміхнулися б із цього приводу давні греки. У нашого ж вітчизняного мислителя Григорія Сковороди це викликало сумне зітхання: “Ризо, ризо, скількох ти згубила”... А хтось із сучасних церковних авторів пише, що в монастирях є всі умови для освячення і всі умови для деградації. Грубо, але це правда! Хто думає, що святі в монастирях виростають, як орхідеї в оранжереях, той помиляється. Людина приходить сюди зі світу, і за нею тягнеться шлейф усього світського, навіть не притаманного їй особисто. Цей шлейф може за щось зачепитися й потягнути людину назад, і, на свій жах, людина замість легкої доріжки до святости повертається у світ, за словом Апостола, як “пес до своєї блювотини”, як “свиня у грязюку” (див. 2 Пт. 2, 22), не в стані приборкати такий “звіринець”, раптово виявлений у своїй душі...

На південній стіні у храмі Лаври є образ св. Пахомія Великого – прочитайте колись при нагоді його житіє. Перед внутрішнім зором святого подвижника часто поставало пекло, заповнене ніким іншим,

як монахами – тими, що на початку свого подвижництва бажали наслідувати Христа, а потім, мабуть, призабули Його пересторогу про те, що “Багато бо покликаних, але вибраних мало” (Мт. 22, 14)... А св. Теодор Студит часто повторював братам, щоб вони чували [пильнували, не спали]: “Багато бо і священників, звершителів таїнств, святителів, пророків і чудотворців, можливо, будуть післані на безконечну муку.” Такі перестороги руйнують яскраві ілюзії про сповнене подвигів, святої мудрости і слави монаше життя. Не завжди воно рівне і безтурботне, як вважають ті, хто в монастирі наміряються “знайти мирне пристановище”, а кажучи прямо – втекти від проблем, які поставило перед ними їхнє власне життя. На монашому шляху до Неба зигзагів і бар’єрів не менше, ніж у будь-якому житті. І облачення чорноризця не звільняє його від потреби ті бар’єри долати. Монахи знають, про що я кажу: **приходить той день** – тебе ставлять перед престолом, ти справді почуваєш себе серед братії, як серед ангелів на небі, і свідчиш перед ними своє бажання жити євангельськими радами. Облачають тебе у рясу (вперше в житті!), і ти справді преображаєшся. Все! – старе життя скінчилося; прощай, моя “ветха людино”; гетьте, мудрування плоті! Потім минає трохи часу – і бачиш: **нічого не змінилося!** Крила, подібні до ангельських, з-під рукавів ряси не виростили; помислів, що заважають думкою піднятися до Бога, під клобуком не зменшилося; любов до ближнього, як і раніше, не поспішає оселитися в серці... Словом, життя продовжується, а хтось і не розуміє, що все тільки починається... І мимоволі говориш собі з іронією ще одної людини періоду Ренесансу – тільки вже не єврея, а мудрого француза, Франсуа Рабле, якому теж довелося носити монашу рясу: “А й правду ж кажуть: монаха впізнають не за одежею; дехто і вдягнений монахом, а сам – ну ніяк не монах”... А дехто, за словами св. Теофана Затворника, навіть без ряси, навіть на ринковій площі пам’ятатиме про Бога, і обличчя його сяятиме для зустрічних нетутешнім світлом... І таке буває.

Нерідко життя не вміщується в ті десять-п’ятнадцять формул, навіть якщо вони взяті зі Святого Письма. Як чітко відчували це святі! “...Проживши п’ять чи десять років у монастирі... та **завчивши напам’ять кілька висловів із Писання**, – скептично зауважує прп. Теодор, – ми думаємо, що вже все звершили... і – розкидаються кості

наші біля пельки Шеолу (див. Пс. 141).” У повчаннях св. Теодора Студита чимало можна знайти згадок про те, як монахів, які добре і вправно розпочинали своє служіння, раптом кидали в погибель срібролюбство, захланність, блуд, гординя, заздрість, підлабузництво перед володарями світу... Не будемо засуджувати їх, пам’ятаймо, що всі ми – нащадки Адама і співучасники його гріха: і злодій, і священнослужитель, і навіть найбільший праведник. Це навчить нас вибачливості. Зрештою, ми не знаємо, яким був кінець тих монахів, і не знаємо, яким буде наш кінець... Думаю, замість того щоб засуджувати когось чи згіршуватися самому, мудріше буде згадати образи євангельського розбійника на хресті, св. Марії Єгипетської – колишньої повії, св. Мойсея Мурина – в минулому жорстокого бандита, і подивуватися, якими незбагненими бувають шляхи Господні. Монах знає, що варто тільки забути про вибачливість до грішника, варто тільки скося подивитися на нього – і хоч до яких духовних висот ти піднісся, все ж можеш опинитися на місці того грішника і приміряти на себе те засудження, якого ти хоча б подумки допустився... Дотепно і застережливо звучать для нас слова з давнього Патерика: “Чеснота перебуває точно посередині”, – сказав диявол, всідаючись між двох старців, що судили брата. Хто знає, які ще колоди ми маємо у своєму оці (див. Мт. 7, 3). Надто міцно вселився в нас гріх нашого старого прародича Адама, що є батьком по плоті водночас і Каїна з Юдою, і Авеля з Господом Христом...

Але тим сильніше монах переживає інше споріднення. Бо попри скотський стан –

*Ні величнь прогрішень,
Ні гріхів безліч
Не перевершують Бога мого
Чоловіколюбства превеликого...
Ти спільниками Божества
Твого твориш нас...
І на диво ангелам і людям
Бесіду ведеш довгу,
Як із друзями справжніми.*

(Стихи з гимну св. Симеона Нового Богослова про святе Причастя)

Звісно, таке споріднення й “надихає і окрилює”... Але такі перетворення і переміни в самооцінці не кожному під силу.

...А от ще одне перетворення і ще одна переміна, що аж очам не віриться: тільки-но двором ішов чоловік у роби – такий спітнілий і втомлений, що його можна було прийняти за звичайного селянина-роботягу, а зараз він іде на службу до храму – із серйозним, але просвітленим обличчям, солідним, але простим кроком, тільки вітер колише широкими рукавами його ряси, які нагадують ангельські крила... “Дивне видовище”...

Святий Теодор знав, що казав. Він і сам був таким “дивним видовищем” навіть для своїх сподвижників. Про це свідчить одна історія про нього, яка пригадалася мені, коли ми побачили таку швидку переміну виду того монаха. До речі, слід би нам познайомитися зі св. Теодором Студитом ближче, адже спосіб монашого життя, за яким спасаються мешканці Унівської Лаври, носить його ім’я. Тож розповідаючи про Лавру, не зайве розповісти і про її покровителя: постать його сама по собі того варта, а доля його багато в чому переплітається з долею Лаври.

2. Преподобний Теодор Студит, прославлений і невідомий

Про св. Теодора Студита у нас знають мало... Коли говорять, що Бог дивний у святих Своїх, то прп. Теодора це стосується особливо. Воістину, він “дивно прославився”. Йдеться не про подвиги, а про те, як дивно Церква в його нащадках пошанувала його.

А нащадки поставилися до його спадщини незвичайно. Вони канонізували його, його ім’я вживається як почесне прізвисько, його поезією заповнені богослуження, але так мало про нього пишуть, а згадують лише тоді, коли треба навести довгий список сповідників іконопочитання, що подолали ересь іконоборства. Парадоксально, але факт: східне монашество, мало згадуючи прп. Теодора, більш ніж тисячоліття живе за його уставом; церковний люд, сам того не знаючи, з року в рік під час Великого посту співає створені ним гимни. Виглядає так, що Теодор, продовжуючи жити в століттях, немовби

відмовився від свого *імени*, розділивши його з монахами-студитами, немов приховав свій *лик* за багатьма, навчивши тих багатьох являти “ангельський *образ*” життя тут, на землі.

Втім, сам Теодор від цього нічого не втрачає, бо така його “дивна прослава” цілком повторює долю його рідного дядька і водночас духовного отця – св. Платона, на смерть якого Теодор сказав: ”Чи стане він домагатися слави через нашу похвалу, перебуваючи нині там, де немає жодного бажання слави?”. Як дотепно зауважив перший життєписець св. Теодора, “прославляючи його, ми більше робимо добра собі, ніж йому – задоволення”.

“Проживи непомітно” – ці слова одного давньогрецького мудреця підхопили греки на рубежі VIII–IX століть, відходячи з найвищих урядових посад в пустельні провінційні монастирі, поставивши собі за мету, за словами біографа св. Теодора, “прожити безславно”. Серед цих людей було й сімейство св. Теодора.

Здавалося б, Теодор, як і ми, народився в часи, не найкращі для здійснення християнських монаших ідеалів. Монахи вже тоді були, як свідчить Теодор, “дивним видовищем” для звичайних людей. Його час теж можна було б назвати модним нині в церковній літературі словом “постхристиянство”. Монастирський устрій тоді впевнено схилився до занепаду, сильно підштовхуваний до цього іконоборською владою, і першим біографам Теодора, його молодшим сучасникам, здавалося, що прп. Теодор для того ніби й народився, щоб серед загальних хитань і негараздів підперти будівлю Церкви, яка неухильно сповзала під укіс.

Почав він здійснювати це величне завдання, викликаючи подив у всіх, навіть у тих, хто самі були “дивним видовищем” для інших людей: співбрати-монахи часто дивувалися, бачачи, як 22-річний Теодор тягає на своїх плечах мішки з гноєм з-під мулів, чистить їхні стайні та угноєє виноградники.

Дивно було те, що молода людина з аристократичної родини віддала свій маєток під монастир і прийняла постриг. Багато хто говорив: ”Юнак, з *такого* роду, з *такої* родини, і...”. Дивно було й те, що в цьому монастирі він не став головувати, хоч дехто з людей його кола, будуючи монастирі, ставав у них ігуменами. Теодор з гіркою іронією відгукувався про таких “новоспечених пастирів”: “Учора

ще не вміли керувати собою – нині нерозважливо керують іншими. Вчора тільки дали обіт – нині вдають із себе досвідчених ігуменів. Дар начальництва їм подається не через доброчесність, а через власне майно... Головують, роблячи підопічних іноків такими, як і самі...”

Дивно було також і те, що Теодор взявся за брудну роботу, виконувати яку ніхто не бажав, вважаючи її принизливою. Але найдивніше, що він не сприймав свій труд за якесь упокорення, з “вимученої” побожності, а вважав звичайною справою. Його цілковита відсутність зневаги до найбруднішої роботи не була чимось напускним – Теодор своїм вчинком, без зайвих красивих слів, зрівняв гідність усякої праці людей, покликаних, незалежно від статусу і роду занять, виконувати найперший Божий наказ: “в поті чола заробляти собі хліб”. Він тягав гній із такою самою гідністю, з якою сідав писати пісні – ті самі, що навіки увійшли в наше богослуження.

Ми ще повернемося до цього епізоду з життя прп. Теодора, що про нього нагадав мені монах своєю швидкою “метаморфозою” (бо цей епізод у багатьох відношеннях знаменний). А зараз, коли дзвони кличуть нас до храму, ходімо слідом за тим монахом, бо, хочу Вас запевнити, ми ніколи не зможемо відгадати загадку “дивного видовища”, яке являють собою монахи, якщо не заглибимося в монастирські богослуження.

3. Богослуження в Унівській Лаврі

Ми звикли прямолінійно підходити до творення молитви – тільки під кутом вчитування в її слова. Але кожен, хто хоч раз у житті пробував молитися, знає, як нелегко буває зосередитися. Відбувається щось зовсім не те, до чого ми звикли, читаючи книжку чи пробігаючи газетні рядки. Линуть якісь думки, щось впливає з пам’яті – часом таке, про що вже давно не згадував. Втрачаєш увагу і зосередженість, думки плавають, як уві сні – не згадаєш через хвилину де. І хочеться піти кудись слідом за ними, не дочитавши молитви до кінця...

І при тому у храмовому богослуженні Ви відчуваєте на собі, що в церковній спільній молитві є дещо таке, що з’єднує Вас із Богом і тими, хто молиться поруч, і чого не передати тільки словом. (*фото 9*)

Якщо Ви присутні на монастирському богослуженні вперше, Ви нічого не розумієте, не можете вловити слова пісень, але часто не можете приховати захоплення від того, **як вони там, на клиросі, співають!** Мелодія Служби Божої захоплює Вас, підносить, і, нічого не розуміючи, Ви все ж не можете сказати, що Ви не молитесь! Ви не чуєте окремих слів, не вимовляєте їх, Ви взагалі не розумієте нічого з того, що відбувається, – але “музика” богослуження немовби піднесла Вас від землі на небо.

Якби Ви тільки намагалися вслухатися в слова, то не відчували б того піднесення, яке Вас зараз охопило. Буває й так, що за змістом слів устежити не встигаєш, – і починаєш комплексувати, навіть драгуватися... Думаю, що всім нам, щоб цілковито зануритись в атмосферу богослужень, бракує простого дитячого сприйняття, безпосередності в переживанні своїх почуттів.

“Дитиною, заки я навчився читати і писати, коли я не здавав собі справи з почувань, я серцем відчував красу старої нашої ікони... Стоячи перед іконостасом, відчув я ту якусь непонятну емоцію... Гієратичні постаті в іконостасі, на мене звернений зір Христа Спасителя і Святої Його Матері, якась містична темрява, в якій світили тільки свічки і їх відблиск на золотих тлах ікон, дим кадила, що підносився до неба разом із звуками пісні, – все те разом складалося на якесь враження таке глибоке, яке ледве чи коли в житті пам’ятаю...”, – ось як згадує свої перші дитячі кроки до Бога митрополит Андрей Шептицький. Такі враження в дитинстві дорого варті!

В дорослі роки мало хто годен таке відчувати. А проте сам Господь давав зрозуміти, що дитячий погляд на речі часто буває єдино вірним. Нам бракує дитячої безпосередності, чи, як кажуть педагоги, наївно-реалістичного сприйняття. І при цьому багато втрачаєш, випускаючи з уваги зорово-світлові ефекти, незамінну і визначну роль мелодій, запах кадильного ладану, без чого немислиме богослуження...

Ніщо в богослуженні не діє так на людину, як його ритм. Він пронизує все, починаючи з хресних знамень, що їх творять водночас усі, із синхронних доземних поклонів, якщо це великопосна служба. Він проникає в людину, часто поза її настроєм, а вірніше, підживлює та очищує настрій нашої внутрішньої людини, що раніше приглушу-

вався “мудруванням плоті”. Щойно ти був весь у своїх думках і повсякденних хвилюваннях, а постоявши хвилину-другу, раптом відчуваєш, що навіть дихання твоє підпорядкувалося мелодійному ритмові церковної служби...

Все у храмі підкоряється тому ритмові, весь храм наповнюється і дихає небесним співом і сам стає явлінням Неба на землі, немов приймаючи у своє лоно цілий всесвіт, щоб він єдиним диханням прославив Творця...(фото 10)

Вечірня служба починається урочисто – прославленням святої животворящої і нероздільної Тройці, з потрійним закликком прийти і поклонитися Христу, Цареві нашому Богу, і повільним співом старослов’янською мовою Пс. 103 (“Благослови, душе моя, Господа”). Нам з незвички не все зрозуміло, лише окремі слова доходять до нас: це слова благословення і прослави Премудрости Творця всесвіту.

Царськими дверима виходить зі святилища священник у блиску-чих, майже неземних, ризах, із кадилом; його супроводжує диякон з великою свічею. Кадильний дим пливе у повітрі, робить видимими промені сонця, що заходить; храм швидко сповнюється запахом ладану – хочеться думати, що так пахне саме Небо. Священник у хмарці пахучого диму – наче живий образ Господа Бога, що проходить стежками Раю...

Кінцеві стихи псалма: ”Нехай грішники з землі щезнуть, і беззаконних більше хай не буде!” – клирос співає з іншою інтонацією; стає трохи сумно і тривожно...

Священник і диякон заходять у вівтар, світло гаситься. Диякон стає перед уже закритими царськими дверима; в сутінках храму його строгі повільні поклони в такт співу “Алилуя” – все таке відмінне від тої тихої радості, яка щойно царювала.

Повним голосом дуже повільно диякон співом закликає до молитви – ектенії мирної. З хору (співу людей у церкві та клиросу) лунає у відповідь: “Господи, помилуй”. Здається, в цих голосах чути моління цілого людства, починаючи від Адама й кінчаючи нами, грішними... “Помилуй” – грецькою мовою “елейсон”; це слово звучить як “елей” (олива, символ Божественної благодати, помазання), і відчуваєш, що голоси хору розливаються, як елей, у повітрі храму.

В неспішний молитовний діалог диякона і клиросу включається священник. Він дещо змінює і темп, і тон, і тему молитов. Співає також повільно, але зовсім інакше – без тіні сумовитости, возносячи славу Отцю, і Сину, і Святому Духові.

Лунає спів клиросу “Блажен муж” – це гімн, складений, як мозаїка, зі стихів першого, другого і третього псалмів. Диякон стає біля ікони Спасителя, немов закликаючи всіх звернути свої погляди на святий образ – вірець того “блаженного мужа”.

Далі клирос співає Пс. 140. Там є слова: “Нехай направиться молитва моя, мов кадило перед Тобою” – і відповідно до цих слів диякон починає обкаджувати храм і всіх, хто в ньому перебуває. Адже цього разу кадіння символізує наші молитви, і диякон передає кожному той дух молитви. Ритмічні змахи кадила відповідають ритмові поклонів людей, до яких вони звернені. Спів псалмів вінчається стихирами – церковними піснеспівами, присвяченими різним подіям чи особам з історії спасіння. Ми знову не здатні уловити всіх слів, але не можемо не відчувати, що мелодія стихир заволоділа нами. Незабаром кожен відчує в собі якусь зміну під її впливом.

Під час співу: “Слава Отцю, і Сину, і Святому Духу і нині, і присно, і во віки віків. Амінь” – усі накладають на себе хресне знамення. Однодушність не тільки відчувається, а й виявляється зовні: навіть людина, що вперше прийшла до храму, піддається цій однодушності і хреститься одночасно з усіма.

Тим часом останні промені сонця зникли з віттарних стін, потьмянішали кольори розписів, лики іконостасу. Тільки світло від лампад, крихітне, як світлячок у лісі на Спасовій горі, підігріває тепло очей на іконах. Відкриваються царські двері, зі святилища урочисто виходять священник і диякон з кадилом. А попереду – свічконосець, що стає перед входом до віттаря. В сутінках храму очі всіх прикуті до світла свічі.

Гучний виголос диякона “Премудрость!” і незрозуміле “прости!” змушують усіх внутрішньо виструнчитися під спів дивовижних рядків:

Світло тихе святої слави безсмертного Отця Небесного, святого, блаженного, Ісусе Христе! Прийшовши на захід сонця, бачивши світло вечірнє – оспівуємо Отця, і Сина, і Святого Духа – Бога!..

Кожне слово цього давнього гимну відлунує в душах, і раптом увесь храм – немов усупереч занурений в сутінки вечора природі – освітлюється! Лунає друга частина гимну:

*Достойний Ти в усі часи оспівуваним бути голосами преподобними,
Сину Божий, що життя даєш усьому світові, тому світ
Тебе славить!*

Люди відразу немов оживають. Навіть фрески, здається, оживають, бо новими барвами заграли розписи на стінах. Їх фон – переважно жовтий, з різними відтінками, дуже приємний; удень він грає у променях сонця, радісно-урочистий, можна сказати, пасхальний...

На воскресних службах Божих – в суботу на вечірні чи в неділю – ризи священників, також жовто-золотистого кольору, зливаються з кольором фресок, і створюється враження, ніби священнослужителі зійшли з тих ікон. Золотий і жовтий кольори здавна символізують Воскресіння. Ще погани (язичники) вкладали в колір золота цей сенс, прославляючи схід сонця, яке немов воскресало після вечірнього заходу і відроджувало все своїм сяйвом. Християни ж, “бачивши світло вечірнє”, поклоняються Сонцю Правди і “Невечірньому Світлу” – Христові.

Кольори риз визначаються тими подіями в історії спасіння, задля яких звершується богослуження. У дні, коли святкується пам’ять Пречистої Діви, Богородиці, священник облачається в ризу кольору чистого неба. Блакить символізує духовну чистоту Тої, яку ми називаємо Царицею Небесною. Колір неба – її колір.

У свята Хреста Господнього та у дні пам’яти великих мучеників одягають червоні ризи. Так ушановують жертву тих християн, які сповідували віру аж до крові. Червоний колір також нагадує царський пурпур. У ці дні в храмах співають:

*Усього світу мучеників Твоїх,
Як у багряницю і віссон,
Кров’ю Церква Твоя прикрасившись,
З ними співає Тобі, Христе Боже.*

Мученики йшли царським шляхом, що його проклав Цар Небесний – Ісус, і цим шляхом християни у своєму повсякденні просту-

ють у земному житті, щоб успадкувати Небо... Це колір перемоги і радості, здобутих кров'ю...

Зелений колір облачення – це колір Святого Духа, “життя Подателя”. На іконі Пресвятої Тройці ангел, що символізує Святого Духа, – в зеленій накидці поверх синьої ризи. Синій колір – колір мертвенності, безкровності; це символ людської істоти, чим вона є сама по собі. Охоплена ж життєдайною благодаттю Святого Духа, немов зеленою ризою, вона оживає і носить у собі Подателя життя.

На похорон одягають темно-сині або фіолетові ризи. Це не просто знак скорботи чи трауру (у світі в цьому випадку одягають чорне). Фіолетовий колір – це знак надії на вічність. А загалом, думаю, правильніше облачатись на похорон, як це раніш було, у білі ризи. Це колір преображення. А чим є смерть людини, яка є послідовником Христа, як не преображенням?

Найкраще символіку кольорів видно в іконописі. Храм Унівської Лаври багатий на ікони і фрески. Вони багато чого можуть нам повідати.

4. Розписи храму. Як промовляє ікона

З першого погляду на храмові розписи можна подумати, що належать вони пензлям стародавніх майстрів. Насправді ж ці розписи – справа рук студитів-іконописців, яких іще пам'ятають старші монахи Лаври. Розпис храму відбувся у 1935–1936 роках, і робили його молоді монахи і студенти. Одному з них, Ювеналію Мокрицькому, було тоді не більше 25 років.

І ця молодість іконописців відбилась у грі кольорів і теплій співучій радості, якою віє від фресок. Відчувається й енергійність пензля – багато фігур зображено в динаміці. Досить поглянути на крила архангела Гавриїла у вівтарній композиції Благовіщення: як вони розправлені, яке вносять відчуття стрімкості і несподіваності його чудесної появи перед Приснодівою...

Все на фресках у русі. Ось апостоли з ангелами злітаються на хмарках, поспішаючи на успення Богородиці. Самі хмарки виглядають якось по-дитячому, тобто як на дитячих малюнках – їх наче здуває вітрами з усіх кінців до місця, де лежить Божа Мати.

Динаміка головної композиції передається й іншим розписам. Ліворуч, на фресці біля вікна, Ной простягає з ковчега руки до голуба (*фото 11*), що сідає йому на долоні з листочком маслини у дзьобі. Поруч зображення жінки, яка помазує олією ноги Спасителя на вечері у хаті Симона Фарисея. (*фото 12*) Учні не розуміють, що коїться, і незадоволено жестикулюють; Мати Божа здивовано розводить руками, Господь (лик Його просвітлений лагідною усмішкою) одною рукою зупиняє учнів, а другою вказує на жінку, даючи зрозуміти таємну велич того, що відбувається.

А на стіні напроти – зображення весілля у Кані Галилейській. Мати Божа, схилившись до Сина, жестом руки вказує на нестачу вина. Тим часом слуга ллє воду у глечики, і Господь Своїм благословенням перетворює її на вино, що його задоволено смакує весільний староста. (*фото 13*)

Все грає кольорами, пульсує радістю і свіжістю, все в русі, що так незвично для нашого уявлення про ікони... Ніщо не мовчить, нічого застиглого і мертвенного. Все ожило.

Ліворуч від зображення Успення бачимо пророка Мойсея, що розмовляє з Тою, яку він прорік: із Дівою, що зачне у своєму лоні Сина Емануїла (*фото 14*). На південній стіні бачимо, що її Синові вже 12 років і що воплочене Слово дивує своєю мудрістю єрусалимських старців.

Час і простір у храмі якось розмиваються – за секунди ми переносимось поглядом через допотопні часи, бачимо таїнство Божого воплочення, краєм ока помічаємо лик св. мучениці Варвари, і раптом перед очима з'являється єрусалимська горниця в день П'ятдесятниці.

Я не знаю, коли в Унівському храмі було зроблено підлогу, але подивіться на малюнок підлоги в горниці Симона Прокаженого та у весільній світлиці в Кані, а потім – собі під ноги: підлога однакова і у храмі, і на фресках! Це творить ілюзію єдиного простору: ніби храм становить одне ціле з приміщеннями на фресках і немовби, попри межі часу, ми стаємо свідками тих євангельських подій.

Дуже вдало використано вітражі у вікні святилища як центральний елемент головної храмової фрески – Успення. Образ Спасителя з душею Пречистої своєї Матері на руках, створений на вітражному склі, гармонійно поєднався з настінною композицією Успення.

Дещо виконано не без гумору. Іконописці часом народ дотепний, здатний на гротеск і несподівані творчі рішення (почитайте колись “Мелочи архиерейской жизни” М. С. Лескова або новели А. Франса про флорентійських майстрів – і Ви зрозумієте, що я маю на увазі). Для прикладу зверніть увагу, як на північній стіні святилища зображено диявола – посоромленого змія: він схожий на якесь казкове чудовисько чи на персонаж сучасного мультфільму. (*фото 15*)

У вівтарі одне вікно колись було замуроване, а на тому місці, де мало бути третє вікно святилища, помістили композицію “Брама Непрохідна”. (*фото 16*) Вийшла дотепна алегорія: де для старозавітного пророка – непрохідна брама у Святеє Святих Єрусалимського храму (Єз. 44, 2), щось на кшталт райських дверей з херувимом, який їх охороняє, там для новозавітної людини, інока-студита та іконописця – Матір Божа, вікно до Неба Духовного, Райські Двері, з яких вийшов Вічний Первосвященник, воплочений Бог, назустріч заблуканій людині для її спасіння.

Ще приклад дотепности – св. Йосафата в каплиці праворуч від храмового входу зображено на фоні Унівської Лаври. (*фото 17*) Жодних даних про перебування тут св. Йосафата немає, але Лавра на фресці має цілком сучасний вигляд, зовсім не такий, якою вона була у XVII ст. Може, таким чином іконописці-монахи виразили свою мольбу про покровительство над Лаврою нашого святого співвітчизника...

А як інакше, як не дотепне рішення, можна сприйняти те, що на хорах цар Соломон тримає в руках не Єрусалимський храм, як мало б бути, а церкву, всередині якої ми з Вами перебуваємо. Або те, що свщмч. Микита (в народі він з давніх часів вважається покровителем домів) біля бічних дверей храму виганяє геть бісів з цього святого місця, стоячи на охороні наших з Вами молитов. (*фото 18*)

Ікони і фрески роблять наочною й очевидною присутність святих серед нас на богослуженні. Особливо це відчувається під час литії – урочистого спільного виходу священників, монахів і мирян до притвору, коли наші прохання до Господа лучаться зі згадуванням численних імен святих, які моляться і за нас, і з нами. У розписах ми бачимо святих, які є дуже дорогими нашому монашеству. На нас дивляться св. князь Володимир і св. княгиня Ольга, яка вселила в серце свого онука – хрестителя Руси – світло Христової віри. (*фото 19, 20*) Тут

є преподобні Антоній і Теодосій Печерські – вони принесли на Київську землю устав св. Теодора Студита, за яким і нині живе чернецтво українських, білоруських та російських монастирів. З повним правом їх називають батьками руського монашества. (фото 21, 22) Після мучеників Бориса і Гліба вони стоять біля джерел української святости – і символічно, що лики цих чотирьох святих на фресках Унівського храму розташовані одне напроти одного, утворюючи чотирикутник, наче основу для майбутніх поколінь нашого народу, який у кожному столітті давав Церкві численних святих. (фото 23, 24).

Чи могли молоді майстри оминуту і св. Аліпія, першого руського іконописця?.. (фото 25)

Про преподобного Аліпія розповідають одну настільки ж повчальну, наскільки й дивну історію. До Печерського монастиря прийшов прокажений, шукаючи зцілення. Досі він лікувався у різних волхвів і знахарів (у тодішньому Києві їх було не менше, ніж у нинішньому екстрасенсів), і до монастиря прийшов не стільки з надією на зцілення, скільки від того, що вже не знав куди ще йому йти. Висповідавши його, Аліпій бере вапницю (палітру для фарб) і вапами(фарбами) “украшаєть образь смердящий, на першу подобу і благообразіє претвори”, веде його до церкви і причащає. Потім наказує обмити лице водою, яка подається священикам для обмивання рук перед проскомидією. І проказа сходить разом з фарбою..

Що ж відбулося?

На відміну від волхвів, які вдавалися до різних таємничих дійств, що були тільки їм одним зрозумілі, Аліпій, згідно з поясненням автора життя, уподібнює свої дії діям Христа – правдивого Цілителя. Як Господь глеєм намазав очі сліпому, щоб той пізнав, що є землею й порохом, – так і Аліпій розфарбовує лице хворого тими ж фарбами і вапницею, якими писав ікони, даючи хворому зрозуміти, що він теж – образ Божий. Аліпій, інакше кажучи, відновив обличчя прокаженого, як звичайно відновлював лики старих пошкоджених ікон. Залишилося відновлений образ освятити в Церкві. Як Христос звелів прокаженому звершити благодарення в храмі, так і Аліпій веде хворого до церкви, щоб здійснити таїнство Євхаристії. Прокажений омивається водою, подібно до сліпого, – і фарби зникли, як глей; залишився зцілений, з’єднаний з Христом...

Колись ми прочитали цей епізод із життя св. Аліпія разом з одним монахом, який свого часу вчився на факультеті психології. І він згадав, як на одній з лекцій їм розповідали, що в давнину хворих на жовтуху, наприклад, лікарі обмазували жовтими фарбами! Той монах був вражений, бо не сподівався щось подібне прочитати в Києво-Печерському патерику. Він навів ще кілька прикладів того, як діє колір на людину. Так, червоний колір піднімає настрій, збуджує пристрасність, а якщо його понад міру – викликає агресивність (згадаймо червоний плащ для бика у тореадора). Блакитний колір надихає на чисті й добрі думки – не дарма в багатьох лікарнях стіни палат блакитні. А рожевий колір на стінах зменшує агресивність і спонукає, скажімо, подумки вернутися в “рожеве дитинство”. Дію кольору часом можна порівняти зі впливом музики: інколи ми самі не помічаємо, як від почутої мелодії щезає наш похмурий вигляд... Та про музику пізніше... Ми звикли, що кольорами сповнене наше життя, і не замислюємося над їхнім значенням. А для давніх людей кожний колір промовляв своєю мовою, і цю мову люди вміли читати, особливо іконописці, яким було відомо про кольори дещо набагато важливіше...

Церковна свідомість успадкувала символічний зміст кольору з дохристиянських часів, поставивши на службу тим, хто поклоняється воплощеному Слову, безсловесні барви, які раніше впливали різним чином на психіку людини, обминаючи її свідомість. У церковній іконі ці барви несуть Добру Новину, без слів доносячи до людських сердець Боже Слово через один тільки погляд на святий образ. І прославляють Того, кого являють нашим очам, бо сила впливу, приписувана кольорам, належить Зображеному в них... Сполучений невід’ємно з Особою Бога, колір стає провідником, а краще сказати – благовісником божественних властивостей і ознак.

Якщо, наприклад, червоний колір сам по собі може збудити пристрасність чи агресію, то червоний колір на іконі – ніколи. Коли Вас щось дратує чи хвилює і Ви не можете подолати в собі марнотну метушливість – погляньте на Ікону Божої Матері. Ваше розчервоніле від гніву чи хвилювання обличчя зміниться – червона барва риз Богородиці зніме жевриво з Вашого обличчя і вгамує хвилювання, преобразить Ваші емоції, направить розстроєні струни Вашої душі. Червоні ризи Цариці Небесної (символ царської гідності) нагадають

Вам про Вашу гідність як образу Божого: “Ви ж – рід вибраний, царське священство, народ святий, люд, придбаний на те, щоб звітувати похвали Того, Хто вас покликав з темряви у дивне Своє світло” (1 Пт. 2, 9). Наше царське священство у Господі нашим дає нам здатність володіти собою, адже царство наше, яке не від світу цього, є Царством Божим, і воно є всередині нас.

Споглядаючи чистий святий образ Божої Матері, чи самого Господа, чи святих Його, ми преображаємо нашу грубу й недосконалу натуру – так само, як преподобний Аліпій відновлював пошкоджені ікони. Ми віддзеркалюємо властивості святого образу на себе. І колір ікони є нам доброю підмогою.

Ризи Божої Матері на іконах не тільки червоного кольору. Кожний із кольорів відкриває нам якусь нову спасенну для нас рису в образі Богородиці. На тій іконі, що на іконостасі храму, вона облачена в коричневі ризи. А це – колір землі, плоди якої живлять нас. Справді, у наших богослуженнях можна почути гимни, де Божа Мати образно названа Землею, а Ісус – Колосом:

*Земле Блага, благословенна Богоневісто,
що Колос нам виростила неоранний
і спасительний для світу!
Сподоби мене, Його споживаючи, спастися.
(З канону до св. Причастя)*

Ці стихи можуть послужити найкращим “молитовним коментарем” до образу Вишгородської Богоматері, де Пречиста Діва у коричневих ризах тримає в обіймах Немовля Ісуса в одязі золотисто-жовтого кольору – кольору колосся в часі жнив. (фото 26)

Ікона з іконостасу Унівського храму подібна до Вишгородської і набором кольорів, і жанровими ознаками (обидва образи належать до жанру “Умиління”, гр. Ελεούσα: руки Приснодіви і Божественного Немовляти – у взаємних обіймах; Дитяtko Ісус притулився щічкою до лика своєї Пречистої Матері і зазирає в її сповнені печалі очі). Коричневі ризи підкреслюють цю печаль: “Земля Благая” знає, що її “Колос неоранний” стане “спасенним для світу”, пожертвувавши Собою. Закон земної родючости, встановлений Тим, Хто зволив від неї воплотитися (“Пшеничне зерно, коли не впаде на землю і не завмре,

залишиться саме-одне; коли ж завмре, то рясний плід принесе” Йо. 12, 24), прорікає Пречистій Діві неминучу материнську скорботу. І в коричневому кольорі проглядається колір Хресного дерева, а в руках Богонемовляти, що обіймає Матір-“Землю”, вгадуються розпростерті руки Ісуса Розп’ятого і похованого.

Обидва лики сповнені самозречення: “Земля Благая” не собі на радість зродила Того, Хто нині припав до неї, немов зерно пшеничне, щоб, дозрівши, “принести рясний плід” обтяженому бідами людству.

*...Світ радіє, приймаючи визволення,
Лоно ж Моє горить, бачачи Твоє розп’яття,
Яке Ти за всіх терпиш, Сину і – Боже Мій
(Кондак 9-го Часу)*

Але як у терпіннях Сина Божого і стражданнях Його Матері світ здобув джерело спасенної радості, і як хрест відкрив нам шлях до раю, так і коричневі ризи Богородиці стають для нас знаком Дерева Райського, не тільки Дерева Хресного, а сама вона – благодатною Землею Райською, де, як і давніше, Бог живе разом із людьми, тільки тепер там Бог і Чоловік – одне.

І світлі шати Дитятка Ісуса, що випросталися з-під пелюшки земного кольору, означають те, що воплощений Бог, як спасенний Колос, вирісши з Землі-Богоматері, приніс їй “рясний плід” свого Божества. А якщо їй, то і нам також, бо ми, за своєю природою, з землею – одне (див. Бут. 3, 19) і, як і вона, можемо виростити і виплекати плід Божества; як і вона, ми можемо бути у взаємних обіймах з Господом.

І коли ми справді охрестилися в смерть Христа, за словом Апостола (Рим. 6, 3), то благодатна нива “Землі Благої” – Божої Матері – завжди готова прийняти наше зерно, виростити з нього плід нетлінний, водночас поховавши в собі всі наші скорботи, недуги і печалі. (Печальні очі Богоматері дивляться на нас – а значить, ми не будемо покинуті наодинці зі своїм горем, без належної допомоги). Тоді світла одіж Богонемовляти стане і нашою одежею – благодатним Божим даром, як ми співаємо про те при таїнстві хрещення:

*Ризу подай мені світлу,
Ти, що вдягаєшся світлом, як ризою,
Многочинний Христе Боже наш.*

Так символіка кольорів ікони допомагає нам глибше пережити наше молитовне спілкування з Богом. Колір – мова ікони. І якщо в молитвах ми **промовляємо** до Бога і Його святих, то вони відповідають нам в інший спосіб – без слів. Святий лик просто **являється** нам в усій цілості, огортаючи благодаттю весь наш організм, опромінюючи нетутешнім світлом земні кольори, в яких Він зображений! В іконі Бог немовби вдягається в колір, як колись Він зодягнувся в людське тіло. Не дивно тоді, що кольори ікони прилучають нас до Того, Хто їх випромінює (адже колір – це видиме світло, а Христос – Світло істинне, до вочленення невидиме), вертаючи нам духовне й тілесне здоров'я, навіть не вимагаючи від нас рефлексії, яка необхідна при читанні Святого Письма чи молитов. Тут відбувається інше – відбувається зустріч лицем до лиця. Розум тут безсилий. Приголомшений, він навіть не встигає включитися...

5. “Співуче богослов'я”.

Дещо про монастирський богослужбний спів

В Росії один художник-мусульманин відтворив звуковий ритм і темп молитов “мовою” фарб – вийшли симетричні узори типу арабесків, а семіотика кольорів зробила наочним мелодійний пафос молитов. Місцеві богослови без ентузіазму зустріли ініціативу автора. Можливо, тому, що в ісламі немає досвіду іконопочитання і “богослов'я кольорів”?

Тим часом цей мусульманський художник відчув і втілює у своїй творчості те, що протягом тисячоліть наша Церква являє щоденно в богослуженнях: мелодія і колір у них виражають наше звернення до Бога нарівні зі словесною молитвою. Є якась тотожність між кольором, музикою і словом – звісно, якщо вони воцерковлені і поставлені на службу Богові. Ми бачимо, що молитовне спілкування можливе не тільки за допомогою текстів молитов, а й посередництвом “мови” ікони – її кольорів, причому це спілкування з Богом, явленим

у живописному образі, відбувається часто в обхід свідомості. Тепер спробуємо розібратися, як відбувається молитовне спілкування посередництвом ще одного “несловесного” мистецтва – звуків музики.

Думаю, що, стоячи на вечірні у храмі Лаври, Ви вже відчули на собі дієвість ритму церковної служби. Без ритму вона просто немислима. Ви помітили, що навіть неспівані уривки відтворюються не звичайним читанням, а речитативом. Використання ритму підносить богослужбний текст над звичайним повсякденним мовленням, виймає того, хто читає чи слухає ці тексти, з аритмії нашої звичної щоденности.

Ритм однаково притаманний і церковним службам, і музиці. Храмові, а особливо монастирські, богослуження характеризуються різноманітністю мелодій, а тисячолітня традиція дала змогу настільки тонко продумати місце й послідовність сполучення мелодій з молитовним текстом і розмістити їх із таким смаком, що кожна службу Божу без перебільшення можна назвати неперевершеною симфонією.

Ви пам’ятаєте, як на вечірні після речитативного співу псалмів, по кадінні дияконом храму, монахи почали співати стихири? Їхні мелодії не подібні ні на мелодію співу Пс. 103 на початку служби, ні на величну мелодію давнього гимну “Світло тихе”, ні на мелодію співаних дияконом ектеній. Справа в тому, що і Пс. 103, і ектенії, і “Світло тихе” входять у структуру вечірні, і їх незмінно співають щодня; церковнослов’янською мовою вони називаються “обіходними піснопіннями”. Стихири ж співають кожного дня інакші; разом із тропарями та кондаками (більш знайомими Вам, бо їх співають на Літургії) вони складають особливу мелодійну структуру церковного хорового богослуження. Найкраще ця структура збереглася саме в монастирях.

Крім стихир, тропарів і кондаків, на особливі мелодії співають ще канони – це справжні поеми на честь свята чи святих. З повним правом їх можна назвати симфоніями. Якщо Ви чули колись канон Пасхи, то, мабуть, ніколи не забудете того враження!

Стихири, тропарі, кондаки і канони – скарбниця нашої церковної поезії (чи, точніше, гимнографії – бо вони нерозлучні зі співом). Складання їх було улюбленою справою багатьох церковних осіб, що

їх самих Церква прославляє як “церковних піснєписців” чи “піснєсловців”. Творення богослужєбних гимнів можна назвати своєрідним подвигом у Церкві, що веде до освячення їхнів авторів, які завжди ставилися до своєї творчости дуже ревно і відповідально:

Твоїх піснєсловців, Богородице,
Живе і невичерпне Джерело,
Хор навколо себе зібравших,
Духовно укріпи, в Божественній Твоїй славі
Вінців слави сподоби.

(Ірмос канону Успення Богородиці, глас 4)

Автор цього гимну до Богородиці св. Йоан Дамаскин якраз і є автором церковної мелодійної структури, корифеєм хору богонатхненних “піснєсловців”. Плодами його творчости ми користуємось донині; вони надихають на цей подвиг деяких наших сучасників. І зрозуміло, чому в храмі Унівської Лаври його образ поміщений не деінде, а саме на хорах. (*фото 27*)

Від часів св. Йоана Дамаскина і завдяки йому церковна богослужєбна гимнографія розвивається за строгими і незмінними правилами.

Щоб написану стихиру можна було співати, до неї підбирають підхожий мелодійний розмір. У давнину радше на заданий розмір складали текст. І зрозуміло чому.

Звичайний людський досвід Вам підказує, що музика налаштовує на певний настрій. Коли Ви прийшли до церкви, вона бере у свої руки Ваш настрій, з тим щоб передати його в руки Божі. Непомітно для себе й не відволікаючись від своїх думок, Ви підноситься такими, якими є, до Бога, щоб стати такими, якими маєте бути. Не змінюючи настрою, але воцерковлюючись разом з ним, Ви віддаєте і настрої, і думи свої “на розгляд” Богові – і все це передусім завдяки музиці богослужєння...

Мелодія богослужєння – вже сама по собі молитва, яка породжує слова у автора піснєспівів. Недарма казав Апостол: “...Сповноїтеся Духом. Проказуйте між собою вголос псалми й гимни та духовні пісні, співайте та прославляйте у серцях ваших Господа” (Еф. 5, 18–19). Власний наш дух надто безсилий, щоб зробити чогось вартими

наші слова. Церковні ж мелодії сповнюють серце Духом Святим – і тоді слова від серця будуть словами молитви, чи славослов'ям.

Так чи інакше, саме мелодія найчастіше давала настрою піснетворця потрібний напрям – підказувала йому адресата молитви, відповідно до його стану: молитися Христові розіп'ятому чи воскреслому; згадати страждання мучеників чи надихнутися торжеством одного зі свят Богородиці. Якщо маєш бажання прославити в піснях Різдво Господнє, то для натхнення візьмеш радісну мелодію, яка підкаже тобі, в які слова вилити твої почуття і думки. Якщо ж узявся оспівати подвиг мученика, то для цього підійдуть мелодії, подібні до мелодій страсних служб. Для кожного свята, для кожного чину святого, для кожного молитовного стану, для кожного життєвого випадку є відповідна мелодія, і вона підказує відповідні слова молитви. Так пишеться церковний гимн.

За всієї своєї розгалуженості мелодійна структура богослужень зводиться до восьми груп мелодій (ці групи означаються церковнослов'янським словом “глас”), кожна з яких має свої варіанти, що їх у Церкві називають наспівами. Наспівки кожного з восьми гласів мають різні ступені урочистості. Так, звичайні стихирі різняться від величних стихир, що їх ми чули на литійному виході; різними є наспівки стихир і тропарів, і зовсім відмінні від них наспівки канонів одного й того самого гласу.

Святого Йоана Дамаскіна не можна назвати композитором у сучасному значенні цього слова. Тобто не він створив ці вісім гласів; він лише опрацював давні грецькі мелодії – настільки давні, що ще Гомер вважав їх спадковим багатством давнини. Кожна мелодія була свого роду візитною карткою тої чи іншої області античної Греції, і всі разом становили предмет національної гордості греків – як і твори філософа Платона чи стіни Акрополя в Атенах. Заслуга св. Йоана Дамаскіна полягає в тому, що він зробив музичну спадщину поганського минулого гідною для вжитку у Христовій Церкві. Кажучи коротко, він воцерковив давні грецькі мелодії – так само, як інші грецькі святі Отці воцерковили давню філософію, літературу і живопис, принісши в дар Церкві кращі досягнення своїх предків і очистивши їх від поганських забобонів.

Свідоме воцерковлення грецької музики почалося задовго до св. Йоана. Цим займався ще Климент Александрійський (III ст.). Багато

творів св. Григорія Богослова (IV ст.) написано віршами; кращі уривки з них співали у храмах ще за його життя, так що вже у V ст. невідомий автор, який підписував свої знамениті твори іменем св. Діонісія Ареопагіта, ставив знак рівності між богослов'ям та піснеслов'ям: “Богослов'я – це гимнослов'я”, – писав він.

У VI–VII століттях розквіт церковної поезії пов'язаний із сирійськими піснетворцями. Один з них – св. Роман Сладкоспівець – знайомий нам, зокрема, за різдвяним кондаком: “Діва днесь Пресущественнаго раждаєт...” Кондаки св. Романа нині урізані до одної, вступної строфи, а раніше це були довгі поетичні проповіді, з драматичними сценками і надзвичайно живими та глибокими образами. Втім, для грецького смаку ці поеми здавалися невдалими з огляду на їхню форму та, мабуть, і їхні мелодії. На виручку своїм землякам-поетам приходять св. Йоан Дамаскин (VIII ст.) – сирієць за походженням і еллін за освітою. Він стихійну сирійську струмину вводить у грецьке мелодійно-поетичне русло. Свої поеми він покладає на класичні грецькі мелодії, оздоблює їх традиційною сирійською образністю, водночас втілюючи в них богослов'я Святих Вселенських Соборів і грецьких Отців. Про результат творчості св. Йоана може свідчити хоча б те, що візантійці називали його Новозавітним Орфеєм. Кращої похвали від греків для поета і музиканта не могло й бути...

І по-своєму символічно, що в галереї святих у внутрішньому дворі Унівської Лаври св. Йоана Дамаскина зображено поруч із богословом св. Максимом Ісповідником і св. Романом Сладкоспівцем.

Починаючи з першого століття Церква вважає взірцем для своєї музики й поезії Псалми Давидові. Це та музика, яку не треба було воцерковлювати. Вона була богонатхненна. На жаль, ми ніколи не почуємо тих псалмічних мелодій, але св. Йоану Дамаскину вдалося створити свого роду грецький еквівалент богонатхненної музики – такий досконалий, що після св. Йоана до наших часів усі спроби створити щось досконаліше зазнавали краху.

Втім, якщо ми, люди XXI століття, спробуємо чесно оцінити свої враження від наспівів у монастирських богослуженнях, то не завжди можемо поділяти захоплення від них. Ми не тільки не розуміємо давніх церковних мелодій – на початках не кожен з нас може відрізнити святкові наспіви від панахиди. Я тут говорю зовсім не про тих, кому

ведмідь наступив на вуха, а наведу такий приклад. Відомо, що італійці славляться своєю музикальністю. Так от, коли блаженний Леонтій Федоров навчався в Італії (ще перед тим, як вступити до монастиря студитів), семінаристи-італійці, десь прочитавши про богослуження Східної Церкви, попросили його заспівати щось із наших церковних пісень. Федоров заспівав. Голос, кажуть, він мав непоганий. Думаєте, італійці одразу впали у захват від “краси і мудрости візантійського обряду”? Зовсім ні. Вони знизали плечима і сказали, що це їм нагадує якісь погребальні пісні.

Будьмо відверті: найперша риса наших богослужень (якщо сприймати їх безпосередньо) – це їхня монотонна одноманітність, від якої ми швидко втомлюємось і втрачаємо уважність. Деколи розслаблення змінюється напругою – якщо увага знову включається, проте розум не здатний вловити змісту того, що відбувається на службі. Врешті-решт, ми полегшено зітхаємо, коли опиняємось на повітрі по той бік храмових стін.

Я дуже добре розумію людей, які, прийшовши до Лаври на Вечірню, виходять відразу, як тільки розпочнеться Повечір'я і в сутінках храму починається тихе й монотонне читання псалмів. Вони стараються вийти непомітно, не змовляючись, одне за одним. Ясно, що люди втомилися; вони покидають цю незрозумілу їм тиху службу, виправдовуючись тим, що зміст її доступний, як вони думають, лише ченцям...

Мені зрозумілий той сум в очах студентів Літньої богословської школи в Унівському монастирі, яку організовує щороку Український католицький університет, коли вони зізнаються, що їм тяжко щодня упродовж місяця вистоювати довгі монастирські служби. Звичайно, викладачі їм читають цікаві лекції з літургії, пояснюють зміст і символіку наших таїнств і обрядів, але проста присутність на всіх богослуженнях добового циклу в Лаврі для них поки що рівнозначна подвигу, чи, як вони скромно говорять, “потребує певних зусиль”.

Є чимало людей, що пишаються згаданою вище “красою і мудрістю” наших обрядів, сидячи на лекціях з літургії чи за бібліотечним столом наодинці з книгами, але на самих службах поглядають на годинник і ведуть погано приховану боротьбу з позіханням. Я розумію

і цих людей і в жодному разі їх не засуджую. Чому? Бо, мабуть, я й сам такий.

Я захоплено читаю книги, автори яких відкривають читачам (як Колумб – Америку) призабуту нами символіку і таїнственний зміст богослужень нашого обряду, але в моменти щирости з самим собою, ввійшовши до церкви, часто сумую, що цей обряд, такий люблений мною, водночас залишається таким чужим і незрозумілим...

Скільки добрих книг написано про “красу і мудрість візантійського обряду”, але чи стало серед нас більше свідомих любителів і знавців тої краси? Підійдіть у храмі до першої-ліпшої людини і попросіть її розповісти, як вона відчуває ту красу, чим для неї близький саме наш обряд? Навряд чи вона скаже Вам щось конкретне – таке, щоб сприйнялося як сповідання віри католика східного обряду... У богопоклонінні також потрібен смак, і виховується він свідомими зусиллями, день у день. Без виховання він так і залишиться незрілим, а наше сповідання віри буде блідим і якимсь безсилим. Ми не зможемо внести своє слово в суголосся Благовісти серед усіх християнських конфесій і не повернемо людину до своєї Церкви. У нездатності поділитися з іншими тим, що любиш і почитаєш, є щось трагічне. Наші обряди, наш культ свідчать про рівень нашої з Вами християнської культури. І виходить, що ми цією культурою зовсім не володіємо. Наша власна церковна культурна спадщина нам чужа. Краса її потаєнна, не для наших не звиклих до цього очей і не для нашого, ще не незрілого смаку, бо ми самі неспроможні оцінити красу і преображальну силу всього того, що нас оточує під час церковних служб. Складається враження, що нам це просто не здається потрібним. Хтось може сказати, що я перебільшую, але наведу очевидний доказ: не тільки в будні, а й у воскресні вечірні та утрени наші храми напівпорожні.

Звичайно, у нас люблять урочистість вечірні з литією, але не будемо кривити душу: їхній зміст залишається для нас таємницею за сімома печатками, і ми вже навіть не замислюємося над тим, щоб її відкрити. Ми вистоюємо наші служби, наче виконуємо почесний обов'язок, думаючи про що завгодно, але не про те, що зараз відбувається перед нашими очима і до чого закриті наші вуха. Не те, щоб нам не подобалося і щоб ми з нетерпінням очікували, коли все це скінчиться. Доволі швидко можна звикнути до тривалого стояння на

службах, які спочатку здавалися нам безконечними, і ми боялися, чи зможемо витримати. Можна привчити себе **витримувати** монастирські служби, і одного разу Ви, опам'ятавшись від своїх думок, не зможете не здивуватися, як швидко летить час під тихий речитатив ченців. Доволі швидко нами оволодівають спокій і умиротворення, яких, можливо, ніколи до того ми ще не відчували, і, щоб відчуті їх, ми приходимо на монаші служби ще і ще, наскільки це дозволяє нам наше життя. Студенти Літньої богословської школи, коли закінчуються їхні заняття в Уневі, визнають, що тепер їм не вистачатиме тих монастирських богослужень і монашого співу. Кожен з них відчув у душі те, що можна порівняти з доторком до неї ангела. Кожен понесе з собою надзвичайно дорогі серцю відчуття. Довго ще вони згадуватимуть вечори, коли під спів “Світла тихого...” – завжди в один і той самий час – останні промені сонця ковзають по іконостасові, злучаючись із сяйвом святих ликів. Ось уже сутінь підіймається над лампадами, покриває хрест над царськими дверима, а потім і образи на стінах святилища. Під спів “Нині отпускаєши” храм огортається сутінками, і лише срібло Ікони Божої Матері відбиває сяйво десятків свічок перед нею... І ти знаєш, що те саме повториться і завтра, і через тиждень, і через рік, і коли нас уже не буде... Вічність тут, здається, панує над часом, тому все так статечно, урочисто і водночас спокійно. Тому бувають часи, коли не хочеться покидати храм, а покидаючи – хочеш обов'язково повернутися до нього. І якнайшвидше.

Вранці, випередивши сонце, хоч і не без “певних зусиль”, покидаєш теплу келію і знову йдеш до храму, зібравши по дорозі на ногах ранню росу, почувши безугавний плюскіт джерела і краєм ока вловивши срібло світанку. Сутінки в церкві розсіюються швидше, ніж приходить до тебе бадьорий настрій, та все ж помалу тебе захоплює відчуття народження нового дня. Сонце входить до храму через вітражі над фрескою Успіння. Світло розбудило бджолу, що вчора ніяк не могла вибратись на повітря і тепер знову ковзає по кольоровому склу, своїм гудінням підспівуючи ранішнім псалмам... Наче такі дрібниці – а западають у пам'ять на ціле життя... Все навколо ніби готується воскреснути – зі смерті? зі сну? – і спонукає тебе розділити радість цього спільного скорого воскресіння. В суботу на утрени, коли читається храмовий канон (у Святоуспенському храмі Унівської

Лаври це канон Успінню Богородиці) такі передвоскресні настрої особливо відчутні.

На жаль, не всі й не завжди їх відчують, бо більшість присутніх навіть не підозрюють ні про який канон в честь Успіння і навіть уявлення не мають про те, “що там монахи читають”... Відстоявши службу, у кращому випадку ми запам’ятовуємо те, що читали з Євангелія, і щось із проповіді. А решта служби? Невже все проспіване протягом кількох годин розвіялося вітром? І невсе таке становище всіх влаштовує? Невже нікого не тривожить думка: чому, з дитинства привчені ходити до церкви, всі ці роки МИ ТАК І ЗАЛИШИЛИСЯ ЧУЖИМИ НА НАШИХ БОГОСЛУЖЕННЯХ?

Справді, чому?

В деяких книгах з музикознавства, автори яких займаються проблематикою церковної музичної спадщини, можна знайти таке пояснення: за кілька століть, протягом яких музика розвивалась у світі, поза церковними склепіннями, змінилися не тільки наші уявлення про музику, смаки й естетичне сприйняття, а й увесь наш світогляд, наші ідеали, запити. Мало того, змінився біологічний ритм людини, а через те ми просто не спроможні сприймати давні церковні мелодії. Музика ж, ритм якої збігається з нашим біоритмом, нам подобається, і ми слухаємо її з задоволенням. А яка насолода від старовинної церковної музики чи монашого співу може виникнути в пересічній людини, що переступила поріг третього тисячоліття? Якщо людина з біоритмом нового тисячоліття чи так званого “Нового Часу” почує їх уперше, вони найчастіше здадуться їй сухими і нудними (згаданий уже випадок, що стався з блаженним Леонідом Федоровим та італійськими семінаристами, хоч і столітньої давности, добре ілюструє те, що пишуть сучасні музикознавці).

Мабуть, цим пояснюється те, що протягом останніх двох-трьох століть Церква поступово для головних елементів богослужень завоювала мелодії, створені світськими композиторами. Нині не тільки в катедральних соборах, а й навіть у деяких монастирях користуються партитурами Бортнянського, Березовського, Веделя, Кастальського, Чеснокова, Рахманінова – і не чути справжнього богослужбеного співу (однак це не стосується Унівської обителі). Така заміна, пишуть дослідники, свідчить про зміну типу релігійної свідомості. Якщо

давні наспіви самі по собі були засобом християнської аскези, то зовнішньо красиві, емоційні, навіть урочисто-екзальтовані твори світських композиторів викликають у вірних лише естетичну насолоду. Наша участь у богослуженнях уже не є вихованням нашої церковності, стаючи лише засобом задоволення нашого емоційно-душевного комфорту. “Сама віра перестає бути аскетичною і перетворюється у віру художню”, – пише один автор. Така підміна понять відбивається і в нашій лексиці: ми кажемо, що йдемо “слухати вечірню, слухати Службу Божу”, а не “брати в ній участь” – безпосередню, хоч переважно мовчазну.

Як тут бути? Невже змиритися з тим, що давня гимнотворча спадщина безнадійно втрачена для більшості з нас?

Для того щоб сприймати давні мелодії, кажуть музикознавці, треба збагнути, що музика і церковний спів – це не зовсім одне й те саме. Треба відучитися ставитись до музики як до засобу для отримання насолоди і виробити навичку сприймати богослужбний спів як аскетичну дисципліну. Інакше церковні служби так і залишаться для нас (хоч ми й не усвідомлюємо цього) лише видом мистецтва, в якому ми нічого не розуміємо, а богослужбний спів просто перетвориться на музику, від якої (так уже ми влаштовані) чекаємо насолоди – і не отримуємо її. Потрібна попередня підготовка, свого роду “музична аскеза”, що налаштовує нашу душу на відповідний лад. “Аскеза” грецькою мовою означає “вправлення, тренування”. Тобто, як говорять дослідники, поступово, при кожному повторному вслуховуванні, докладаючи наполегливості, людина долає відчуження і починає переживати службу, з’єднуючи розум зі словами молитви; пам’ять закріплює пережите, ритм церковних піснеспівів починає збігатися з нашим біоритмом, і відбувається внутрішнє очищення.

Звичайно, це все цікаво й заслуговує на увагу, і можна тільки вітати, що люди науки, мистецтвознавці навертаються до Церкви і приносять у дар народу Божому свої пізнання. Проте часто ці люди, намагаючись із неофітським запалом оволодіти церковною спадщиною так само, як вони оволоділи науками, випускають з уваги деякі речі.

“Нічому стільки не дивуюся, як тому, що ми самі не розуміємо того, що співаємо”. Якби ці слова не були промовлені півтора тисячоліття тому св. Авою Доротеєм, можна було б це нерозуміння церковного

співу списати на релігійну нечутливість сучасної людини і погодитися з теоріями мистецтвознавців про “розбіжність біоритмів”. Та причина, видно, не в природі сучасної людини. Згаданий святий адресував свої слова нікому іншому, як своїм співбратам-монахам, про яких можна сказати що завгодно, крім одного: що вони мали якесь уявлення про біоритми зіпсованої секуляризацією людини. Мелодії церковних гимнів були “плоть від плоті” мистецтвом тої епохи, однак вони не доходили до сердець ченців – учнів Авви Доротея, не говорячи вже про світських людей, як не доходили вони і до сердець монахів св. Теодора Студита, який, судячи з його творів, з помітною регулярністю вважав за потрібне докоряти своїм підопічним за ту саму нечутливість, яка, як кажуть, притаманна лише нам, синам своєї “безрелігійної” епохи.

Багато сучасних красивих теорій страждають на якусь надмірну ідеалізацію старовини (мовляв, у давніх людей все було так чинно і свято) і нелюбов до нинішньої доби, а значить до нас. Які практичні висновки може зробити людина з таких теорій? Так, скаже вона, я грішна і невпорядкована, але я докладу зусиль. Походить вона на служби місяць-другий без відчутних змін, та й скаже: “Ну що ж тут поробиш – біоритм у мене такий; люди в давнину були кращі від мене, а зі мною вже нічого не зробиш”. Скоріш за все, на цьому вправляння у “музичній аскезі” й закінчиться. Є в цих “новоаскетичних” теоріях файна лазівка для того, щоб приспати свій розум і не розпочинати справжнє церковне життя.

Якщо ж ми не будемо місяцями й роками очікувати, коли ж то наше сприйняття церковного співу перетвориться з “художнього” на “аскетичне” (яким нібито було сприйняття наших давніх Отців), а вдумливо заглибимось у святовітцівську спадщину, то, наприклад, із пояснень св. Йоана Золотоустого до 41-го Псалма дізнаємося, що так званий “аскетичний” церковний спів ніколи не виключав можливості суто естетичної насолоди від нього; навпаки, задоволення слуху від співу допомагало засвоїти правди віри, так що спасалися наші предки буквально з насолодою. Від того ж святого автора знов-таки дізнаємося, що не так все ідеально було у давніх християн зі сприйняттям, і в цьому плані вони стають разюче подібними до нас – таких “безрелігійних”, таких “секуляризованих”, таких-сяких...

“Є безліч людей, – каже св. Йоан, – які стоять на богослуженні і не взивають до Бога; або ж уста їхні взивають до Бога, а розум не розуміє жодного слова... Слова цього псалма (тобто Пс. 140. – *В. К.*), можна сказати, знають усі, від малого до великого”. Тим більше вражає те, каже святий, що, “співаючи щодня ці слова, ніхто з вас навіть із цікавості не намагався довідатись, що означають ці слова; ніхто цього не досліджував, не намагався розібратися...” Спів цього псалма є “спасенний лік і засіб для очищення гріхів” – ви ж, продовжує св. Йоан, “сидите коло закритого скарбу, носите із собою замкнутий гаманець”, немовби забравши собі в голову допомогти дияволу “зробити нашу молитву безплідною”.

Такий аргумент св. Отця пробуджував у його слухачів жвавий інтерес до того, що співається у Церкві й дається як “спасенний лік”. Думаю, що слова св. Йоана Золотоустого не залишать байдужими і нас – тим паче, що ми побачили, що ті самі проблеми стояли і перед християнами давньої Церкви і хвилювали їх не менше, ніж хвилюють нас. Тільки вони дивилися на проблеми значно глибше, тому й вирішували їх ефективніше і рішучіше. Вони знали: щоб заглибитись у “словесну” службу, треба піднятися над власною “безсловесністю”, успадкованою від старого Адама. Оскільки її може “вилікувати” лише Новий Адам – вочлочений Бог-Слово, то без Нього всі наші зусилля будуть марними.

Тож не будімо в собі нездорового почуття провини різними закидами щодо “релігійної нечутливості”, виняткової “безрелігійності” сучасної людини, роздумами щодо “біоритмів”, “неопоганства”, “постхристиянства” тощо. Хіба не краще буде щиро і просто звернутися до Бога, Який єдиний може і хоче владнати те, що нам не під силу? Чесно сказати Йому: “Господи, мені подобаються служби, які монахи співають на славу Твою, мені добре тут бути – але приєднатися до суголосося тих, що славлять Тебе, я не годен. Стільки часу я проводжу у храмі – і нічого не розумію. Чуюся, як Адам за дверима Раю: все ніби так близько, та відчуваю себе тут чужим. Хоч і тягне мене до тих співів – я не здатен втягнутися в їхній потік, бо захоплює мене інша стихія: моїх думок і мрій. Серце відгукується на мелодії піснеспівів, якими сотні святих Твоїх оспівали Тебе, але розум не встигає вловити закладені в них думки й підхопити їх. Рикошетом

відскакують вони від мене, ледь долетівши до слуху, і я роблюся глухим до тих святих слів.

Але я хочу зануритись у зміст Твоїх таїнств – так, щоб мене не викидало на мілину. Я хочу захопитися ними, щоб на крилах мелодій монашого співу злетіти до Тебе, а не сумувати тут, унизу. Я хочу на заклик ектеній (“пом’янувши Приснодіву Богородицю зо всіма святими”) віддати усього себе Тобі – і зробити це радо, тут і тепер, у захваті від їхнього прекрасного блаженного життя, дарованого Тобою, а не з напругою в серці, відкладаючи на “потім”, не в силах відірватися від тягарів своїх провин і думок. Поможі мені, Господи, в цьому! У Твоїх руках, Господи, дух мій – хай він прагне до Тебе одного; відкрий мій слух – хай він буде уважний до Тебе...”

Що швидше ми поговоримо про це з Господом і що щирішими будуть наші слова, то скоріше Він відкриє наш духовний слух, і непомітно для себе ми осягнемо те, що було щоденною поживою для святих. І на утрені ми будемо не позіхати, а від серця дивуватися разом зі св. Йоаном Кронштадтським: “Чую в церкві, як співає Божа Мати чудесну, що дістається серця, пісню свою, яку склала в домі тітки своєї Єлисавети. Ось чую пісню Мойсея, пісню Захарії – батька Предтечі, пісню трьох юнаків... А скільки новозавітних св. співців тішать слух Церкви Божої!.. Дивно: люди померли – і досі говорять до нас, повчаючи і зворушуючи; по своїй смерті вони керують нашим життям...”

Тим, що говорять, що в нас нема духовних провідників, ми скажемо: “Не там шукаєте”. Протягом церковного року ми зустрінемося і поспілкуємося з тисячами святих, зануримося в їхні – часто непрості – долі, проникнемо у глибину століть, в яких вони жили і досягли святости, заглянемо в їхні душі і розкриємо перед ними свої серця.

Замість пишатися церковною традицією і водночас плакати за побожною давниною як за втраченим раєм, ми почнемо жити повнокровним церковним літургійним життям – не колись, не поступово, не мало-помалу, а вже і тепер. Нічого не загубилося з нашого спасенного насліддя. І воно не просто доступне – воно завжди перед очима, щодня вкладається в наші вуха; по кілька годин на день воно у нас на устах.

Слова, що Церква є небом на землі, – не просто красива метафора, а реальність. Щоби пізнати це, треба спуститися з небес на землю. Тобто навчитися, говорячи про духовність, помічати “те, що знахо-

диться під руками”, як казав св. Йоан Золотоустий, маючи на увазі якраз повсякденний спів церковних молитов.

Унівська Лавра – одне з небагатьох місць в Україні, де богослужбова спадщина дбайливо зберігається у своїй недоторканності. На щастя, тут збереглися у вжитку давні галицькі наспіви, які утримують настрої й “патос” грецьких церковних мелодій. І було б нерозумно, побувавши серед цих святих стін, лишити без уваги те, що протягом століть день у день годинами намагається через наш слух дістатися серця. Тут у наші вуха вкладається не просто “голос давнини” – для давніх людей церковні служби були школою освячення і місцем преображення у Христі. Мелодії церковного співу відігравали при цьому зовсім не останню роль. Не втратило богослуження своїх властивостей і донині – як і Христове діло спасення не припинилось і для нас...

Втягнутись у мелодійний потік служби для давніх людей було просто – було б лише бажання. В давніх обителях досі збереглася добра традиція, коли канонарх (чернець, який слідує за порядком богослужень), перед тим як співати стихири, виголошував, якого гласу є їхня мелодія. І присутні знали, які настрої нестиме в собі наступний спів.

Грецькою мовою мелодійна структура, укладена св. Йоаном Дамаскином, називається октоїх; слов'янською – осьмогласник. Ці гласи ми чуємо щоразу, коли приходимо до церкви, однак, на відміну від давніх людей, не даємо собі звіту з того, як вони діють на нас, який зміст несуть у собі... Щоб осягнути це, нам треба ознайомитися з тим, який зміст вкладав св. Йоан Дамаскин у кожен з восьми гласів наших церковних піснеспівів, що їх він запровадив до повсякденного вжитку у Церкві.

Перший церковний глас походить від давнього дорійського наспіву, чи, краще сказати, мелодійного ладу. Дорійцями називали мешканців південної Греції; нам вони більше відомі як спартанці. Не важко здогадатися, яка музика була характерна для спартанців, саме ім'я яких стало символом вояцької звитяги, суворости, мужності й аскетичного вишколу.

І в сучасних церковних наспівах 1-го гласу легко вловити бадьорість, мужність, урочистість, переможну радість – згадаймо, для прикладу, відомий тропар Животворящому Хресту.

Дорійський лад вважався найбільш притаманним характерові давнього грека. Цей лад невтомно славлять античні філософи, поети і письменники. Платон твердив, що він відповідає людям мужнім, надихає на діяльність, здатний вести людей на бій, на рани і смерть, а також захищати їх від усякого нещастя. Поважні й мужні мелодії врівноважують характер. Аристотель додає, що цей лад виховує стійкість і взагалі незамінний у суспільному вихованні. Він прищеплює серйозність, відповідальність, благоговіння перед святинею.

Є в дорійському ладі й мінорні нотки. Але сум спартанця ніколи не витисне з нього сльози, ніколи не переросте в печаль. Сумні нотки передають радше якусь загадковість, очікування чогось вирішального, що от-от має настати і в чому доведеться взяти безпосередню діяльну участь. Це, якщо хочете, затишок перед вирішальною битвою, коли ти стовідсотково впевнений у перемозі. Сум дорійського ладу – це той, що є початком бадьорости, життєствердної діяльності й рішучости. І цей сум якимось чином стає закваскою до радості, від чого радість не проминає швидко, стає не емоцією, а способом життя. Саме ці настрої передають стихири 1-го гласу.

Монахи можуть згадати, що стихири, з яких починається Великопосна тріодь – у Неділю митаря і фарисея, – саме 1-го гласу. А в стихирах цього ж гласу на свято Успення Богородиці відчувається і загадковість, і сум, та з другої половини строфи вони сповнюються такого тріумфу, що його підхопити може лише тропар, бо він завжди переможний, а розвинути цей тріумф і сповнити ним серце під силу лише канонів, розмір якого займає приблизно чверть усіх богослужень октоїху. Якщо згадати, що написані св. Йоаном Дамаскином канони Пасхи і Різдва саме 1-го гласу – Ви без зайвих коментарів зрозумієте, про що йдеться...

Отже, 1-й глас – це нестримна радість, торжество перемоги; й ці радість і торжество немов переплавляють початковий сум, а змішані вони на аскетичній суворості. Це, радше, постійна бадьорість духу – і жодним чином не скороминуча веселість.

З усіх ладів у стародавній Греції кожний грек визнавав по-справжньому грецьким саме дорійський лад. Його виняткова поважність давала змогу піфагорійцям і Платонові стверджувати, що гармонія всесвіту налаштована саме на дорійський лад, і він же стає своєрідним

камертоном внутрішньої гармонії людини. Воцерковлений дорійський лад відкриває грекові – колишньому поганину – Творця того всесвіту і тої надзвичайної гармонії; відтак життя людини прилучається не до безликого космосу, а до життя у Триособовому Бозі, що в Особі воплощеного Сина Божого дарує людині змогу пізнати не відому їй до того її власну особистість і плекати цю особистість у своєму житті за зразком народженого від Діви, розп'ятого і воскреслого, оспівуваного дорійським ладом Христа.

Другий глас – це воцерковлений лідійський лад. До Атен він прийшов з малоазійської області Лідії. Лідійці славилися своїм багатством, а воно, як відомо, породжує зніженість, розслабленість і потяг до насолод. Оскільки ж земні насолоди дуже короткочасні й оманливі, то після себе залишають на серці смуток. Саме це і висловив св. Йоан Дамаскин такими стихами:

*Яка житейська насолода
Буває печалі непричасною?..
(З чину похорону)*

Ці стихи він поклав на 1-й, тобто дорійський, глас, і то не випадково: спартанці не шанували лідійців за їхню солодкавість і млявість, вважаючи це недозволєнною слабкістю, і завжди закидали їм брак мужности. Те саме в лідійському ладі дуже не подобалося Платонові. Він презирливо твердив, що цей лад виховує в людині жіночі риси, що йому притаманний плач, мелодії його пронизливі, і місце його хіба що на похороні. Саме з погребальним плачем Платон пов'язував виникнення лідійського ладу.

Отже, ніжність, солодкавість, млявість і водночас смуток, печаль, плач є характерними ознаками цього наспіву.

Втім, атенські греки були сприйнятливіші до чужих віянь, ніж спартанці. І з Платоном не погоджувався вже його учень Аристотель, який знаходив у лідійських мелодіях милу й наївну дитячість. Аристотель вважав, що цей лад має добрий вплив на дітей та молодь і, як і дорійський лад, тільки по-своєму, вселяє врівноваженість і скріплює характер. Саме ці риси втілив церковний 2-й глас. В його церковній мелодії вловлюється голос дитини, що прагне батьківських

обіймів. Напевне, ці нотки добре відчував автор канону в Неділю блудного сина, св. Йосиф Студит, брат св. Теодора Студита (у дужках зазначу, що монастир Сакудіон, в якому святі браття починали свій подвиг, був розташований саме в Малоазійській області, де лідійські мелодії – “національна гордість”).

Сумовиті нотки збереглись у 2-му гласі, наприклад у стихирах Страсної п’ятниці “Коли з дерева...”. Ця мелодія більше знайома парохіянам за стихирами з молебнів до Ісуса Христа і до Богородиці. Втім, плач у них не збуджується, а швидше заспокоюється: на службі Страсної п’ятниці страждання Господа і Його скорбота на хресті дають нам можливість пізнати любов Небесного Отця; а на молебні до Божої Матері, де її названо: “Всіх скорботних радосте”, ця мелодія розвіює турботу, печаль, збадьорює у смуткові, пробуджує лагідність, прихильність, приносить насолоду. Загалом мелодія 2-го гласу – тиха, мирна, привітна, примирювальна, споріднена з думками про повернення до раю в обійми Небесного Отця.

Глас третій несе на собі відбиток ще одного малоазійського античного ладу, засвоєного атенськими греками, – фригійського. Цей лад був повною протилежністю до лідійського. Єднало їх лише одне – обидва вони викликали екстатичний душевний стан. Якщо лідійський лад ввергав людину в плач, у стан страждання, якщо під його впливом давній грек впадав у депресію і відчай, то фригійський лад доводив людину до екстазу в сенсі психічного піднесення.

Обидва лади отримали від Аристотеля назву ентузіастичних, тобто таких, що надихають. Лідійський лад наводив на людину меланхолію – фригійський творив з давнього грека холерика, хоч усім без винятку античним грецьким письменникам імпонував флегматичний дорійський лад.

Фригія – щедра батьківщина численних містичних екстатичних культів земної родючости, бога врожаю і виноробства Діоніса передусім. Ці культи вривалися в спокійну, розмірену і врівноважену Грецію протягом багатьох століть, і послідовники їх своїми оргіями буквально зводили з розуму флегматичного (як це здавалося самим атенцям) грека. Вторгнення у Грецію в VII столітті культу Діоніса створило великі проблеми для влади, майже національну катастрофу.

Культ Діоніса буквально опанував усе населення, й заборонити його вже стало неможливо. Тодішньому правителю Атен Мелампу довелося добре ламати голову над тим, як узяти нестримну діонісійську хвилю під державний контроль.

Врешті-решт оргіастична стихія була введена в береги звичної грецької благопристойности і традиційної врівноважености, а фригійський лад так переродився, що Платон умудрився відчутти в ньому мирні тони, які передають спокійне і привільне єднання людей з богами, вселяють надлюдську мудрість. Якщо і є в ньому пристрасність, через яку не варто було б радити цей лад молоді, то це та пристрасність, яку згадуваний нами Учитель Церкви Климент Александрийський (III ст.) назвав єроманією. *Ieromania* – потяг до священного, що його здатний був збуджувати цей лад через зв'язок його з містичними культурами. Останній великий нехристиянський філософ Греції Прокл (V ст.) пише про фригійський лад як про винятково релігійний, називає його богонатхненним, кажучи, що він несе з собою таїнственне очищення.

Ці риси преображеного фригійського ладу стали основою 3-го гласу. Церковний третій глас зберіг певну пристрасність, стрімкість, поривчастість, грайливість. Він відносно рідко вживається на богослуженнях – з'являється хіба що тоді, коли треба дати волю почуттю феєричної радості, яка, оволодівши людьми, змушує забувати про минулі печалі й майбутні випробування. Щось подібне, думаю, кожен відчуває на Різдвяні свята; знаменитий кондак Різдва саме 3-го гласу.

Слова піснеспівів цього гласу глибоко зачіпають душу. Його мелодія шукає слів відважних, войовничих, переможних, багато несподіваних порівнянь, сміливих антитез. Думаю, тільки під враженням 3-го гласу у св. Йоана Дамаскина могли постати такі стихи:

Той, Хто землю присудив
Для Порушника (тобто Адама. – В. К.) ростили поту плід – терня,
Той із терня вінець від руки законопорушників, –
Цей є Бог наш, – плоттю прийнявши,
Прокляття знищив...

Переможець і Поборник смерти –
Немов смерти убоявся, з'явився:

Страсну бо плоть одушевлену прийнявши, –
Цей є Бог наш, – і боровишия з мучителем,
Всіх з Собою співвоскресив...

(З воскресного канону 3-го гласу)

Ці три давні мелодійні лади послужили основою для виникнення ще п'ятьох типів мелодій. Хоч скільки греки думали про себе як про незворушних і незламних воїнів, хоч як звеличували вони спартанську звитягу, виплекану на фоні мелодій дорійського ладу, все ж плач лідійської флейти і пристрасть діонісійських оргій знайшли відгук і в їхніх душах. Втім лідійські та фригійські мелодії назавжди залишилися для греків запозиченням, чужим споконвічному дорійському духові. І дорійський лад ніколи не був цілковито поглинутий цими чужими мелодіями; просочившись непомітно, вони розчинилися – в різних, так би мовити, дозах – у мелодіях дорійського ладу. Новостворені мелодії збагачують цей лад, виявляють приховані відтінки; врешті-решт, усі вони зосереджені довкола нього, як планети довкола Сонця. Враження таке, ніби спартанці все ж перевиховали розніженого, млявого лідійця та розперезаного, невгамовного фригійця...

Піснеспіви **четвертого гласу** – найбагатші за своїми інтонаціями і переживаннями. Це своєрідні “ліствиці” від скорботи до радості. Античний грек у нашому 4-му гласі впізнав би міксолідійський, тобто змішаний лідійський, лад. Цей лад відповідає темпераментові сангвініка – він немов підхоплює печаль плаксивого лідійця і налаштовує його на мелодійну хвилю дорійського ладу. Аристотель називав міксолідійський лад, як і дорійський, етичним, тобто таким, що виховує.

Градацію настроїв від суму до сповненого духом ликування добре простежити у послідовності монастирської служби.

Стихири на “Господи, воззвах...” у 4-му гласі найчастіше оспівують подвиги мучеників. Спокійно-зосереджені, дещо сумні, але рівні, без жодних надривів, інтонації немов пристосовані до перелічення тяжких страждань Христових страсотерпців, що їх вони, відкинувши радощі цього життя, наважилися перетерпіти задля радісного увінчання їхніх подвигів самим Христом у вічності.

Ця спрямована до вічності радість з'являється – ледь помітно, як промені сонця з'являються серед похмурого неба, – у стихирах на стиховні 4-го гласу, щоб у кінці служби співом тропаря розігнати всі хмарки печалі. Тропар 4-го гласу – звичайний для тропарів великих свят; це глас грайливого звеселення, по-особливому витончений, легкий і захопливий. Зрівнятися з ним може лише тропар 1-го гласу: не випадково тропар “Богородице Діво, радуйся” в давнину співали 1-м гласом, нині ж при його співанні вживається 4-й глас.

Канон 4-го гласу не поступається радістю 1-му. Тому звичайно на великих святах після канону 1-го гласу йде канон гласу 4-го (наприклад, на Успення Богородиці). Радість його тихіша, дещо стримана у фіналі, немов нагадує, якою ціною була вона здобута. Можна сказати, що радість входить тут у свої береги, розчиняючись у печалі (лідійських) наспівів, що нагадують 2-й глас. Але тут нема місця скорботі. Це та сама перемога, яку ми оспівували у 1-му гласі, але тут вона зачіпає інтимні струни наших сердець. Так 4-й церковний глас перетворює печаль наших сердець на радість – не позбавляючи їх ніжності, зберігаючи розчуленість, але й надихаючи на життєстверджувальну діяльність...

П'ятий глас – повна протилежність першому. В давнину його так і називали – “іподорійський лад”, тобто “мовби дорійський”.

Якщо 1-й глас надає стійку бадьорість духу, то 5-й навіює сон. Піфагорійці – перший “монаший орден” в Європі – використовували іподорійський лад увечері для заспокоєння від денних турбот і хвилювань (пор. “Нині отпускаєши” в кінці вечірні). Він відповідає настроям млявих, сумних, нещасних... Ви вже здогадалися: безумовно, іподорійські наспіви виникли під впливом лідійського ладу. Але відрізняється 5-й глас від 2-го саме тим, що він є антиподом 1-го гласу, і, як усякі протилежності, врешті-решт 1-й і 5-й гласи сходяться. Якщо Ви згадаєте знамениті стихирі Пасхи (а вони саме 5-го гласу), то погодитесь, що для їхньої характеристики не підходить жодне слово з опису 5-го гласу. Навпаки, скажете Ви, тут більше від 1-го гласу. І матимете рацію. Візьміть зніжену дитину, що любить скиглити, і виховайте з неї людину з характером – Ви матимете те, що отримали давні греки, наділивши лідійські мелодії величністю, силою і поваж-

ністю дорійського ладу: вони отримали іподорійський лад – м'який, дружній, задушевний, але водночас серйозний, вольовий, терпеливий у скорботах, стійкий до спокус, такий, що несе мир і вирішує нерозв'язні, здавалось би, суперечності.

Так і сповнений моління, плачливий, перейнятий слізною мольбою про визволення від лиха, ганьби і рабства, 5-й глас церковних богослужень в один прекрасний день досягає пасхальної радості.

Наступний, **шостий глас**, є протилежним полюсом до 2-го гласу. В ньому є багато чого від фригійського ладу: він захопливий, бентежливий, спонукає говорити мовою почуттів. Від лідійського ладу в ньому є сум і плач, але в іполідійському ладі вони доходять до скорботи і ридання. Тут нема дитячої ніжності, як у 2-му гласі; нема мольби 5-го гласу – тут є зріла приязнь, любов і відданість: і до того, за ким ридаємо, і до Бога, в чії руки віддаємо того, за ким тужимо... Людність тут не виключає благочестя, вагання на межі відчаю не виключає надії на Бога: *contra spem spero* (без надії сподіваюсь)... Все, що давні люди говорили про лідійський лад (що йому місце на похороні), стосується 6-го гласу. Але сум християнського похорону перекривається надією на життя вічне, “де немає недуги, ні смутку”. Тут знов лідійський лад зливається з дорійською струною, і наш скорботний дух підноситься до благородної печалі 1-го гласу з його непохитною впевненістю в перемогу. Це саме той випадок, коли наше безвихідне “надгробне ридання” незрозуміло яким чином перетворюється на ангельський спів “Алилуя” (кондак служби за померлих) і на повне спраги моління до Святого Духа, Життя Подателя (молитва “Царю Небесний”)... Щось у цьому гласі є від 4-го, тобто від міксолідійського ладу, але у 6-му втіха від сліз позбавлена тої радості, що є у тропарях і каноні 4-го гласу.

Мелодії **сьомого гласу** по-своєму поєднують у собі пристрасність 3-го і м'якість 2-го. На дорійській землі фригійські і лідійські мелодії вилились у так званий іпофригійський лад. У ньому бурхлива діяльна сила входить у свої береги; енергія спрямовується на мирні цілі й служить вихованню людини. Спартанці вживали цей лад для того, щоб оповістити військо про досягнення миру між ворожими

сторонами і про кінець війни. Сьомий глас пробуджує волю людини до внутрішнього преображення. Зворушливий, задушевний, він сприяє пошуку слів примирення, умовляння, переконує досягти добробуту в мирі з усіма. Тому якщо Ви не можете подолати в собі імпульсивність, гнів чи роздратування – ходіть частіше до храму в ті тижні, коли за річним циклом богослуження співають на 7-й глас, або просто спробуйте послухати на магнітофоні якісь піснеспіви 7-го гласу.

Не випадково тропар Преображення Господнього покладено на 7-й глас. У нашій традиції свято Преображення поєднується з посвяченням плодів землі... Святий Йоан Дамаскин у числі 7 вбачав символ теперішнього часу, нинішнього життя – і 7-й глас звіщає про мир на землі, принесений вочлоченим Богом, про примирення людини з землею, яка вже дарує нам не тільки “терня і будяки”...

Восьмий глас створений св. Йоаном Дамаскином штучно – щоб не позбавити 4-й глас його антипода. Четвертий глас, чи міксолідійський лад, як ми бачили, сам по собі настільки багатий, що вміщує в собі тони і лідійського ладу, і фригійського, які він доповнює дорійським, а інтонації самого дорійського ладу виливаються в таку тріумфальну радість у тропарях і канонах 4-го гласу, що цей глас цілком може конкурувати з 1-м і заступати його. Восьмий же глас багатством тонів перевершив усі попередні. Самі подумайте: якщо ми утворимо лад іпоміксолідійський, за аналогією з іншими парами ладів, що ми отримаємо? Якщо 4-й глас, чи міксолідійський лад, збагачує 1-й глас, а лідійський і фригійський лади зводять в одну гармонію з дорійським, то іпоміксолідійський лад, чи 8-й глас, буде нічим іншим, як 1-м гласом, збагаченим усіма попередніми! Платон стверджував, що гармонія всього космосу налаштована на дорійський лад. Синтетичного 8-го гласу це стосується ще більшою мірою: він усі античні лади збирає в одне суголосся довкола дорійського ладу, і всі гласи церковних мелодій вишиковуються у 8-му гласі навколо 1-го гласу, як планети навколо Сонця. Що не виражено іншими наспівами, виражає 8-й глас. Перебравши мелодії інших гласів, він повертається до поважного 1-го, наче замикаючи коло октави. Він не висловлює жодного почуття, хоч заторкує кожне з них. Він палко

прагне до неба. Подібний до небозводу з його розмаїттям зірок, 8-й глас відповідає словам про високе, небесне, молитвам про неземне блаженство. Святий Йоан Дамаскин у числі 8 бачив майбутній стан людини по воскресінні. Восьмий глас – це немов заключний акорд Символу віри: “... І життя будучого віку. Амінь.” І лише він один має право називатись у прямому сенсі гласом, бо в ньому глас із неба єднається з музикою землі, через що і мелодії тої земної музики перетворюються у гармонії з небесною мелодією на глас... Восьмий глас – це свято П’ятдесятниці, це зішестя Святого Духа на апостолів, якими “благословенний Христос Бог наш... уловив Вселенну” (див. тропар П’ятдесятниці).

Навіть такий побіжний огляд церковної мелодійної системи не може не викликати захоплення нею. Хіба що не викличе тільки у людини з безнадійно скам’янілим нечуттям (сподіваюся, таких людей не буває в житті). По суті, стародавня Греція створила неперевершений мелодійний образ цілої Вселенної; слова “лад”, “порядок”, “космос”, “всесвіт” є синонімічні. Стараннями св. Йоана Дамаскина ця вселенська музика залунала у Христовій Церкві; і як колись вона відлучила давнього грека від поклоніння створінню і навчила співати гимн Творцеві, так і нині налаштовує найкращі струни наших душ грати з нею в унісон, оспівуючи нашого Бога.

Ось так, скажете Ви: просто зайшли послухати монастирську службу в християнському храмі – і несподівано прийшлося запізнатися з поганськими авторами. Платон, Піфагор і Аристотель повідали нам про тонкощі церковного співу! Так, шукання і знахідки давніх людей зовсім не чужі нам; вони ближчі до нас, ніж ми думаємо. Те, що ми називаємо культурою стародавнього світу, ще зарано списувати до музею, відгороджуючи її склом із написом “Руками не торкатися!”. У світі тексти давніх мудреців, не затребувані людьми, безнадійно припадають порохом на полицях архівів і бібліотек, проте їхній благородний дух, сповнений потягу до Істини, дивним чином воскресає в монастирських богослуженнях, мелодії яких налаштовують наш слух на те, щоб ми могли почути голос Бога, так само, як і в давнину мелодії вселенської гармонії дозволяли кращим представникам дохристиянського світу розпізнати за цією гармонією Того, Хто цей світ створив і впорядкував.

Таке античне музичне сприйняття божественного створіння підхопили грецькі святі Отці, й воно залишилося в Церкві назавжди. Святий Никодим Святогорець, автор знаменитої “Невидимої боротьби”, що жив у добу, хронологічно ближчу до нас, ніж до часів класичної Греції, пише: “Як почувеш який-небудь приємний голос або гармонію таких голосів і співу, зверни вуха свої до Бога і промов: “Гармоніє над гармоніями, Господе мій! Як радію я безмежній досконалості створінь Твоїх, які всі, настроївшись на Тебе в надприродній гармонії й потім відлунюючи у сонмах ангелів на Небесах та в незліченних створіннях під Небесами, складають одну дивовижну струнку симфонію””.

Після того як Творець цієї вселенської музики – Бог і Слово Боже – воплотився і став у всьому подібним до людей, слух людини прояснився і навчився розпізнавати в давніх мелодійних ладах те, чого “недочували” люди, не просвічені світлом Христової благовісти. Що саме стало доступним слухові християнина, можна виразити коротким і звучним словом “глас”, яким св. Йоан Дамаскин цілком слушно замінив давню назву мелодії – лад. Те, що церковнослов’янське слово “глас” і донині в богослужбній практиці залишається без перекладу, свідчить, що слово це заслуговує на нашу особливу увагу.

“Глас”, як Ви здогадуєтеся, – це не просто “голос”, і тим більше не “галас”. Ці останні слова вміщуються у слові “глас”, але значення слова “глас” не вміщується ні в “голос”, ні в “галас”. Справа в тому, що в Біблії це слово завжди нерозлучне з Богоявленням. Це “глас” самого Бога. “Гласом” супроводжувалося явління Господа в Едемі (Бут. 3, 8). “Глас Господній” чули пророки (Пс. 29). “Глас із Небес” залунав при хрещенні Господа нашого Ісуса Христа. Богоявлення відбувається в усьому створінні, бо всяке створіння несе відбиток образу Творця, а тому “...навіть нежива речовина має глас від Господа; за Писанням, всяке створіння ледь не галасує, звіщаючи про свого Творця”, – так пояснює св. Василій Великий слова Пс. 29. Як не згадати тут інший гімн пророка Давида:

*Небеса оповідають славу Божу,
І діло рук Його проголошує твердь небесна.
День дневі передає слово,*

Ніч ночі об'являє вістку.
То не слова, не мова,
Яких би голосу не було чути...
(Пс. 19, 2–4)

Безмовно, не словами, а своєю красою, своїм ладом і дивовижним устроєм проповідує Вселенна свого Творця. І як це збігається з тою мелодійною системою, яку поставив на службу Церкві св. Йоан Дамаскин! Справді, вона й не може називатися ніяк інакше, як тільки “октоїхом”, “осьмогласієм” – гармонією восьми гласів, що являють у Церкві глас самого Бога, Який наділив ним цілий всесвіт.

Створіння завжди вміло прославляти свого Творця. Втім від св. апостола Павла ми “знаємо, що все створіння разом понині стогне ...” (Рим. 8:22). Створінню заважає співати у гармонійному ладі... вінець створіння – людина (!), чия зіпсута гріхом природа вносить у вселенську музику дисонанс. (у дивній проповіді “Небес” і “тверді” (Пс. 18) “не чути голосу” слів і людської мови). Тому все створіння “стогне і разом страждає у тяжких муках. Не тільки вони, а й ми самі, що маємо зачаток Духа, ми самі в собі стогнемо...”, і “...Дух допомагає нам у немочі нашій; про що бо нам молитися як слід, ми не знаємо, але сам Дух заступається за нас стогами невимовними” (Рим. 8, 22–23,26).

На цей вселенський невимовний стогін Бог відповідає вершиною своїх богоявлень – вочленням Сина Божого. В чуді вочлення Божого Слова відбувається ще одне чудо: глас Господній віднині лунає людською мовою! Слово Боже, незлитно і нероздільно злучившись із людською природою, так само незлитно і нероздільно злучає свій Глас із людським словом. “Це той глас, – читаємо в “Толковому Псалтирі” пояснення стиха 9-го із 29-го псалма, – який був поданий Господом через Євангеліє всьому світові для попирання спротиву диявольського”. Сприймавши спасенний євангельський глас, людина нарешті навчилася, про що їй молитися. Це вже не було “зітханнями невимовними”. Це стало свідомим проповідницьким словом – про вочленене Слово. І залунало воно на всю вселенну. Народи вселенної тоді, як відомо, єдналися під егідою імператора Риму, а спілкувалися між собою грецькою мовою. Мабуть, Вам цікаво буде

дізнатися, що грецькою і латинською мовами “співати” і “говорити” означало майже одне й те саме. Коли латинянин чи грек казали: “я співаю” чи “я говорю”, в обох випадках вони промовляли це однаково: грек вживав слово “λεγω”, римлянин – “dico”. В інших мовах того нема; в інших культурах музика ближча до танцю. Грецька і латинська мови зближують мелодію зі словом. І слово Христової благовісти цими мовами водночас стало і гласом гимну Творцеві. Не випадково грецькі церковні піснєписці апостольську проповідь порівнювали зі звучанням музичних інструментів. Ось приклади з гимнів св. Теодора Студита у посній тріоді:

*Лірою Спасовою,
Духом озвученою, Апостоли,
Пізнали вас на землі;
Доброгласну співаєте нам пісню,
І світ до Бога наvertsаєте.
Дванадцятиструнне вістування
Учнів Твоїх зібрання,
Стримання багатство дарує людям,
І джерело спасіння.*

Ви зауважили, що коли людина добре співає, вона немов уся звучить і весь організм її виражає гармонію? Коли людина правдиво сповнюється гласом Божої благовісти, вона позбавляється звичної невпорядкованості, випромінює внутрішню чистоту і проповідує Того, Хто подав їй таке очищення, в унісон із вічною проповіддю цілої вселенної. Незалежно від того, проповідує така людина Бога чи оспівує Його, вона таїнственно злучається зі вселенською музикою. Глас Божий, який залунав словом людським, нарешті з’єднав створіння з його вінцем – людиною, яка, визволившись із гріховних пут диявола, вже не порушує вселенську гармонію, змушуючи створіння стогнати, а, навпаки, бере перший голос у суголоссі всесвітнього гимну Творцеві-Спасителю. Бог створив зі вселенної Церкву собі, і віднині

*... в його храмі усе каже “Слава!”
(Пс. 29, 9)*

6. Глас, ікона і слово – благовість воплощеного Бога Слова

Оглядаючи фрески Унівського храму під враженням сказаного вище, не можна не здивуватися інтуїції, чи радше, духовному чуттю монахів-іконописців Лаври: вони добре відчували богослуження Церкви як цілий вселенський гімн Богові. Дивіться: внизу, над самою підлогою, по всьому периметру церкви тягнеться так званий геральдичний фриз. (фото 28). На його коричневому фоні – кольору землі, яка теж співає імені Всевишнього (див. Пс. 66, 2), – бачимо зелену рослинність, а серед неї різних звіряток, які підносять голови до неба. Піднесіть свою голову і Ви – щоб побачити, що у храмі майстри-іконописці вмістили також і небо! (фото 29) “Присутність” звірини на богослуженні викликає в пам’яті життя перших монахів... Дикі звірі живуть поруч із пустинниками, їдять з їхніх рук; ворони приносять їм їжу; подвижники зцілюють поранених левів і ведмедів, а вдячні тварини охороняють їх до самої смерті; коли ж надходить час відійти святим до Господа, звірі викопують ями і ховають їхні тіла... В цьому автори житій бачили сповнення біблійних пророцтв про те, що з приходом Господа на землю лев і ягня будуть лежати разом біля ніг людини, не боячись і не лякаючи одне одного. Це немов повернення на землю раю, де людина жила в мирі з тваринами і цілим світом... Безплідна пустеля з дикими звірями, де навіть терня і будяки – рідкість, стає оазою Царства Божого на землі, де відбувається примирення людини з природою у Господі. І колись ворожа людині пустеля збирає в собі щораз більше тих, хто шукає Небесного Царства. Про св. Пахомія Великого, родоначальника монастирського устрою (він також є на храмових фресках), (фото 30) співаємо, що він “пустиню, як Місто, наповнив безліччю монахів”. Йдеться про місце, звідки не вигнано природу, де немає різниці між “диким і домашнім”, де є місце для всіх, хто хоче жити у мирі й ладі, встановленому Творцем, у Якого все створено “вельми добре”.

І це все є на фресках у храмі Унівської Лаври. Ціла вселенна вмістилася в ньому і спрямовує свої погляди до Господа, зібравшись на Успення Пречистої Його Матері, немов на свято свого повернення до Едемського саду... Тут же, серед листя рослин, зображені якісь

птахи, і чутливе вухо у гласах церковної служби немовби вловлює їхній спів... Це зовсім не моя вільна метафора: деякі грецькі терміни церковних наспівів синонімічні до слів, які імітують спів пташок. Один мелодійний розмір називається грецькою “кокіза”; нашою мовою це означає “пташиний спів”, зокрема зозулі чи півня. Ви можете почути його при співі догмату 2-го гласу на Воскресній Вечірні перед “Світлом тихим...”:

*Пройшла тінь Закону,
Благодать прийшла...*

Особливість цього розміру така, що мелодійний наголос, імітуючи весняний спів птахів, принаймні у грецькому варіанті, падає на слова “тінь” і “благодать”. Мелодія немов надає словам про прихід Спасителя колорит весняного теплого світанку з його радісними пташиними співами, що настав після холодних зимових похмурих ранків.

Пригадується опис весни словами св. Григорія Богослова: “Уже птах в’є собі гніздо, літає довкола нього, наповнюючи ліс своїм співом, і немовби розмовляє з людиною. Все оспівує Бога і славить Його безсловесними гласами. І через мене за усіх приноситься благодарення Богу. Таким чином хвалебна їхня пісня стає моєю, від них і я беру привід для піснеслов’я”.

Воістину, “Хай хвалить Господа все, що живе!” (Пс. 150, 6)

“Звір дикий і скот усілякий, гад і птах крилатий” (Пс. 148, 10), земля, гори і пагорби, увесь всесвіт, налаштований “на дорійський лад”, – усе це насичує гласи церковного хору, немов віднаходить у людському голосі дар слова, щоб “стогони невимовні” вилити у суголосне славослов’я на честь воплощеного Слова; усе це відбувається у дивовижній симфонії, яку св. Йоан Дамаскин вмістив у коротке і звучне слово “глас”. Погодьтеся, це – справжнє Боже чудо, та ще й таке, з яким можна зустрітися на кожному церковному богослуженні. В Успенському храмі Унівської Лаври воно, це чудо, відбувається щодня. І тому, мабуть, не марно я потратив стільки слів, а Ви – стільки часу, щоб заглибитись у мелодійну структуру церковних богослужень...

Звісно, можна не знати про те, що вміщують у собі вісім гласів. Монахи, що співають зараз перед Вами на клиросі, навряд чи згадують при цьому, скажімо, про спартанців, які виводили свої гимни на

мелодії, подібні до мелодій нинішнього оспівування животворящего хреста. Мало діла унівським клирошанам і до того, що саме у тих давніх мелодіях вбачав якийсь там забутий язичник Платон. Навіть не завжди вони дають собі звіт про саме поняття церковного гласу – на хорах нема часу на філософствування; там люди просто співають на славу Божу. Але весь той глибинний зміст, що таїться в церковних мелодіях, оживає на кожній вечірній й утрени. Тому, думаю, не буде перебільшенням сказати, що навіть проста присутність на церковних службах з дня на день – за умови дитячої безпосередности сприйняття і відкритости до священнодійства – виховує таке благородство душі, якого не можна досягти в жодних школах і університетах. В університетах **навчаються жити** (хоч досвід підказує, що академічні вчення переважно виявляються непридатними до життя, тому й забуваються одразу по складанню іспитів), а тут **живуть** Божим вченням, навіть дихають ним.

Втім, не задля благородства душі покидають люди звичні життєві стежки і йдуть у монастир, а задля спасіння у Христі Ісусі, Господі нашім. І не задля виховання шляхетної людини св. Йоан Дамаскин доклав таких творчих зусиль, щоб надати церковним богослуженням неперевершеної досконалости. Благородство душі здобувається тут мовби мимоволі – інакше й не можна, якщо всерйоз узявся ввести своє життя у лоно Божої Церкви... Коли людина прийшла шукати в монастирі спасіння, це передбачає усильний цілеспрямований пошук Спасителя; коли їй потрібна допомога, вона кличе на поміч. Коли ж людина здобуває ту жадану поміч, вона від усього серця висловлює помічникові свою подяку, стаючи йому другом, і коли зустрічає інших своїх друзів, то охоче знайомить їх із ним, оповідаючи, як він їй допоміг. У монастирі **все** спрямовано на те, щоб у людини така зустріч з Помічником і Спасителем відбулася. Грандіозна праця св. Йоана Дамаскина не мала б сенсу, якби на богослуженнях церковна музика не лунала “спасіння нашого ради”, тобто якби не виражала: 1) відчайдушного взивання людини до божественного Помічника, 2) сердечного спілкування з Ним і 3) радісної проповіді іншим про воплочене Слово Боже, в Якому вона віднайшла свого Спасителя.

Особливість церковної музики полягає в тому, що вона є живою музикою людського голосу, а тому нерозривно сполучена зі словом.

В неї воплотилося слово про воплочене Слово – так само, як в іконі спасенний Первообраз являє нам Себе посередництвом фарб. Слово воплотилося – і тому стало видимим – в іконі. Слово воплотилося – і Глас Божий став людським словом, і ми чуємо Його у гласах мелодій церковних богослужень. Раніше Дух Божий промовляв у нас “стогонами невимовними”; наш розум не міг їх збагнути, а слабкий наш дух, не розуміючи, по Кому цей стогін і Чий він насправді, привласнював собі і виражав ці стогони в музиці і співі, додаючи їм своєї безмежної пристрасності. Звичайна музика – і вокальна, й інструментальна, і сучасна, і класична, й давня грецька, не воцерковлена св. Йоаном Дамаскином, – діє на людину в обхід її розуму, збуджує чуття, які не контролюються розумом, бо музика розслаблює, відключає свідомість і занурює у спонтанні фантазії чи, в кращому разі, дозволяє мозкові займатися своїми справами. Інколи ж ця дія може бути непередбаченою: може вкинути людину в сум або розчулити до сліз. Церковна мелодія не має тої двозначності: вона очищена від побічних дій, що розладнують психіку; навпаки, вона приводить її у гармонію, тому що нерозлучна з благовістю воплоченого Слова. Як колір, що сам по собі, не преображений божественними енергіями, здатний підтримати в людині гнів, пристрасність чи роздратування, в церкві преображається і позбавляється побічних дій, так і музика, яка сама по собі може нівечити невимовні зітхання Духа, в церковному гласі воплочує ці зітхання Духа у слові – завдяки воплоченому Словоу.

Тому між словом молитви, іконою і мелодіями восьми гласів існує тотожність: усі вони – кожен по-своєму – являють нам образ Спасителя і Його святих, завдяки чому ми творимо молитву не тільки словесно, а й зором, голосом і слухом – усією повнотою нашої природи...

Звернімо увагу: є в богослуженнях такі стихи, що їх у різний час співають на всі вісім гласів. Наприклад, початок 141-го псалма:

*О Господи! – до тебе я взиваю: Поспішишь до мене,
Почуй мій голос, коли до тебе взиваю!
Нехай моя молитва стане перед тобою, немов кадило;
Здіймання рук моїх – немов вечірня жертва...*

Зі згаданим псалмом вісім мелодійних інтонацій творять чудеса: одні й ті самі стихи відкривають нашому слухові цілих вісім відтінків свого змісту. Послухайте спів їх на мелодію першого гласу і зрівняйте зі співом, скажімо, гласу шостого: Ви відчуєте амплітуду настроїв з переходом у їхню протилежність – від мужности і рішучости до безмірного ридання. І всі вісім разів переживете один і той самий текст по-різному... Так мелодія збагачує слово, а слово дає визначеність і конкретність звукам мелодій.

Святий Йоан Дамаскин використав цей ефект, оспівавши Господнє Воскресення на вісім гласів. І я запевняю Вас: ніде у богословських трактатах Ви не знайдете такого глибокого і всебічного, бентежливого і животрепетного розкриття спасенного значення для нас Христового воскресення, як у піснеспівах октоїха, складених св. Йоаном!

І щоб показати Вам, як відбувається у богослуженні взаємодія молитовного слова, мелодії та ікони (а заодно й уникнути докору, що я говорю про речі, які не стосуються безпосередньо Унівської Лаври), пропоную Вам подивитися на фреску з зображенням розп'яття Господа нашого Ісуса Христа праворуч від входу до церкви і вслухатись у слова одного гимну св. Йоана – вони немовби складені для цього образу:

*Розпростер Ти божественні долони Твої, Спасе,
На пречистім Твоїм і живоноснім хресті,
І зібрав Ти народи, для пізнання Тебе, Владико,
Що покланяються, Господи, славному Твоєму розп'яттю
(З воскресного канону 6-го гласу)*

Погодьтеся, що не кожен з нас, дивлячись на цю фреску, здатний побачити те, про що написав св. Йоан! Сучасна людина бачить у розп'ятті лише безвинні страждання Господа і відчуває почуття провини через свої гріхи: мовляв, мої гріхи, любий Ісусе, Тебе на хрест привели! Часом можна бачити, як побожні жінки коло образу Христа, що у муках віддав свій дух, ронять сльозу... Гимн Йоана дає нам змогу подивитися на хрест Господній зовсім під іншим кутом. Під впливом слів цього гимну ми прозріваємо таїнственний зміст Христових страждань. Ми розуміємо їхню спасенну дійсність для людства. І у Розп'ятому Страдникові ми бачимо славу предвічного Бога, що

розкриває Себе для пізнання усім людям. Так зволив Він здійснити свій дивний Промисел. А звернувши увагу на те, що слова гимну покладені на мелодію 6-го гласу (того самого, що надгробне ридання перетворює на ангельську пісню “Алилуя!”), ми переживемо споглядання страстей Господніх ще глибше. Тут нема місця для сентиментального плачу, якому властива безплідна скороминучість. У мелодії цього гимну відчувається і біль від цвяхів у Божих долонях, і похоронна жалоба по безвинному Ісусу, і плач по своїх гріхах, і відчай від скоєного беззаконня, і непоправність того, що діється... Але раптом непоправність обертається недосяжним Промислом, невинні страждання стають проявом божественної волі і всемогутности, а хрест із дерева прокляття стає живоносним деревом пізнання... Ми пізнаємо, що безвинно розп’ятий Ісус все ж є всемогутнім Богом, який узяв на свої плечі неймовірний тягар наших гріхів, а нам дає легкий тягар і любе ярмо свого Євангелія. І віднині тільки від нас залежить, якими ми відійдемо від фрески розп’яття: потягнемо й далі той свій тягар провин чи візьмемо як дар Його легке ярмо спасенної Радісної Вістки... Стає зрозуміло, коли прислухаємося до тої мелодії, чому хрест Господній названий животворящим! А як інакше? Мелодія 6-го гласу немов спеціально створена для того, щоб сповіщати, як людська мертвенність через подвиг Христовий обертається на вічномолоде життя.

Додайте до цього всього символіку коричневого кольору хреста, риз Божої Матері і все, що ми говорили про її ікону на іконостасі, – і Ви побачите в образі розп’яття ще одну перспективу. Тут доречно буде навести стихи іншого піснєписця, брата св. Йоана Дамаскина – св. Косьми Маюмського, написані на честь Богородиці, і співають їх саме на святі Воздвиження Чесного Хреста:

*Таїнственний Ти, Богородице, Рай,
Що без насадження проростила Христа,
Ним же Хресне Живоносне
На землі насаджено Дерево...*

(Ірмос утрєні на Воздвиження Чесного Хреста)

Так слово, втілене у музику і фарби, відкриває нам такі таємниці Божого розп’яття й пов’язує в одно такі події історії нашого спасення,

яких ми не були б здатні осягнути і пов'язати, якби окремо оглядали ікону, окремо читали слова святого Євангелія й окремо слухали мелодію іполідійського ладу (з якої, нагадаю, поєднавшись зі словом Благовісти, виник 6-й глас). Слово, ікона і мелодія доповнюють одне одного, являючи нам спасительний образ воплощеного Слова в усій його неперевершеній повноті – коли Бог зволив показати Себе людям для їхнього, тобто нашого з Вами, спасення...

Монахи-студити знають, що засновник їхнього уставу св. Теодор теж займає серед святих піснесловців почесне місце. І він теж може повчити нас про спасенний образ розп'яття. В одному зі своїх гимнів він розвиває тему св. Йоана Дамаскина, тільки дещо в іншому напрямі: натхненний мелодією 2-го гласу, св. Теодор Студит прозирає в прибитих до хреста руках Спасителя обійми люблячого Отця, відкриті для Його блудних синів.

*Розпростер на Хресті долоні Твої, Христе,
І народи всі, віддалені від Тебе, обійняв Ти,
Щоб вони стали поруч слави Твоєї.*

(Трипіснець, середа 5-ї седмиці Великого посту, глас 2-й)

Святий Теодор в Унівській Успенській церкві зображений навпроти образу св. Пахомія, немовби він через століття приймає естафету монашества, щоб через тисячоліття передати її монахам, присутнім тут. (*фото 31*) Символічно, що під його образом знаходиться клирос для співаків. Його святий образ надихає нас на пізнання втіленого в мелодіях і фарбах слова про воплощене Слово Боже.

7. Святий Теодор і його Тріодь. Райське життя серед пекла буднів

(Глава з не зовсім “ліричним відступом” про зміст і значення монаших обітів)

Ми розсталися зі святим Теодором на тому часі його життя, коли він, тягаючи гній уночі, вдень вправлявся у написанні богослужбених гимнів, і співбрати-монахи дивувалися тому, що молода людина з одної з перших родин імперії береться за брудну працю, до того ж

зовсім не соромлячись цього (як сказали б нині, “без жодних комплексів”).

У ті часи замість слова “комплекси” згадали б ім’я Діогена Кініка – того самого, що жив у бочці і посеред білого дня ходив із запаленим ліхтарем і з криком: “Шукаю людину!” Кініками називали в давній Греції філософів, що провадили своє життя, нехтуючи всіма людськими нормами поведінки (порівняйте сучасне значення слова “цинік”). Бочка Діогена – це протест проти людського змагання до благоустрою свого побуту; показ того, як мало насправді людині потрібно. Проходячи якомсь ринком, Діоген з подивом виголосив: “Як же багато тут усякого непотребу!”

Святий Теодор обходився без таких епатажних вчинків, як життя у бочці і ходіння вдень з ліхтарем (хоч і в його часи порядну людину, мабуть, треба було вдень з вогнем шукати). Він вражав **самовладанням**, якому, напевно, позаздрив би навіть кінік Діоген. Уявіть собі картину, як іде він з мішком смердючого гною, наче зі звичайною торбиною: гідно, з легким серцем і, мабуть, з усмішкою на обличчі. В усякому разі, зі співом, як свідчить про це життєписець: “Ніколи не припиняв він співати гимни, подумки складаючи довгі й безконечні піснопіння”.

Що надихало Теодора не просто виконувати цю працю, а й мати при цьому бадьорий настрій і погідне обличчя?

Життєписець стверджує, що Теодор волів завжди “залишатися на останньому місці, так само як честолюбці – перебувати на виду у всіх”. Тягаючи гній, “він роздумував, що Господь наш Ісус Христос позбавив Себе неприступної слави і став подібним до нас Слугою”.

Коли ми, читаючи про це, намагаємось думати і чинити так само, мало хто з нас досягає того, чого досяг св. Теодор. Думаю, справа в тому, що від нас, сучасних людей, вислизає дещо важливе, без чого всі наші спроби наслідувати святих Отців і творити монаші подвиги, всі наші змагання до святости – не більш ніж мрійництво і гра в романтику, яка з часом обертається вимученою побожністю, а на ній довго не протягнеш. Певні речі для давніх людей були самозрозумілими, і тому вони зайвий раз їх не пояснювали, а нам треба спробувати їх з’ясувати. Думаю, це нам вдасться, якщо ми будемо, за порадою св. Теодора “розсудливо мислити, розважливо дивитися, помірковано слухати, зі світлим розумом осягати”.

Якщо Вас запитують, хто такий монах, що Ви відповісте? Мабуть, одна з перших розсудливих думок буде така: це людина, яка покинула світ із його турботами. Самі монахи формулюють ще радикальніше: монах – це людина, яка **вмерла** для світу.

Для св. Теодора ці слова не були красивою метафорою. Автор його житія пише, що він “жив, немовби вже переставився до іншого життя”. Очевидно, він був із тих людей, хто своє спасіння у Христі сприймав і осмислював реально і не просто роздумував про віру, а жив нею і свою поведінку відшліфовував до тонкощів у світлі дарованих Церквою правд віри. На практиці це означало, як каже Теодор, що “ви, живучи, не живете; приймаючи їжу, не їсте; перебуваючи у світі – в ньому відсутні”. Однак визначати монаха лише як людину, що вмерла для світу, замало. У світлі правд християнської віри монаше вмирання Теодор розуміє так: якщо він умер для цього світу в ім’я Господа Ісуса Христа, то він має ожити для нового життя у Ньому ж, у Христі, згідно з думкою апостола Павла (Рим. 6, 8; 8, 17; 2 Тим. 2, 1). А раз так, то монастирське життя, до якого “переставився” Теодор, є нічим іншим, як Царством Небесним, що його обіцяв Спаситель тим, хто вірує в Нього. І все в житті монахів є відбитком того жаданого Царства, і тут справді “живучи, не живуть; приймаючи їжу, не їдять” (у звичному розумінні), а, як співав брат Теодор,

Пищами питаються,

Пищу горнюю

Невещественно ходатайствующими.

(З посної тріоди, тропар св. Йосифа Студита)

Святе Передання називає монастирське життя ангелоподібним, а самі монастирі – насадженим раєм. Якщо не сприймати ці слова просто як за милозвучну фразу, то монаше життя можна визначити як вправляння у навичці жити в умовах і згідно зі звичаями та ладом Царства Небесного, в яке ті, що вмерли для світу, мають надію вселитися.

Потім, будучи вже ігуменом, св. Теодор казатиме своїм монахам: “Ви розумно, високо, гідно, блаженно... як ангели, небесно і богоприйнятно вийшли зі світу, увійшли в обитель... ви перейшли море світського життя, маючи за проводиря Мойсея – батька нашого

(очевидно, він мав на увазі св. Платона – дядька і наставника св. Теодора в Сакудіоні. – *В. К.*), перейшли Йордан через друге хрещення (монаший постриг. – *В. К.*)... і звідси ви почали населяти обіцяну землю, в якій течуть мед і молоко безсмертя. Бо там (у Старому Завіті. – *В. К.*) були дані обітници немов дітям, на нас же вони збуваються насправді, бо вже сповнив їх Христос”.

“Ми мусимо знову вернутися в те місце, звідки були вигнані, мусимо бути рівноангельними,” – таким є сенс життя монаха, за св. Теодором.

Ви можете подумати: “Нічого собі, рівноангельське життя – тягати гній... та ще й співаючи при цьому славослов’я”. Але якщо Ви проглянете піснеспіви Теодора, вміщені у Посній тріоді, для Вас проясниться, що саме у його внутрішньому налаштуванні дозволяло Теодорові (а через соціальний стан його родини йому немов на роду написано бути білоручкою) так просто виконувати роботу, за яку не кожен простолюдин взявся б, не розцінивши це як приниження. А крім того, ми можемо з’ясувати для себе багато чого іншого...

Ми знаємо, що св. Теодор пристрасно любив поезію. Цю пристрасть прищепив йому з дитинства, за його ж словами, його дядько і духовний батько, св. Платон, який багато уваги приділяв піснеспівам у монастирі в Сакудіоні. Це загалом властиво для візантійського монашества – співати і складати гимни. Богослов’я святих Отців – це співуче богослов’я. Св. Теодор – поет за своїм способом мислення і всім своїм життям. Поет – це той, хто мислить образами, і його слова є відображенням та воплощенням відповідного образу, що його він вносить у реальність, яку обживає. І в самій реальності він знаходить образи, в яких вбачає явлений у них божественний Первообраз. Церковні гимни для св. Теодора – відправна точка, початок для всього, що існує в монастирському ладі. І святі образи церковної поезії, в які Теодор пильно вдивлявся і намагався відображати, допомогли йому стати тим, ким він є.

У давніх житіях збереглася цікава історія про Теодора Студита і його гимни. Один чоловік дуже любив трипісенні канони (тріодні) св. Теодора на Чотиридесятницю. Але якось монахи із Сицилії, що гостювали у нього, сказали, що ці пісні грубі й складені не за

мистецькими правилами; і той чоловік перестав співати гимни Теодора... Одної ночі сниться йому св. Теодор, “високий на зріст, яким він і був... блідий, жовтий і лисий”, і суворо докоряє чоловікові: ”Ти, невірний, нехтуєш моїми творами? Церкви Божі не передавали б їх одна одній, якби не бачили в них користи. Не пишність мови викликає скруху серця, а смиренне слово, в усіх відношеннях здорове, вище від усякої вчености”. Тут же з’являються ексекutori з різками, і Теодор наказує бити того чоловіка. Прокинувся бідолаха в холодному поту і з тих пір “старанно читав трипіснеці св. Теодора, лікуючись душею і тілом...”

Ця історія потверджує нам те, про що ми раніше вже говорили: як багато значила власна творчість для церковних “піснесловців”. У їхньому житті вона була їхнім особистим освяченням, а по переставленні їх до Господа вона стала дороговказом для освячення інших. Цим і пояснюється таке “ревниве” оберігання св. Теодором своєї поезії від “ученої критики”...

Трипіснеці Теодор складав для тижневих утрень Великого посту. В недільних і святкових утрнях, як і нині, тоді співали канони – великі поеми, покладені (як Ви, сподіваюсь, пам’ятаєте) на один з восьми гласів. Їх складала на мотиви 9 біблійних пісень – Мойсея, Анни Самуїлової, Аввакума, Ісаї, Йони, юнаків із книги Даниїла, а також з Євангелія від Луки – пісні Захарії, батька Йоана Хрестителя, і Богородиці.

На відміну від канонів, трипіснеці включають у себе пісні юнаків і Богородиці, а решту пісень співають по черзі, розподіляючи їх за порядком днів тижня. Тобто в понеділок співають першу Мойсеєву пісню, у вівторок – його другу пісню, в середу – пісню Анни й т. д.

Скорочення пісень до трьох відбулось із практичних міркувань – щоб не затягувати богослуження у дні, коли треба працювати (“труда ради бдіннаго”, як кажуть монахи). Але як тонко ці потреби буднів оповивалися в містичний богословський антураж, ми зараз побачимо.

Піднімімось на хори нашої церкви – там буде ще наочніше. Поки йдемо темними покрученими сходами, задумаймося ось над чим. Зрозуміло, чому в трипіснецях постійно зберігається дев’ята пісня: адже вона новозавітна і прославляє тайну воплощення; але чому кожен день співають і ніколи не опускають пісню юнаків, тобто пісню восьму?

Ці троє юнаків зображені на хорах. Їхня історія така. Цар Вавилону Навуходоносор наказав усіх, хто не буде вклонятися золотому ідолові, “вмить буде вкинений у піч, розжарену вогнем”. “І тоді який бог визволить вас із моєї руки?” – зі сатанинською зухвалістю звернувся цар до Ананії, Азарії та Мисаїла, яких чекала ця страшна стра-та. Юнаки спокійно промовили у відповідь, що, мовляв, якщо Бог хоче, Він визволить і з печі, і з руки, а якщо ні... то все одно “бовванові, що ти поставив, не вклонятимемось”. Цар розлютився. Піч було розпалено в семеро разів сильніше, та юнаки ходили в ній серед полум’я, благословляючи Господа, і ангел Господній зійшов до них і зробив полум’я в печі немов вітерцем росистим, і ходили вони всі вчотирьох, співаючи (див. Дан. 2–3).

Так вони й увічнені на фресці – співають разом з ангелом “немов одними устами”... Ця композиція займає центральне місце над вікном, щоб надихати монаший хор наслідувати благочестивих отроків. (фото 32)

Тепер зрозуміло, чому цю пісню ніколи в трипіснецях не пропускають?

Образ трьох юнаків, які співають разом з ангелом, стає символом церковного богослуження, де небо єднається з землею в єдиному хорі.

Прослава Бога одним хором з ангелами тут, на землі, – хіба це не та заповітна думка, що золотою стрічкою пронизує всі наші молитви? Зранку, ледь продерши очі, ми творимо таку молитву:

*Вставши від сну, припадаємо до Тебе, Благий,
І ангельську пісню співаємо Тобі, Сильний:
Свят, Свят, Свят єси Боже...*

А “Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас”, початок усіх наших молитов, – хіба не те саме, що ангельське гармонійне “Свят, свят, свят”, злите з людською палкою жагою, висловленою кращим із піснесловців, царем Давидом, – жагою до “Бога живого” (Пс. 42, 3)? Тільки нині в наших устах звучить воно, вже сповнене новозавітного троїчного сповідання!

Нарешті пісня над піснями нашого богослуження:

**Ми, херувимів тайно являючи
і животворящій Тройці
трисвяту пісню співаючи...**

Слова Херувимської пісні говорять самі за себе...

І ще: монахи не просто співають разом з ангелами, вони **покликані наслідувати** життя ангельське. В усьому. Цілим життям. А що собою являє життя ангельське, як не безнастанне славослов'я Господа і спів “Свят, свят, свят...” біля Його Престолу? А раз так, то де, як не на хорах, монахові можна найшвидше реально і **НАОЧНО** уподібнитися Воїнству Небесному?

Кажуть, що дотримуватися монаших обітів тяжко. Звичайно, бо навколо них зібралось стільки одвічних забобонів, кривотлумачень, упереджень та передсудів, що навіть людині, яка твердо і давно стала на монаший шлях, буває тяжко їх подолати.

**Не зовсім “ліричний відступ”:
проза і поезія монаших обітів**

Люди впевнені, що згідно з монашими обітами жити не тільки тяжко, а й (як для нашого життя) неможливо. Немов раніше життя було якесь інакше!.. Чи, може, сучасні люди створені не так, як у давнину?..

Часто доводиться бачити, як у кінці екскурсій побожні старенькі (і не тільки), обступивши монаха-екскурсовода, починають із простоти душевної зітхати й побиватися: мовляв, такий молодий, такий гарненький та розумненький – облишив життя і пішов у монастир!.. Та невже ж не хотів одружитися, завести собі родину і т. д. і т. п. І часто тому “розумненькому і гарненькому” молодому монахові хочеться з жалем відповісти: “Ох, пані, пані! Ви так нічого й не зрозуміли з того, що побачили у нашій Лаврі...”

Дивуватися такому нерозумінню не доводиться. Думаю, багато монахів могли б розповісти, як реагували їхні батьки, коли одного прекрасного дня їхній син наважився сказати, що хоче “йти в монахи”. Мама починає плакати, ковтаючи валеріану, скаржитися всім рідним і близьким, яка біда спіткала родину. Тато мовчить, але так виразно, що краще б висловився. Батьки кидають одне на одного докірливі погляди і зітхають: мовляв, “от, довиховувались”. І при тому

вони цілком можуть бути віруючими людьми: і самі щонеділі ходять до церкви, і дітей навчили правдам віри, і виховували їх так, що до столу не допустили б без “Отче наш”.

Що ж із нами відбувається, коли, почувши від нашої дитини про її бажання присвятити себе Богові, ми починаємо серйозно хвилюватися за її душевне здоров’я? Можна було б списати таку реакцію на певний психологічний атавізм, що дістався нам від недавніх радянських часів, коли людині, яка читає Біблію, дбайливі вчителі та начальники радили звернутися до психіатра і повідомляти про неї “куди треба”. Але ось Вам життєвий приклад із зовсім інших часів. Наш з Вами давній співвітчизник, св. Теодосій Печерський – окраса Церкви Руської і взірець для наших ченців – у юності кілька разів робив спробу піти шляхом монашого життя, але його мати власноруч вертала його додому, супроводжуючи свою дбайливість міцними стусанами.

Вдумаймося: виховуючись самі й виховуючи своїх дітей на засадах християнства, ми ніяк не можемо звикнути до того, що деякі з вихованців одного прекрасного дня виявляють бажання жити за... євангельськими радами! Парадокс? Парадокс! Таке враження, немов не було серед нас двотисячолітньої Христової благовісти, чи немов монашество – це якесь дивне нововведення типу сучасних тоталітарних сект...

От скажіть відверто: якщо знайома Вам людина несподівано для Вас іде в монастир, яка Ваша перша реакція? “Цікаво-цікаво, – скажете Ви, – щось тут не так...” І, мабуть, не втримаєтеся, щоб не зробити кілька іронічних зауваг. Більшість людей (навіть близькі й рідні) вважають, що чоловік чи хлопець збожеволів. Рідко хто дивиться на це явище з іншого боку. Я хочу спробувати зламати стереотипні уявлення про монаше життя.

В розумінні пересічних громадян монаші обіти зводяться лише до того, що людина обіцяє Богові не одружуватися. Тому в них виникають закономірні запитання: а чи потрібна Богові така жертва? Задля чого вона? Що, хіба життя таке вже легке, щоб його ще більше ускладнювати? Як у нашому сучасному житті можна дотриматися цього обіту, не втративши розуму? Адже і вчені, й медики твердять про... Ну, самі знаєте, про що вони твердять у таких випадках. І ці

думки свердлять свідомість людей; і всі питання навколо монашого життя, зрештою, приховують головне питання (що змушує почервоніти деяких монахів): “Як же ж вони там без жінок?” Це ж, мовляв, нереально... Але якщо подивитися реально і тверезо на шлюб, то для чого його беруть? Хіба тільки для інтимних стосунків чи тільки для полегшення собі життя? Хто думає так – навряд чи його подружжя протриває довше медового місяця... А хіба подружнє життя таке вже легке, безхмарне? Хіба самі люди ніколи не ускладнюють його настільки, що й справді буває недалеко до божевілля? Так що думати про монаше життя як про штучне ускладнення можуть тільки люди, які у своєму шлюбі не обтяжують себе належною відповідальністю... То, може, навпаки: своєю безшлюбністю не ускладнюють, а полегшують монахи собі життя?

Але спробуємо-таки дізнатися, “як же вони там без жінок”... Пам’ятаю, група студентів після екскурсії почала ставити монахові різні питання, одне з яких – не без лукавої усмішки: “А розкажіть нам, брате, що таке монаша цнотливість?” Той за словом у кишеню не поліз: “Ви знаєте, я ще зовсім недавно став монахом, і мені складно відповісти на подібні запитання. Але ось іде о. Гедеон, запитайтеся в нього: він на монашому шляху понад сімдесят років і, думаю, зможе дати вам вичерпну відповідь”.

Мені невідомо, що відповів о. Гедеон тим студентам, але іншого разу, коли один брат, якому вже було за сорок, запитав його: “Отче, думаю, в наші роки нам уже не загрожує спокуса покинути монаше життя через жінок?”, – отець Гедеон захитав головою і з іронічним сумнівом промовив: “Та не знати, не знати...”

І в цьому була глибока життєва правда. Справа не лише в тому, що монаший обіт безженности можна порушити не тільки ділом, а й одним поглядом чи необережним словом. Є різне розуміння монашої цнотливости. І з роками це поняття відкриває щоразу нові, часто несподівані, грані.

Зараз про монаші обіти – а крім *цнотливости*, до них належать ще *убозтво* та *послух* – існує багато добрих книжок, які доступні кожному, тож я не буду повторюватися і намагатися розкрити зміст цих обітів. Не цитуватиму також Декрет II Ватиканського Собору про монаше життя, слова якого справді натхненні Святим Духом і

окрилюють тих, хто в наші часи не злякався довірити своє життя євангельським радам. Захочете – знайдете його, прочитаєте, і Вам вдасться подолати стереотипи щодо монашества.

Часто у людей складається враження, що монаший спосіб життя – це своєрідні “правила гри”, встановлені Церквою (невідомо коли і невідомо ким конкретно), і якщо, мовляв, дотримуватимешся цих “правил”, по скінченні життя попадеш до неба... Тоді допитливий розум може поставити низку запитань, на які нелегко відповісти: Для чого було встановлювати такі нелегкі правила? Чому Господь і Церква визначили саме цнотливість, убозтво та послух як найвірніші шляхи до Царства Небесного? Чому не інші якісь обіти? І взаємного зв’язку між цими обітами щось не дуже видно...

Біда в тому, що з нашої пам’яті стерлося первинне значення багатьох слів. Зокрема, такі слова, як “доброчесність”, “побожність”, “чесноти”, “етика”, стали якимись пласкими, і розмови про них здаються нам нудними, такими, що вносять якусь докучливу монотонність у наше життя. І слова “дівіцтво”, “чистота”, “цнотливість” означають для нас уже тільки безшлюбність і відмову від статевих стосунків; “смирення” і “послух” сприймаються лише як придушення власної волі (як же це можливо! – принижувати свою гідність, жити чужим розумом і т.п.), а про “убозтво” й зовсім нічого казати: мовляв, у нашому житті й так з того убозтва не виборсаєшся, так що під цим кутом зору усі ми є монахами мимоволі, навіть можемо позмагатися зі справжніми ченцями...

Хто намагається жити християнським життям, але не проникає глибоко у суть речей, а сприймає їх як священні, але незрозумілі правила гри, то в цьому є щось дитяче: мовляв, Господи, я обіцяю Тобі жити в чистоті, слухатись у всьому настоятелів, як Тебе самого, обіцяю жити в бідності, зрікаючись від усього зайвого, – а Ти подай мені за це життя вічне у Царстві Твоєму... Це інколи зворушливо, мило, щиро, наївно – але не спрацьовує на певних поворотах нашого життя і стає нежиттєздатним, бо не продумано свідомістю і не внесено з усією відповідальністю в наше внутрішнє життя.

Якщо ж повернути словам, якими означені монаші обіти, їхній первинний зміст, скинути з них “одяганку” наших стереотипів, вони заграють новими для нас барвами і дозволять нам глибше заглянути

в життя монашества, а тому, хто зважиться на цей спосіб життя, – зробити свій вибір більш свідомим і відповідальним.

Те, що ми називаємо монашою цнотливістю чи монашою чистотою, мовою наших предків звучало як “ціломудріє”. Красиве слово, правда? Воно залишилося в російській мові (“целомудрие”), хоч і в ній первинний його зміст втрачений безнадійно, а саме це слово, напевно, там скоро будуть подавати у тлумачних словниках з приміткою: “церковнослов’янський архаїзм”.

У давніх чинах монашого постригу обіт чистоти висловлюється одразу чотирма словами: “дівство”, “ціломудріє”, “чистота” і “благоговіння”, звідки бачимо, що “ціломудріє” і “дівство” зовсім не синоніми, а перекладати “ціломудріє” лише як “цнотливість”, тобто надавати цьому слову лише моральний зміст, означає непростимо збіднювати і спотворювати нашу мову, обмежуючи значення слів до невпізнанности. Думаю, нам з нашими предками не одразу вдалося б знайти спільну мову, хоч і вживаємо ми одні й ті самі слова.

Якщо бути уважними, легко побачити, що слово “ціломудріє” складається з двох коренів: *цїл-* і *мудр-*. Звідки ж воно взялося? Звідти, звідки до нас прийшло і християнство, звідки ми успадкували і церковні обряди, – з Візантії.

Оскільки ми з Вами зважилися покинути свої домівки і звершити паломництво до Унівської Лаври, то, щоб повніше пізнати її дух, не відмовляймося здійснити подорож і в глибину віків – у пошуку забутого значення слова, яке, як зараз ми з’ясуємо, становить зміст монашого життя.

Слово “ціломудріє” – лексична калька з грецького слова “софросюне” (σωφροσύνη), яке теж має два корені: *so-* (“цілість”, “недоторканість”, “здоровість”) і *phro-* (“розум”, “мудрість”). Як бачимо, первинний, кореневий зміст вказує нам, що йдеться тут насамперед не про моральну чистоту чи статеву невинність. Ідеться саме про “мудрість”, про “розум”, причому слово це вказує не на звичайну мудрість і не на звичайний розум (які грецькою, як відомо, звучать як *sophia* і *noys*), а на мудрість і розум особливого походження. У той час як *sophia* і *noys* мають зв’язок із розсудливістю, мудрість і розум *sophrosine* – це стан душі, спосіб життя, надзвичайне бачення, тобто щось таке, що, взяте у своїй “ціломудреній” недоторканості і в над-

звичайному своєму внутрішньому просвітленні, перевищує всякий розум і мудрість. Ціломудріє перебуває десь посередині між розумним і нерозумним, логічним і нелогічним. Якщо зводити значення цього слова до побутового змісту, то доречніше було б перекладати його як “внутрішню мудрість” (порівняйте вислів: “відчувати нутром”) чи “здоровий глузд”, але не перекручувати його основне значення зведенням до моральної чистоти. Є у слові *sophrosine* й такий відтінок, але без первинного значення – “цілісної мудрости” – розуміння цього слова буде однобоким, збіднілим. Хоч з якого боку дивись, та слово “ціломудріє” передусім вказує на розум і мудрість, а не на той моральний стан, який визначається словами “цнотливість”, “чистота” і “дівіцтво”. Всі ці три слова входять у поняття “ціломудріє”, але “ціломудріє” не вичерпується ні цнотливістю, ні чистотою, ні дівіцтвом. І цнотливість, і чистота, і дівіцтво лише остільки мають відношення до “ціломудрія”, оскільки вони концентруються навколо тої загадкової для нас “цілісної мудрости”.

Що ж, нарешті, таке – ця “цілісна мудрість”? Оскільки це поняття прийшло до нас від греків, то до них треба й звернутися за поясненням. Якби Ви запиталися в мудрішого з греків – Платона, то ось що він би Вам відповів:

“Як особливий душевний устрій, σωφροσύνη, чи, щоб Вам було зрозумілішим (як казали Ваші предки), “ціломудріє” – це те, що відрізняє людину від інших живих істот. Це така душевна струна, на звук якої налаштовується весь організм людини, якщо, звичайно, людина хоче відрізнятись від тварин. Софросюне – це камертон, на який налаштовується душевне життя людини, навіть зцілення тілу подається “ціломудрієм”, а розум піднімається понад чисту розумність і чисту нерозумність. “Розум уціломудри і витверези” – так просив Бога мій співвітчизник, просвітлений світлом Христовим, св. Василій Кесарійський, якому пощастило жити через вісім століть після мене. Він чинив дуже мудро (недаремно Ви називаєте його Великим), благаючи Бога про “ціломудріє”, бо воно справді – дар Божий. І кому софросюне дається, у того вона, витверезивши розум, вселяє самосвідомість, тому вона дарує знання самого себе і знання всякого знання і навіть того, що є понад усяке знання. Вона пронизує всю людину, даруючи їй самовладання в насолодах, потягах, інстинктах і

похотях, які так часто завдають нам клопоту, захоплюючи у свій полон наш розум. Якби я мав щастя жити в часи, в які живеете Ви, осяяні мудрістю християнства, я висловився б коротше. Софросюне, “ціломудріє”, відповів би Вам я, – це повернення людини до райської насолоди, коли вона була не запаморочена Змієм і не попала в руйнівні лабеті гріха. Оскільки ж мені судилося жити в мороці поганства, я міг тільки висловлювати красиві думки і будувати повітряні замки”.

Все це цікаво, скажете Ви, подякувавши мені за таке несподіване і дещо ексцентричне спілкування з Платоном, але щоб досягти “ціломудрія”, хіба обов’язково ставати монахом? Хіба Світло Христове засяяло тільки для них? Якщо нам не зраджує пам’ять, у раю чудово уживалися чоловік і жінка, і їхні стосунки були цілком “ціломудримі”... І Ви матимете рацію, бо шлюб в ідеалі, як розуміє його Церква, – це свого роду повернення людини, чоловіка і жінки, до райського життя, віднайдення втраченої цілоти. (Але в тому-то й справа, що це мислиться тільки в ідеалі, а коли намагаєшся розкрити цей ідеал подружжя на катехизації, у людей, які прожили подружнім життям не один рік, це викликає скептичну усмішку).

...Ми, однак, знову повертаємось до того, що життя людини без, скажімо так, взаємного спілкування чоловіка і жінки – це щось неправильне, штучне, небезпечно збіднене, а значить неприродне. І наслідком цього може бути те, що людина легко опиниться в полі дії лікарів, бо насилля над власною природою неминуче викликає хворобу. А Ви знаєте, я й не буду з Вами сперечатися. Чому?

Ну, по-перше, тому, що я не пишу якийсь трактат з апології монашества, не ставлю зараз перед собою непосильне для мене завдання розкрити перед Вами перевагу чи рівноправність монаших обітів відносно християнського подружнього життя. І не збираюсь я також перетворити свою книжку на якийсь довідник, де Ви знайшли б відповіді на всі питання, що у Вас виникли. Ми з Вами просто взялися поспостерігати за монахами. Вони живуть, і життя їхнє настільки багате, що я не ставлю перед собою завдання дати його повну картину. Однак самі подумайте: якщо монашество вважають чимось непридатним для життя сучасної людини, проте воно живе, функціонує і одним своїм існуванням змушує нас замислюватися, щось з’ясову-

вати, а іноді покидати свої домівки й вибиратися на прощу до великих обителів, – значить, у монашому житті є якісь закриті для нас таємниці, до яких ми водночас і тягнемось, і відштовхуємо їх від себе. Бо сприйняти їх часто означає принести в жертву свої усталені звички, поняття, стереотипи, а може, й весь спосіб життя, – а це дуже непросто, боляче і здається неможливим... І тоді нам на порятунок приходять наш розум, обґрунтовуючи те, що ми хотіли б почути: що для нас це неможливо. І найкращими, найпереконливішими для нас доводами будуть доводи лікарів...

По-друге (мабуть, Вас це здивує), давні святі Отці говорили те саме, що говорять і наші з Вами вчені лікарі та психіатри, тобто що безшлюбне життя, ба навіть дівицтво і чистота – речі неприродні; а відхід від світу і відречення від його дібр – так і зовсім “безрозсудство”. Є такі місця у святих Отців, і я їх ще процитую, а зараз тільки зверну Вашу увагу, що думки ці висловлені тими самими людьми, які, обравши це “безрозсудне” життя, здобули небо. І тому облишмо марні питання типу: “Можна чи не можна в наші часи дотримуватися монаших обітів?” чи “Хіба не можна досягти тих самих чеснот, у яких вправляються монахи, будучи одруженим?” Те, що для нас є нерозв’язним питанням і що ми, не в силах зрозуміти, сприймаємо як дивину чи просто відкидаємо, для святих Отців було абсолютно ясним. І ніякий сучасний психіатр зі своєю проповіддю здорових ставих відносин не ввів би їх у збентеження, тому що їхнім самовпевненим викладам (як завжди, “ґрунтованим на незаперечних наукових даних”) Отці протиставили б свій досвід. А їм було відомо дещо більше, ніж те, що твердить сучасна наука. Втім, у давніх Отців було досить добре почуття гумору, щоб уникати настирливих питань і порожніх дискусій. Збереглась, наприклад, така історія про одного єгипетського пустельника. Прийшов до нього чоловік і заявив, що бажає стати християнином. “Ти наповнюєш радістю моє серце, – сказав йому старець. – Але в тебе дві дружини. Треба, щоб ти відмовився від однієї з них”. – “Я так і зроблю, якщо ти, отче, вкажеш мені хоча б одне місце в Писанні, де засуджується двоєжонство”. – “Ось воно: «Ніхто не може служити двом панам»”, – відповів йому старець.

Не менш дотепно і коротко відповів інший старець одному розумникові, що прискіпався до нього з різними доскіпливими питаннями:

“Для того, хто вірує, немає питань, а для того, хто не вірує, немає відповідей”.

Думаю, і нинішні монахи, виходячи з того самого досвіду, на всі наші “нерозв’язні питання” просто знизали б плечима, а може, й сказали б: “Так, християнські чесноти, а отже й “ціломудріє”, осягаються не тільки монахом. Але з цього зовсім не випливає, що монашество у наші часи є щось неможливе. З цього лише випливає, що монаше “ціломудріє” має свою специфіку”.

В чому вона полягає? Не дивуйтеся, але тут на допомогу нам знову прийде грецький язичник Платон, точніше грецька мова. Хто-хто, а давні греки не менше нашого знали силу сексуальної стихії в людині. Той самий Платон казав: “Нема пристрасті, сильнішої від ероса”. І все ж греки (мабуть, на відміну від нас) завжди мали на увазі, що людина – це істота, так би мовити, не тільки “сексуальна”, а й “соціальна”.

Якщо наблизити до біблійної мови платонівське – досить туманне – визначення “ціломудрія” як “пізнання знання і незнання”, то “ціломудреною” можна назвати людину, яка здобула пізнання добра і зла не через свавільне заживання заповітного райського дерева, а як Божий дар. І “ціломудріє” стає поверненням до раю. А рай – це спосіб життя, де людство, між іншим, насолоджується блаженством від спілкування з Творцем, одне з одним і з усім створінням. Про такий спосіб життя люди всіх часів і народів мріяли від того самого часу, як вони його втратили, тобто від часу Адамового гріхопадіння. І якщо ми з біблійного ґрунту знову повернемося до мови грецьких філософів, то побачимо, що цей спосіб життя вони вимріяли у своїх численних творах про ідеальну державу. Платон розумів “ціломудріє” не тільки як внутрішню чесноту людини, а й як принцип устрою і ладу в ідеальному суспільстві. “Софросюне, – каже Платон у своєму діялозі “Держава”, – є та сама одностунність, суголосся кращого і недосконалого за природою в тому, чому належить головувати і в суспільстві, і в кожній людині”. “Товариськість, дружба, доброзвичайність, ціломудріє і справедливість, – продовжує він, – зберігаються на небі і на землі, у богів і в людей, і з тієї причини світ називається благоустроєм (*cosmos*), а не неустроєм (*acosmia*)”.

Софросюне, каже Платон, “подібна до симфонії і гармонії”. “Це якийсь космос”. У тому й полягає відмінність “ціломудрія” від інших

чеснот, що воно не тільки належить до внутрішнього устрою людини, а й “установлюється в усьому місті й відгукується в усіх його струнах то слабшими, то сильнішими, то середніми звуками – але такими, що суголосо співають одне і те саме...”

Ось яке багате значення має слово “ціломудріє” у грецькій мові. Така музична і співоча характеристика “софросюне-ціломудрія” спонукає нас повернутися до того, про що ми з Вами говорили, слухаючи гласові наспіви стихир, а потім споглядаючи на хорах Унівської церкви фреску з Даниїловими отроками і ангелом у печі: про монаший хор як своєрідне унаочнення Небесного Царства. Бо як у Платона все ідеальне суспільство згори донизу співає, перейняте космічною симфонією, так і Царство Небесне є суголосою гармонією, перейнятою славослов’ям Богові спільних хорів ангелів і святих, яке підхоплює на землі церковний клирос. А якщо додати, що автор II ст. Касіодор характеризує дорійський наспів (чи наш церковний 1-й глас, під який підладжуються всі інші лади), як “податель ціломудрія і насаджувач чистоти”, то ми не помилимося, коли скажемо, що камертоном цієї всесвітньої симфонії та гармонії є ціломудріє, яке запроваджує у світі Царство Небесне. “Нехай прийде Царство Твоє”, взиваємо ми, як навчив нас Господь, до Небесного Отця. І, слухаючи суголосся монашого хору, ми знаємо, що наше прохання почуте... Слова про те, що храми Божі є небом на землі, оазами Небесного Царства, перестають бути пишномовною метафорою...

І саме це ціломудріє стає першим монашим обітом. Не слабо? А Ви говорите про якусь там “безшлюбність”, “безженність”, якусь там збідненість життя...

На великі свята в Унівській Лаврі можна стати свідком монашого постригу – адже в Лаврі розпочинають монаше життя всі, хто приходить зі світу, щоби “спасатися за Студійським уставом”. “Страшний обряд”, – сказав колись один професор-інтелігент, перейнявшись строгою урочистістю прийняття “ангельського образу”. Якщо Вам колись доведеться побачити постриг у монахи, навряд чи після цього Ви будете ламати собі голову над штучними розумуваннями про “життєвість” і “нежиттєвість”...

“Ціломудріє”, як своєрідний промінь Небесного Царства, проникає в кожную окрему людину, відкриваючи шлях до її серця усім чеснотам.

Чесноти – це прояв у людині тих законів, які вкладені Богом у створений Ним всесвіт. Ці закони приводять світ Божий в єдину гармонію; чесноти ж гармонізують устрій людини, і вона вже не творить дисонанс у всесвітній симфонії, яка вічно лунає на славу Творця. “Бо Царство Боже є між вами”, – вчить нас Господь (Лк. 17, 21). І всі найкращі проєкти ідеального царства так і залишаються “повітряними замками”, якщо не почне людина його розбудову зсередини себе. Господь подбав про те, щоб мрії кращих людей, які жили до Його приходу на землю в образі Сина Божого, не залишилися порожньою балаканиною. “Повітряні замки” Платона стали реальністю завдяки грецьким святым Отцям. Платон, як пізніше і св. Теодор Студит, говорить про єдність усіх чеснот, попри їхню різноманітність. Життєписець св. Теодора пише, що він “змагав до всього прекрасного в його одності; душа його, як прекрасно налаштована ліра, сполучала чесноти в цілу гармонію, різноманітну і водночас одноманітну... не визначаючи точних властивостей кожної з чеснот поіменно” (вловлюєте подібність думок?), що він “розум поставив немов непідкупним суддею між духом і плоттю, віддаючи належне обом”. Напевне, св. Теодор чинив тут вищою мірою “ціломудренно” – у платонівському сенсі, тобто якщо розуміти це слово так, як споконвіку розуміли його греки.

Святий Йоан Ліствичник (не всі, мабуть, знають, що цього подвижника сучасники називали Схоластиком, підкреслюючи його суто грецьку освіченість) прямо казав: “Ціломудріє є всеохопною назвою усіх чеснот”.

Як Ви вже зрозуміли, словом “ціломудріє” греки позначали таке просвітлення людини, яке можна назвати гармонією і вмиротворенням наших афектів. “Софросюне є вмінням приборкувати бажання і пристрасті”, – каже Платон (в тому числі й найсильнішу, за Платоном, пристрасть – ерос). “А для чого їх приборкувати?” – запитаєте Ви, посилаючись уже не тільки на доводи лікарів, а й на життєвий досвід: усім відомо, що приборкування, придушення пристрастей – річ нездорова. Так воно і є, якщо розуміти під приборкуванням насильство над власною природою. Ціломудріє не має нічого спільного з таким насильством. Ціломудріє приборкує афекти через самовладання. Ціломудріє – це не стримування всіх чуттів (в сенсі виключення їх), а саме володіння ними через пізнання себе.

Ми втратили розуміння стрижневих понять християнської аскези – і тепер перекручене тлумачення їх лякає нас настільки, що ми відкладаємо початок нашого спасіння у Христі на невизначений термін. Хоч не секрет, що до цього часу дехто з нас може і не дожити... Всі проблеми, яких ми боїмося і тому вибудовуємо навколо них цілі захисні споруди типу “незаперечних доводів лікарів і психіатрів”, – від погано витлумаченого самовладання. Варто дивуватися цій нашій винахідливості, з якою ми обстоюємо своє право не розпочинати духовне життя!

Справжнє самовладання – це коли [пов]здержливість стає свідомою, внутрішньо контрольованою і невимушеною, що передбачає здатність людини давати вихід своїм чуттям. Інакше людина стає заручником своїх почуттів вони можуть в якийсь момент вибухнути і знести все на своєму шляху. Таке стримування виявляє незнання самого себе, своєї природи. Так не здобудеш ні “цілісности”, ні “мудрости”.

Сучасним психіатрам нема про що сперечатися зі св. Йоаном Ліствичником, доводячи згубність приборкування сексуальних інстинктів. Та він і сам не став би сперечатися з ними на цей предмет, бо казав: “Не думай перемогти біса блуда запереченнями і доказами: він має багато переконливих доводів, бо воює проти нас за допомогою нашого ж єства”. І він же каже, що статева чистота є “відреченням від природи”. Щоправда, додає при цьому: “**Надприродним** відреченням від природи”. І пов’язує “ціломудріє” з чистотою: “Ціломудріє є чистота душі і тіла”.

Ви можете запитати: “Хіба не є це прагнення недосяжним?” Справді, ми бачимо якесь замкнене коло: чистота досягається “ціломудрієм”, яке приборкує тілесні похоті без насильства над природою, а ціломудріє неможливе без чистоти, якої неможливо досягти без приборкання природи. Як тут бути? Ось тут починається найцікавіше.

Давнім Отцям був знайомий закон людської природи, якого тільки недавно було взято на озброєння психологами; вони назвали його сублімацією. Нам, думаю, краще вживати слово з рідної мови – “преображення”. Пристрасть, що її Платон назвав “еросом”, може преобразитися на чистоту. А статева чистота може преобразитися на ціломудріє. Яким чином? А ось яким. Справа в тому, що “ціломудріє, –

каже св. Дамаскин, – народжується в тій самій частині душі, де народжуються бажання... ціломудріє приборкує їх усі; воно стримує нерозумні палкі бажання душі й тіла і **спрямовує їх до Бога**". Наша хіть, таким чином, може стати "джерелом енергії" для "ціломудреного життя".

Як казав один відомий психолог, можна любити Бога, а можна – червону ікру. Хай простить тому психологові благочестивий читач таке порівняння, але куди від правди дінешся? Можна любити Бога, а можна обожнювати людину. А ще можна обожнювати речі. Гроші, наприклад. А чим тоді ікра гірше? Можна і її любити так само, як інші люблять Бога чи людину. А можна взагалі нікого й нічого не любити, а тільки використовувати всіх і все, задовільняючи свої похоті. Одне слово, все залежить від того, до кого чи до чого ти спрямовуєш свою любов, чи свій потяг, чи так зване *libido*. Згадаймо слова одної з ранішніх молитов: "...Сподоби мене, Господи, нині возлюбити Тебе так само, як раніше я любив гріх, і послужити Тобі так, як раніше я служив сатані лестивому..." У св. Йоана Ліствичника є чимало подібних думок; обмежимося, однак, цим: "Чистим є той, хто плотську любов відбиває любов'ю божественною і тілесний вогонь вгашає вогнем нетілесним".

Так найсильніша плотська пристрасть преображається у свою протилежність, зустрічаючи на своєму шляху токи Божої любови. Відбувається майже те, що відбулось у хресній смерті Господа: Він смертю смерть подолав. Таке відречення від власної природи преображає, збагачує людину... Ціломудріє – немов зворотний бік похоті. Це та хіть, яка вже "вмерла" для тіла й побувала поза тілом – і не деінде, а на небі, в обіймах Господа. Ціломудріє, бачили ми, є законом Царства Божого, і "чистота, – за св. Йоаном Ліствичником, – є засвоєння безтілесного єства". Без того, щоб прийняти вольове рішення і спрямувати свій природний потяг до неба, до Бога, всякі розмови про "сублімацію", "лібідо", про душевну рівновагу, про здобуття цілісності, про осягнення мудрости будуть не більш ніж стрясуванням повітря, марними. І безженність, і відлюдництво в цьому плані є "безрозсудством". Це справді неприродно. "Не добре бути чоловікові самому..." (Бут. 2, 18). "Горе одному, як упаде, і німа нікого, щоб його підвести. Так само, як лежать удвох, – їм тепло; одному

ж як зігрітись?” (Проп. 4, 10–11). Тому “всі, хто беззастережно лишає все житейське, – каже св. Йоан Ліствичник, – без сумніву, роблять це або задля **будучого Царства**, або через безліч гріхів своїх, або з **любови до Бога**”.

Добровільний вихід зі світу цього задля Царства Небесного преображає людську природу. Відбувається справді щось надприродне. Це як смерть і воскресіння. Бог виймає людину, яка возлюбила Його понад усе в цьому світі, з законів природи. Це – “смерть”. Далі Бог “воскрешає” людину у Своєму Царстві. В Царстві Небесному інший закон: там люди “як ангели на небі”, говорив Господь (Мт. 22, 30). Там усе не так, як у цьому світі. Для цього світу законом є одруження. “Сини цього світу женяться і виходять заміж” (Лк. 20, 34). І смерть для цього світу – теж закон. У Небесному Царстві тих законів нема: там “...не женяться і не виходять заміж; бо й вмерти вже не можуть, тому що, до ангелів подібні, вони – сини Божі, будши синами воскресіння” (Лк. 20, 35–36). В Царстві Небесному людина уподібнюється до ангелів. Як уже сказано, там не діють закони цього світу, зокрема люди не одружуються. Людина має у своїй природі ангельську чистоту.

Тепер, здається, зрозуміло, чому, за св. Теодором Студитом, “дівицтво перетворює людей на ангелів. Шлюб починається тлінням і ним же закінчується, а дівицтво підносить світ до безсмертя”.

У святих Отців були всі підстави для того, щоб постійно звеличувати дівицтво. Послухаймо св. Григорія Богослова: “Величне дівство – безшлюбне життя, перебування в одному чині з Ангелами – істотами самотніми, ледь смію говорити – з Христом, Який благоволив і народитися від Діви, узаконивши тим дівство, щоб воно виводило нас звідси... з одного світу пересилало в другий світ, з теперішнього в майбутній”.

“Дівство – перша чеснота, що сяяла в раю, перш ніж змії спокусив прародителів, – втворює св. Григорію св. Теодор Студит. – Дівство стало Христовою Матір’ю”. І знову св. Григорій Богослов: “Зберігайте дівство, жінки, щоб стати вам матерями Христовими!”.

Сміливі думки, правда? І не надихають вони хіба що глухого, сліпого і когось зовсім несприйнятливого... Дівство знаменує добровільне умиртвлення себе задля воскресіння у Господі Ісусі. В воскресінні

сінні ж дівицтво перетворюється на ціломудріє. Душа таємничо вінчається з Господом, даруючи з любови Йому свою чистоту. Плодом того священного шлюбу стає ціломудріє – від сопричастя з безтілесною природою, Божою, ангельською.

Прийняття монаших обітів означає умертвлення для законів світу і уподібнення людини ангелові, а це означає, що те, що притаманне природі ангела, тепер засвоюється людиною. Ангела називають “другим світлом – він випромінює віддзеркалене в ньому “Перше Світло”, свого Бога і Творця. Від причастя тому світлові Творця, Який “у мудрості все ... створив” (Пс. 104, 24), людина причащається і тому ціломудрію-софросюне, що його вселив у своє створіння премудрий Бог. І в міру того, як людина сповнюється тим світлом, стаючи теж “другим світлом”, як і ангели, вона починає світити іншим людям, щоб вони, бачачи її добрі вчинки, прославляли Отця нашого Небесного (див. Мт. 5, 16). Людина відходить зі світу, щоб навчитися дивитись на нього очима Творця. Монах вчиться бути співтворцем із Тим, Хто все створив “вельми добре”, і намагається відновити зруйновану людьми через гріхопадіння прекрасну гармонію Божого створіння. Для відтворення всякої гармонії потрібен добрий слух. Людина намагається здобути навичку цього слуху. Вона вслухається в цю гармонію і дедалі більше сповнюється ціломудрія – цілісної мудрости, явленої у створінні. Слухання – це послух. Монаший послух – це насамперед здатність прислухатися до дії Божого Промислу, вміння бачити цю дію в кожному моменті свого життя і жити відтак у співтворчості з нашим Творцем. Це вміння відкритися на Нього і зустріти лицем до лица все, що Він дає людині в її житті.

Вміння це виробляється на дуже простих і конкретних речах. Починається все з того, що при постригу ігумен питається, чи обіцяє людина зберігати послух настоятелю і братії. Людина, якщо вона відповідально зважується на постриг, усвідомлює, що обіцяє навчитися бути відкритою до слова наставника, обіцяє вслухатися в його голос із тим, щоб здобути здатність чути і вчитися розпізнавати творчу дію Божого Промислу в тому житті, на поріг якого вона зараз ступає...

Людина обіцяє послух не тільки щодо настоятеля, а й до братії, а далі за чином постригу в наставлянні йдеться про послух до всіх. Так у життя монаха входить гармонія. Це гармонія з тими, кого він

зустрів як супутників на своєму шляху навернення до Бога, – спочатку як уміння сприйняти навчання від старшого і вміння жити у злагоді зі співбратами в монастирі як маленькому світі однодумців, що збудували цей світ як оазу Небесного Царства на землі, де живуть за неземними законами. Потім гармонія виявляє вміння монаха будувати життя в мирі з усіма людьми. Навчений послухом прислухатися і розпізнавати у своєму житті голос Творця, він живе в мирі і “послуху”, в гармонії з цілою вселенною. Наші предки називали “смиреньям” життя в мирі і з миром. Послух – це слухання тої вселенської музики, про яку ми з Вами вже стільки говорили, тої самої симфонії, яка, як пам’ятаємо, налаштована божественним Творцем на дорійський лад, що є “подателем ціломудрія і творцем чистоти”. Монах вслуховується в цю дивовижну гармонію з тим, щоб узяти в ній своє соло, як і належить людині за споконвічним задумом Творця.

В цьому плані, мабуть, цікаво буде Вам дізнатися, що платонівська “софросюне” як принцип благоустрою цілої держави припускає, між іншим, підпорядкування нижчого вищому, а також “ділання свого” і невтручання у ті діла, за які відповідають інші співгромадяни. Таке цілеспрямоване розділення діяльності і відповідальності, каже Платон, можливо тільки завдяки панівному однодумству.

Той, хто читав “Монаші правила” св. Василія Великого, не може не бути враженим майже буквальним збігом думок грецького філософа і цього святого Отця. До речі, саме про св. Василія Церква співає, що він “єство створіння пояснив і людські звичаї прикрасив”, тобто все привів у гармонію зо всіма, відповідно до законів божественного Творця. Кожному робити свою справу і не втручатись у жодні справи інших – це правило є для св. Василія основою монашого послуху. Ви не раз знайдете його у цій книзі, пробігши очима хоч кілька сторінок.

І нема у монашому послухові ніякого приниження гідності людини – нема того ламання волі людини під приводом викорінення гріховної волі, коли людина стає безвільним, бездумним і бездушним роботом; нема в послухові того, що називають рабським терпінням і сліпим виконанням наказів. Покора – смирення – змирення – примирнення. З ким? З Богом, зі собою, з людьми, з усією вселенною. Людина, навчена послуху, віднаходить своє місце у цьому житті й на

своєму місці відповідає за все, що відбувається в ньому, щоб не порушувати вже тої гармонії, яку Господь сподобив її почути...

Так дивно й несподівано незрозумілі для загалу і, на перший погляд, такі, що не мають між собою нічого спільного, монаші обіти ціломудрія і послуху немов виростають одне з одного. Якщо ціломудріє – це гармонія, що пронизує і впорядковує внутрішній устрій кожного і стосунки людей між собою та Богом, то послух (вдумайтеся – це від слова “слух”!) є прислуховуванням одне до одного, прислуховуванням до тої гармонії, яка будується софросюне.

Слово “убозтво”, яким позначається третій монаший обіт, ніде не зустрічається в чині постригу. Є слова “посництво”, “скорбота” і “тіснота” монашого життя “царствія ради Небесного”. Є згадка про “зубожіле серце” у тропарі про блудного сина, що його співають під час введення послушника перед святилище. Зубожілість тут треба розуміти як духовну спустошеність. Тобто припускається, що кандидат приходив убогим, і убогість маєтсья на увазі передусім духовна. “Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне” (Мт. 5, 3). Людина відчуває себе не здатною на те, щоб самостійно здобути цілісність, щоб налагодити своє життя згідно з законами природи і Божими. (“Радий би до раю, та гріхи не пускають”.) Раніше це визнання своєї безпорадності, неможливості здобути чесноти в цьому житті спонукало людей звертатися до Бога і лишати цей світ, шукаючи спасіння в монастирі; у нас же виникає зворотна реакція... Мовляв, неможливо – ну й не треба. І ми спокійно йдемо собі далі шляхом безконечних проб і помилок, радіючи дрібним випадковим радощам і перемагаючи сум...

Справді, духовна бідність має таку природу, що людина навіть не помічає її. Є хвороби, що їх людина носить у своєму тілі, але до певного часу не відчуває. А загострення починається саме тоді, коли ти взявся ту хворобу лікувати. І духовне зцілення – шлях нелегкий і болісний. Навіть звичайне видужання від тілесної хвороби часто передбачає нелегку боротьбу з нею. І жоден чесний лікар не скаже хворому, що видужання буде швидким і легким. Так і в напутньому слові новопостриженому монахові ігумен попереджає про всі можливі тягарі на його шляху – і про буквальне убозтво також, не тільки духовне: “Голодувати доведеться і спрагу, і наготу терпіти і – гнаним

бути... Убоztва не відвертайся, також і злиднів, і зневаги людської...”

Такі “подарунки долі” можуть звалитися на кого завгодно в нашій житті, і щасливим вважається той, кому вдалося все це обминути, – монах же **зі своєї волі** стає на шлях обмежень, утисків і страждань. Безумство? Так, якби не “Сам Господь наш, будучи багатим, з милости до нас зубожів”, – кажуть новопостриженому. – “Він став, як ми, щоб ми збагатилися у Царстві Його”. В цьому зубожінні “багатого Господа” відкривається людині новий простір. Страждання, утиски, скорбота – це життєва закономірність: коли вже сам воплощений Бог з волі своєї страждав, то хочеш – не хочеш, а в цьому житті страждань не уникнеш. Вони складають зміст нашого з Вами існування. Та після добровільних Господніх страждань в людське життя входить ще одна закономірність: “Коли перетерпиш це все – нагорода велика буде на Небесах”... Як? Яким чином? Що це за страшні правила гри?

Але подивімся: Бог Син воплотився – і нині сидить у плоті по правиці Отця. Віднині той, хто, подібно до Господа, страждає добровільно, у своєму убоztві сповнюється багатством Христа, бо за страждальною природою людина з Христом – одне. Знов умертвлення власної природи за взірцем Христа обертається збагаченням її. Як відречення від тілесних пристрастей з любови до Бога сповнює людину ангельської чистоти, так добровільні страждання за прикладом Христа єднають людину з самим Богом! “Ангел у тілі – небесний чоловік”, – так оспівує Церква святих подвижників. Це св. Теодор, як пам’ятаємо, назвав “дивним видовищем” – так, якби хтось на землі побачив людину з крилами... Відкрийте службу празника Вознесіння Господнього, і Ви дізнаєтеся, що для ангелів не менш “дивним видовищем” було побачити людську плоть на небі. Першим “Небесним Чоловіком” став Христос, вознісшися і сівши по правиці Отця. З тих пір перед “дивним видовищем” – плоттю на небі – схиляються ангельські сили...

Замітьмо собі, що ангельські сили ще називаються Воїнством Небесним. “Злопостражді яко добрий воїн Христов”, – читаємо в давньому чині постригу. Воїнство Небесне не може страждати, не маючи плоті. Страждає людина, навіть коли веде життя “рівноангельне”.

“Злопостражді, яко добрий воїн Христов” – будучи у страждальній плоті, приєднайся до Воїнства Небесного. Це тяжко, це поза природою, це понад людські сили – явити в собі образ ангела. І це – саме те, чого понад усе бажає монах. Це стає змістом його життя. “Бажаю життя посницького”, – говорить людина на початку монашого постригу. “Бажаєш сподобитися ангельського образу?” – уточнює ігумен. “Добре діло обрав ти, – каже він далі, – але чи звершиш його? Бо добрі діла трудом здобуваються і болем супроводжуються...”

Справді, чи мислимо це – стати ангелом у тілі? Чи може людина звершити це? Як це може здійснитися в повсякденні? Найпростіша ознака ангельського життя: духи, як відомо, не їдять. “Житіє постнічское”, якого бажає новопостриженник, є найпершим неможливим для людської природи проявом образу ангельського. Те, що природі ангелів дається без труду, – для людини вже подвиг, що неминуче приносить купу страждань. Для людини тут – очевидна смерть. Однак монах обирає цю очевидність. Кожен свій піст монах сприймає як поступову смерть. І за кожним постом для нього настає воскресіння. Кожного разу, піст за постом, в ньому вмирає “стара людина”, “ветхий Адам”, і кожного разу в ньому родиться нова людина, гідна того, щоб повернутися до раю, людина рівноангельна, чи ангел во плоті...

“Злопостражді, яко добрий воїн Христов...” Коли чоловік іде на війну, родину свою залишає удома. Коли війна закінчиться, він повертається, хоча б ненадовго, додому, в обійми дружини, щоб підняти на руки дітей, сповнених гордості за свого батька-героя... Воїн Христовий не має того всього. Воїнству Безплотному це зовсім не притаманне – монахові, що вступив до цього Воїнства, і тут доводиться обрати жертву...

Ангелам незнайомі самі поняття бідності і багатства – бідна людина, щоб могли славити Бога, має або задовільнити, або перемогти свій голод; багата ж людина мусить подбати за те, щоб багатство не затулило від неї Бога. В тому і другому випадках – жертва і необхідність зробити зусилля...

Втім, можна подивитися на це і з іншого боку. Дівіцтво, як ми бачили, – перший крок до ціломудрія. І найлегший до нього шлях. Розсудіть-но самі: хіба може по-справжньому закоханий чоловік думати про щось інше, ніж про свою кохану? Чи може він тримати розум завжди здатним до мислення про предмети духовні? В любов-

них утіхах ще так-сяк, а в любовних негараздах?.. Ось тому й говорить св. апостол Павло, що одружені мають скорботи по плоті. Тому монах, уникаючи тих скорбот, обирає найлегший спосіб тримати розум тверезим... І тоді “дівство родить Христа” (св. Теодор Студит). Так само і добровільна убогість – прийнявши її, людина не відвертає свою увагу від того, щоб іти за Господом, Який єдиний є справді багатим. Скинувши зі себе тягар багатства, бідности, любовних негараздів і любовних утіх, людина **вся цілком** звертається до Бога; і тут є не зрозуміла світові **мудрість**...

Такий монах може бути воїном Христовим – він легкий на підйом, нічим не зв’язаний і нечутливий до страждань – проте чутливий до радості від сопричастя Воїнству Небесного Царя, який не тільки звільнив його з полону власних пристрастей, страждань, турбот і тягарів, а й поклав на нього своє ярмо і свій тягар. Це ярмо виявилось для нього настільки любим, а тягар настільки легким, що в них він знайшов непроминаючу полегшу для своєї душі...

З ким воює “воїн Христовий”?.. Апостол Павло сказав уже про невидиму боротьбу “не проти тіла й крові, а проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви, проти духів злоби в піднебесних просторах” (Еф. 6, 12). Ця боротьба прихована від наших очей, і, щоб дізнатися за неї, треба самому стати воїном Христовим. Звичайним оком ми даремно будемо вглядатися в обличчя монахів Унівської Лаври, намагаючись побачити те, що так влучно названо “невидимим”; проте очам нашим відкрито те, що робить невидиме Воїнство Небесне! Знов парадокс! Вони сповіщають нам про перемогу в цій боротьбі, безупинно “співаючи, взиваючи і промовляючи” Переможну пісню – ту саму, яку ми чуємо щоразу на Божественній Літургії:

*Свят, свят, свят Господь Саваот (з гебр. – “Переможець”)!
Повні небо і земля слави Твоєї!
Осанна во вишніх!
Благословен, хто йде в Ім’я Господнє...*

Воїнство Небесне святкує перемогу, яку пообіцяв Господь перед тим, як зійти на хрест: “Тепер вигнаний буде геть князь цього світу” (Йо. 12, 31). Війна скінчилася – і тепер Воїнство Небесне звіщає добру новину про перемогу. “Ангел”, власне, й означає “вісник”; то що

тоді монах – людина, що прийняла ангельський образ, – найперше переймає від ангельського Воїнства? Звичайно, цю пісню благовісти про перемогу...

Загалом ангели постійно співають – від того моменту, як Бог їх створив. І всьому творінню вони задають тон свого співу. Все творіння, щойно вийшовши з рук Божих, співає. Сам Божий акт творіння – це якась дивовижна пісня. Як заспівали створені зорі під веселий спів ангелів, коли творилася земля, – про це Ви дізнаєтеся від Йова (Йов 38, 6–7). Про безнастанний спів “Свят, свят, свят...” говорить Ісаїя. Одна поява Архангела Гавриїла надихає всіх на те, щоб розпочати новозавітну благовість безнастанним співом. Як в естафеті – співає Богородиця Діва, співає Захарія, батько Йоана Предтечі, співають ангели з пастухами, співає Симеон Богоприємець... Ангельський спів “заразливий”, у кращому розумінні цього слова. Хто взявся наслідувати ангельську природу – не може не розпочати це зі співу. Спів – початок “рівноангельного” монашого життя.

Самі судіть: де, як не в церковному співі, можна бачити взірець сповнення всіх монаших обітів?

Де Ви побачите взірець послуху, як не в суголоській гармонії співу?

Де, як не в церковному хорі, зберігається обіт убозтва, коли в мелодійному піднесенні ти не тільки відриваєшся від думок про дочасні блага, але недоречними стають самі поняття багатства й убозтва (“всяку нині житейську відложім печаль”)?

Де, як не в церковних піснях, твоя думка набуває найчистіших помислів, ціломудрено підносячись над усім світом, споглядаючи премудрість Творця? Богослуження стає еталоном послушання, ціломудрія і убозтва.

Воно як камертон монашого образу життя....

Творіння почалося зі співу, і зі співу починається “нове творіння” – преображення людини, яка намірилася стати “ангелом во плоті”.

Хоч монаший хор лунає в нашому світі, і все богослуження відбувається на наших з Вами очах, але співочі голоси вже підлягають законам іншого світу, де лунає інша музика. Це вже не голоси, а “гласи преподобні” – і лунають вони в унісон ангельському співу. Зіткнувшись раз – голос до голосу – з такою нетутешньою музикою, людина вже не просто живе в просторі і часі: вона являє у ньому те, з чим зіткнулася.

Ангели і люди всі разом заспівають переможну пісню Богові – таке з'єднання стане початком Царства будучого віку: по останнім суді, по воскресінні з мертвих, у новому небі, на новій землі, де сятиме не наше сонце, а Сонце Правди – Христос. А монах цим усім живе, перебуваючи не у вічності, а серед нас із Вами. І хор монахів знаменує собою очікуване з'єднання неба і землі у вічності, немов заповнюючи вимушену павзу між співом ангелів на початку творіння, що був перерваний катастрофою гріхопадіння, і тим майбутнім співом...

Ви знаєте: коли про щось співаєш – ти емоційно причащаєшся тому. Можна бачити, як преображаються люди на хорах, коли їхній спів уподібнюється ангельському співу. Співці немов забувають, що вони **співають**, – все їхнє єство стає вираженням змісту того, **про що** вони співають, “херувимів тайно **являючи...**”

Навіть фізіологія людини, що співає на клиросі, змінюється під впливом тої нетутешньої музики. Хто займається співом, той знає, як нерозривно пов'язаний спів із диханням. Людина, що співає гимни Богові, починає буквально дихати молитвою. Без усяких красивих слів і метафор Бог стає диханням людини, бо Ім'я Боже постійно перебуває на її устах. Через дихання все це входить у кров і плоть людини, слова божественних гимнів – слово про вочленене Слово – сповнюють серце і розум, їхні мелодії налаштовують на свій ритм весь людський організм...

Погляньте, як монахи роблять низькі поклони, що називаються “метанії” (від грецького слова μετανοια), як розвіваються рукави їхніх ряс, мов ангельські крила. Чи не наочна це метаноя – зміна образу мислення, до механічності відшліфована, відтворена в рухах? Чи не є це тим самим **явлінням** в образі монаха образу херувима? Коли вправляєшся в таких рухах, чи не вчишся ти не тільки мислити, співати, а й діяти, як ангел?

Ось так клирос, богослуження і стають еталоном монашого “ділання”.

Потім перенесіть, спроектуйте цей еталон на повсякденне життя – і тягар обітів перестане гнітити вас; він стане легким, як те ярмо, що його обіцяв Господь...

Місткий образ юнаків із книги пророка Даниїла допоможе переосмислити життя у випробуваннях. Кинуті в поійняту вогнем піч

юдейські отроки, навчені ангелом, що зійшов до них туди, першими на землі заспівали пісню Богові “гласами преподобними”, закликавши всю вселенну оспівувати Господа і “превозносити Його у всі віки”. Саме такою піччю стає клирос для монаха, де в нього виробляється навичка повсякчас **бути в унісон** з ангелами – вісниками у вселенній про перемогу Бога над силами пекла.

Піч – це “пекло”, але навіть там вірних підтримує Божий посланець всупереч словам Навуходоносора: ”Який бог відійме вас з моєї руки?”. Водночас піч, за давніми піснеспівами, – це Богородиця, в лоно якої вселився Син Божий. І піч нашої буденности при належному осмисленні завжди може перетворитися на лоно, з якого ми виходимо не такими, як були, а наче заново народженими і загартованими... Не люблю я Ф. М. Достоевського, але не буде недоречним згадати тут слова його персонажа, Міті Карамазова, неправдиво засудженого: “Скинуть нас із землі – ми і в пеклі заспіваємо гимн Богу!” Бути в “пеклі”, не забуваючи, що Господь з тобою так само, як був у раю, – так можна сформулювати зміст монашого життя. Зрештою, не тільки монашого...

Розписи на хорах свідчать, що молоді іконописці це дуже добре відчували, помістивши композицію “Зішестя Христа до Аду” прямо над сходами, які ведуть з хорів до притвору храму. (*фото 33*) Мовляв, ви fajно співали з ангелами на небі, тепер принесіть цей радісний спів, зійшовши до “пекла” нашого життя... Направду, в почутті гумору нашим іконописцям не відмовиш...

Тріодь, тобто трипіснець, задумана церковними піснетворцями як розгорнута молитва ангельського Трисвятого. Першим трипіснемцем було ангельське “Свят, свят, свят...” Хочете переконатися – відкрийте Посну тріодь, подивіться синаксар на першій службі; там є епіграф:

*Зіждителю горніх і дольних!
Трисвятую убо піснь от Ангелов –
Трипіснець же і от чоловіков приими”.*

Тому вся збірка цих великопосних пісень стала називатися тріоддю (“тріодь” грецькою – “три пісні”).

Пісня отроків у печі – наочний приклад такого ангельсько-людського хору, його ікона. Тому пісня з книги Даниїла, де отроки в печі

навчаються співати від ангела і перші пройшли випробування вогнем Духа, була дуже дорогою серцям церковних поетів, що писали трипіснєці.

*Пісню Тобі приносимо безплотних,
Як і отроки в печі,
І співаючи взиваємо:
Благословіть, усі діла Господні, Господа.
(З посної тріоди, один з тропарів св. Теодора)*

Чим була піч для юдейських отроків, яких спас ангел, з'явившись серед полум'я, тим для піснєписців став Христовий хрест, на якому розп'ятий Бог оживотворив людей, розділивши з нами земні страждання. І як у печі отрокам ніщо не завадило закликати вселенну разом з ними оспівати Господа, так страждання християнина не заважають йому приєднатися до того дивного хору, заспівавши разом з Теодором Студитом:

*Розпинається Христос –
І, оживлений, я
Співаю з отроками:
Благословіть, усі діла Господні, Господа
І превозносьте Його во віки
Світ од тління
Розп'яттям Твоїм позбавившись,
Співає з отроками:
Благословіть, усі діла Господні, Господа
І превозносьте Його во віки*

За задумом Теодора, монах має вдосконалюватися буквально щодня, щогодини. Після всього сказаного спадає на думку, що церковний хор – найкращий для цього засіб. Подивімся на фреску св. Пахомія: в руках у нього хартія, що заповідає монахам чесноту мовчання. В епоху св. Теодора Студита монаші ідеали збагатилися настільки, що вмістили в себе цілком протилежні поняття. Є з того приводу характерна історія у давньому Патерику.

Один брат, відвідавши авву Євлогія, поздоровив його з тим, що той дотримував обітницю мовчання вже протягом трьох років. На це

авва Євлогій відповів: “Моє мовчання недорого варте. Бо діти кричать, мирські люди базікають, ченці мовчать, а от святі – співають!”

Участь у богослуженні має служити першим кроком до наслідування життя ангельського, як присутність серед ангелів, а Великий піст має стати благодатним для нас часом для набування щоденної і щогодинної навички наслідування ангельському славослов'ю, як це вже роблять святі в раю. Слова ап. Павла: “Ось тепер час сприятливий, ось тепер час спасіння”, – для св. Теодора були не просто красивою фразою. “Браття улюблені, не гаймо часу – жодного дня!” – любив повторювати преподобний...

Щоб будні Великого посту були не менш натхненними, ніж його неділі, і щоб жодна година Чотиридесятниці не була змарнована, Теодор склав на кожний день поеми-трипіснєці. Він просто почав поетично обробляти свої проповіді, які називав катехизами, чи оглашеннями.

В цих катехизах святого Теодора часто наводяться думки про наше життя як спробу життя райського. Ось кілька характерних його висловів.

“...Щоб душа перебувала не у світських справах з їхньою легковажністю, стражданнями і гіркотою, а в радості... розум спрямує до красот раю, до способу життя там... у цьому ми маємо перебувати, як ті, хто живе поза світом, бо нічого спільного не маємо з тими, хто живе по плоті”. Здається, саме до цього привчає нас монастирське богослуження, в чому Ви мали нагоду переконатися, побувавши на службі Божій у Лаврі.

“Божі обранці, – каже своїм монахам св. Теодор, – будьте безумовними послухниками, живучи подібно до попередників наших, святих Отців”, а вони “приймуть вас у свої обителі як співгромадян... у Христі Ісусі, Господі нашім”. Присутність святих на богослуженні у молитвах і на фресках, спілкування з ними в молитовному співі – все це відкривається кожній допитливій людині, яка стежить за тим, що відбувається під час священнодійства.

Теодор продовжує: “Якщо сказати цілковиту істину, то ці святі суть Божий Рай Едемський... наповнений і прикрашений не звичайними рослинами, а плодами Святого Духа, де дихання життя пахтить, де змії не ранили, а сам отримує рани...”. І чим стає храм для

нас, як не цим Божим Раєм Едемським? Побувши в ньому, наші святі попередники несли світло Божого Раю на грішну землю, розсаджуючи на ній райські квіти – плоди Святого Духа, перетворюючи вселенну на Царство Небесне...

“І нині можна зробити це, – запевняє Теодор, – бо ні природа не змінилася, ні слово Боже” (див. Мал. 3, 6).

Як це робиться на практиці в монастирському повсякденні, Ви зможете дізнатися, якщо у Вас вистачить терпіння дочитати цю книжку до кінця. Якщо Вам усі мої розповіді про монаші служби і обіти здалися оптимістичним мрійництвом, Ви зміните свою думку, дізнавшись, як усе це показало свою життєздатність серед бурхливого моря ХХ століття.

Які плоди принесло монашество, тільки-но з’явившись у людській історії? Ось Вам конкретний приклад, і судіть самі. Просвітлений Христовим світлом грецький поганський світ дав нам своїх великих святих, серед яких – св. Василій Великий, що на засадах ангельського ціломудрія, послуху і убоztва заснував в околицях рідного міста Кесарії Кападокійської спільноту, названу його сучасниками Василіядою. Плодами цієї “оази Небесного Царства” стало те, що була викорінена ересь аріяства, яка, підтримувана імперською владою, вже було охопила Церкву. Громадяни ж Кападокії щасливе вирішення своїх і суспільних проблем знаходили скорше, звертаючись до св. Василія, ніж до місцевого префекта. “Повітряні замки” Платона з його красивими мудруваннями про софросюне як основу ідеального царства так і залишилися на папері, між тим як ціломудріє монахів Василіяди творило чуда. Чеснота ціломудрія, оспівана у грецькій мові буквально на всі лади, не була явлена жодним з найкращих греків дохристиянського світу. Однак поставлена св. Василієм основою для “громадян неба”, як називав він своїх монахів, вона являє себе до сього дня, чому доказом є численні лики святих. Цікаво буде зрівняти: століттям раніше до св. Василія язичник Плотін, великий шанувальник Платона, за щедрим спонсорством імператора намагається утворити місто філософів Платонополіс на засадах вимріяної Платоном “софросюне”. Нічого не вийшло! “Василіяда” ж, заснована на тій же “софросюне”-ціломудрії, – і не завдяки імперській казні, а в добровільному убоztві та слідуванні радам Христової благовісти – надовго пережила свого

засновника. Зауважу, що на Заході й досі монахів Східної Церкви називають василіянами. У восьмому столітті св. Теодор Студит повертає монашеству життя за уставом св. Василія. Результат – Церква долає єресь іконоборства, яка панувала рука об руку з імператорами протягом півтора століть. Втім, і про це трохи пізніше.

...А з чого почав св. Теодор свою велику місію, Ви вже знаєте: він очищував стайні мулів від гною. От як проходить випробування життєвість найсвітліших і найкрасивіших людських думок... Якщо монастир справді є для тебе садом Едемським і домом Небесного Отця, про обителі якого Господь розповідав учням на Тайній Вечері, то про яку принизливість праці може бути мова? Якщо щоденно читаєш на молитві: “Воліх примітатися в дому Бога мого паче неже жити мі в селеніях грішничих” (Пс. 83, на службі 9-го Часу), то чому б на ділі не довести цього, взявши і перетягнувши кілька мішків з гноєм? Ось чому св. Теодор, за словами життєписця, “дуже просто взявся за таке діло, причому так, ніби нічого особливого не робить”.

Того самого він навчає своїх підопічних. Назвавши в своїх повчаннях низку буденних робіт для монаших потреб, він робить висновок, який *не-монахові* ніколи не буде зрозумілим: “Ось таким чином, за словом Божим, ви будете “Христове тіло, і члени кожний зокрема” (1 Кор. 12, 27). І я вірю, що Христос буде вашим главою. Коли ж матимете главою Христа... яких тільки благ не отримаєте від Нього. Небом і землею володітимете і будете наслідниками обіцяних благ”. Теодор додає, що саме ці буденні речі, а не вимріяні надприродні подвиги, надзвичайні чуда і боротьба з легіонами спокусників-бісів, є справжньою аскезою (тобто вправлянням) добродетелі, що складає життя монахів, які саме таким способом “щодня простують царською дорогою”. Служіння одне одному вигартовує добродетель, рівну добродетелі Небесного Царя (див.: Лк. 22, 26). Вона панує серед воїнів Христових – громадян Царства Небесного – і завойовує світ без зброї, войовничих кличів, запальних фраз та істерик. Теодор вчить “досягати такої добродетелі, яка виявляється без натуги і спокійно”, яка гідна царської ходи.

До речі, у старих монастирських правилах можна зустріти вказівки на те, що хода монаха має бути неспішною, йому не слід розмахувати руками, роззиратися по боках тощо. Людям ці правила (мабуть, як і

багато чого в монашім уставі) малозрозумілі, й поведінка згідно з ними, очевидно, видається їм неприродною, як насилля над собою. А проте саме такі приписи отримували в давнину діти з царської родини (для прикладу, перечитайте “Антигону” Софокла). Етикет не дозволяв їм поспішних і метушливих рухів, бо це було ознакою неволодіння собою. Кожен прояв хвилювання розцінювався як втрата своєї гідності: а якщо не володієш собою, то як можеш царювати над державою? Те саме приписував давній монастирський устав тим, хто ставав при житті дітьми небесного безсмертного Царя. І що здається нам тепер неприродним, натужним і штучним, те колись було цілком логічним, простим, узятим з реального життя і продуманим до дрібниць...

* * *

Отож бачимо, що забобони про монахів можна подолати, якщо подивитись на монашество неупереджено, зсередини нього самого. Якщо монашество існує – отже, воно потрібне, а **як** існує, що його живить, – це вже питання по суті. Монаше богослуження, свідком і учасником якого Вам довелося бути, якраз і складає цю суть. У ньому і світло, і пожива для монашого життя, яке довкола нього обертається. Це те, чого не могли знищити ні пожежі, ні руйнування, чого не можна відібрати і що без зайвих слів зрозуміло самим монахам... Люди жили, страждали, вмирали в цих стінах; минали роки і століття, але те, чому ми стали свідками на монастирському богослуженні, є **непромину-щим**... Воно наче й перед очима, на поверхні, і водночас незнане. Воно головніше від цих давніх святих стін; і ним користуються, переважно усвідомлюючи, що під руками – навіть не давнина, а сама вічність. І все, що знаходиться чи відбувається у стінах Лаври, для того й існує, щоб можна було, очистивши серце, доторкнутися самої серцевини тої блаженної вічності, а доторкнувшись – уже ніколи не відірватися...

В усіх негараздах людського життя, серед усіх бурхливих хвиль історії, перед обличчям смерті й перед привабливими спокусами світу цього монашеству вдається встояти, а встоявши – вийти переможцем. І це завдяки тому, що за плечима в нього завжди могутня сила – літургійна традиція, насліддя святих Отців. В цьому наслідді монашество щодень черпає мудрість, і хоч на які узбіччя історії його викидало, воно не втрачає тої мети, до якої покликане було від самого початку.

ШЛЯХИ І РОЗДОРІЖЖЯ XVI–XVII СТОЛІТЬ. ЛАВРА І ЛЮДИ

1. Ліжко Митрополита Андрея

В музеї Лаври є один експонат, що його паломники обов'язково прагнуть побачити. Часто ще перед початком екскурсії люди питають: “А правда, що у вас в музеї є ліжко Митрополита Андрея Шептицького?..”

Якщо Вас так заінтригувало ліжко Блаженного Митрополита, ми просто зараз піднімемось на другий поверх музею. Монах-екскурсовод показує: “Ось ліжко Митрополита Андрея. Дивіться, яке воно велике: якраз відповідно до його зросту. А ось фотографії Митрополита Андрея – він у білому підряснику серед чорноризців, на дві голови вищий від кожного з них. (фото 34) Ось хрест, який висів на стіні, ось ікони, перед якими молився Митрополит Андрей. Ось тут був стіл Митрополита Андрея...”

Якось одна второпна дитина під час такої “презентації” нахилиється і зазирає під ліжко. Монах примовкає, настає мовчазна пауза. Дитина каже: “Вибачте, я просто хотіла подивитися, чи нема під ліжком капців Митрополита Андрея...”

Після того випадку монах змінив акценти у своїй розповіді. Підводячи групу екскурсантів до ліжка Митрополита, він казав: “Вам, мабуть, цікаво було б побачити, як виглядає звичайна монаша келія? Ось, можете подивитися. Від себе додам тільки, що приблизно так виглядала келія Митрополита Андрея Шептицького, який мав резиденцію у нашій Лаврі. Більшість із цих експонатів взято саме з його келії... Ми бачимо, що з усіх набутоків цивілізації й домашнього комфорту Митрополит (втім, як і кожен монах усіх часів і народів) вдовольнявся лише двома предметами: столом, який від усіх інших столів відрізняється тим, що на ньому ніколи не клали ніякої пожи-

ви, крім духовної, і ліжком, яке не подібне до інших тим, що на ньому ніколи не засинали без молитви на устах...”

На жаль, творам Слуги Божого пощастило менше, ніж його ліжкові. Тих, хто цікавиться ними, не дуже багато. Якби ми з такою цікавістю заглядали у книги Митрополита Андрея, як зараз дивимось на цю музейну реліквію, то, мабуть, і жили б інакше...

Не виключено, що задуми багатьох його творів виникли саме на цьому ліжкові, коли Митрополит за порадою псалмоспівця роздумував перед сном на ложі своєму (пор. Пс. 4, 5). Доля Лаври тісно пов'язана з постаттю Слуги Божого, і тому буде доречним, якщо ми кількома штрихами відновимо в пам'яті його світлий образ.

Ось один із найпримітніших спогадів сучасників про Андрея Шептицького.

Митрополит Андрей перебував на засланні в Росії в монастирях Суздальської та Ярославської губерній. Невідомо, скільки тривало б це заслання, якби не лютнева революція 1917 р., після якої всі засуджені царською владою були амністовані. Митрополит повертається на Львівську катедру.

В 1919 р. польська влада заарештовує кількох російських православних владик як громадян ворожої держави, зокрема митрополита Антонія та архієпископа Євлогія, які свого часу проводили політику насильного приєднання галичан до православної Церкви. Арешт російських єпископів був досить формальний, врешті-решт поляки самі не знали, куди діти цих “полонених”. Їх спочатку тримали у василіянському монастирі в Бучачі, потім привезли до Львова й кинули напризволяще. І полонені владики опиняються на порозі резиденції Митрополита Андрея – недавнього засланця росіян.

“Не встигли про нас доповісти, – згадує архієпископ Євлогій, – як сам Митрополит вийшов на сходи і привітно запропонував нам бути його гістьми”.

Співчуваючи російським єпископам, Митрополит Андрей радить їм звернутися з проханням про посередництво до президента Франції – тодішньої союзниці Польщі, сам редагує французькою мовою те письмове прохання і передає його французькому військовому атташе у Львові. Через кілька тижнів поляки мусили вибачатися перед заарештованими єпископами...

Архиєпископ Євлогій тепло згадує ті кілька днів, що їх вони провели з Митрополитом Андреем. “Щирі розмови зблизили нас, – пише він у своїх мемуарах. – Митрополит ні в чому не кривив душею. В його словах відчувався щирий потяг до Сходу. Він переконливо промовляв про східне православ’я, Україну, давню Київську Русь... Все це було його Святеє Святих”.

Говорив Митрополит Андрей і про те, якою він бачить свою місію як архипастиря Церкви. В одній з бесід православні владики звернули увагу на його аристократичне походження. “Шептицькі, – відповів Митрополит, – давній руський рід, але у XVII ст. окатоличився і спольщився... Я виправляю помилку предків”.

Що означали ці слова Слуги Божого передусім для нього самого?..

Історія роду Шептицьких часто і надовго перепліталася з долею Унівської обителі. Відродження Лаври і Студійського уставу пов’язано з постаттю Митрополита Андрея. Чи не було це відродження і його особистим відродженням?

2. Душа і віра унівських ктиторів. Унів і Унія 1596 року

Спробуймо ще раз окинути оком історію Лаври, тримаючи в пам’яті наведені вище слова Митрополита. Якщо ми заглибимось у неї – не виключено, що це допоможе нам пізнати трохи нового і про себе.

Робимо кілька кроків від дверей музею до храму – і ми з Вами знов опиняємося у XVI столітті...

Ми вже переконалися, що в історії Лаври до часу пожежі 1549 р. нелегко відрізнити історичну бувальщину від старовинних небилиць. Втім, легенди щодо Лаври міцно увійшли в історичну пам’ять, так що за ними можна потвердити певне право на існування (особливо якщо взяти до уваги слова одного історика про те, що Дон Кіхот або Гамлет за своїм впливом на свідомість наступних поколінь є не менш реальними особами, ніж, скажімо, Наполеон).

Легендарні оповіді про Ікону з її нетварним сяйвом, що пробивалося з-під спопелілих уламків обителі на очах Кунцевичівни і Лагодовського; історія заснування монастиря на джерелі, немов дві краплі води подібна до історії про царгородського вояка; вибір київськими

монахами такого місця для монастиря, в якому вгадувалася топографія Едему, і сам факт зв'язку з київськими печерами – усе це штрихи, що потверджують тяглість в Унівському монастирі успадкованих візантійських традицій, актуальних тоді ісихастських прозрінь і твердої установки на устав та взірці студійського монашества...

Але хто хоче побачити ці традиції на власні очі, хай не спішить переступати поріг обителі, бо з першого погляду ризикує розчаруватися від побаченого. Чому? Тому, що люди, які підняли монастир з попелу, були, на відміну від давніх церковних традицій, **нові**...

Олександр Лагодовський був типовий європейський шляхтич. Та й життя Ванька Лагодовського більше підходило під визначення не поважно-патріархального “Домостроя,” а скорше героїв Вальтера Скотта. Досить поглянути на його гробницю – лати і герби середньовічного лицаря, епітафія польською мовою... Скільки б Лагодовські не підкреслювали свою “руськість”, цей напис на плиті свідчить про інше...

Унівська обитель – мовчазний свідок того, що і всередині монастиря, й навколо нього, і в душах цих лицарів-ктиторів XVI–XVII століть і їхніх родичів скорше вирують шекспірівські пристрасті, ніж панують благочестиві піклування про Церкву Божу... Це були люди європейські за духом, дарма що Унів і тепер є глухою провінцією з розкислими після дощів дорогами ...

Провінціалізм часто проявляється у мавпуванні. Нам хочеться хоч якось доторкнутися до знаменитости, бути причетними до великих подій чи речей. У випадку з історією Лаври – це легенда про Ванька Лагодовського, немов списана з візантійської Тріоди. Може, хтось із унівських монахів вичитав у Цвітній тріоді про чудесне зцілення вояка – і собі захотілося мати таку ж історію. Пізніш орієнтири змінилися: законодавицею стилю стала Західна Європа... Звичайно, я спрощую і вульгаризую, але нема в мене до цього і тіні презирства: є в такому мавпуванні якась закономірність, що рухає людство вперед. Славетна римська цивілізація довго наслідувала греків, поки не зробила Грецію своєю провінцією. А славнозвісні титани Ренесансу мавпували античність. А дехто з унівських архимандритів, побувавши у Флоренції, побачив аркаду внутрішнього дворику в палаці Медичі чи подібну будівлю у сусіднього польського магната – і захотів те

саме зробити в монастирі... А що тут недоброго? Вийшла файна аркада, де можна присісти і відпочити у прохолоді серед літнього дня, благоговійно споглядаючи фрески з зображеннями Йоана Предтечі та східних Отців Церкви...

Те, що на надгробку людини, про яку розповідають історію в душі грецького синаксаря, ми бачимо епітафію польською мовою, свідчить про поступову зміну духовних орієнтирів. А як європейський дух витісняв візантійську традицію в душах наших співвітчизників, краще помітно у долях тих людей, що вважались тоді охоронцями православної віри і захисниками народу від ополячення. Для прикладу: син князя Костянтина Острозького носить ім'я Януш (спробуйте знайти це ім'я у православних святцях!) і робить успішну кар'єру у Кракові. Львівський владика Гедеон Балабан “нічтоже сумняшеся” виносить на суд короля-іновірця усі спірні питання своєї Церкви, коли йому не вдається досягти згоди з митрополитом ...

Загалом єпископ Гедеон Балабан – особистість у церковній історії, можна сказати, досить темна. По смерті Олександра Лагодовського вже нічого не заважало Гедеонові заявити свої права на Унівську обитель – і в плані церковної юрисдикції, і як ктитора-“добročинця”...

Майже третину часу свого тривалого єпископства єп. Гедеон витрачає на “продовження справи свого батька”, від якого, власне, й успадкував Львівську катедру. Ця “справа” полягала в безконечних судах за право володіння Унівським монастирем. 1575 року нарешті ця епопея успішно для нього скінчилася, і єп. Гедеон міг би полегшено зітхнути: одних “ворогів” – унівських монахів – він підкорив “під стопи свої”. Були, щоправда, й інші вороги в нього, у самому Львові – амбітні львівські православні братчики. О, то була для нього справді кістка в горлі! Чого ці братчики весь час домагалися, важко сказати, але регулярно писати грецьким, александрійським і антиохійським патріярхам скарги про невідповідний моральний образ українських владик вважали, мабуть, своїм священним обов'язком. Результатом усіх тих “братських склоків”, щоправда, було лише те, що українська Церква віддалялася від решти православного світу, так що, за іронією долі, православні братчики, сварячи українських єпископів з предстоятелями інших Церков, просто підштовхували

своїх архиєреїв до зближення української Церкви з Заходом. Владика Гедеон Балабан залюбки підписав би унію в надії знайти управу на докучливих братчиків (1595 року вони кріпко розсварили Балабана з Київським митрополитом, так що це мало не коштувало владиці сану), якби на допомогу йому в цій боротьбі не прийшов князь Костянтин Острозький. Що пообіцяв князь владиці, мабуть, залишиться таємницею, але після їхньої зустрічі Гедеона Балабана – активного ініціатора об'єднання – немовби підмінили! Разом із князем Костянтином він їде до польського Сейму (там уже добре знали Львівського єпископа як особу вельми скандальну) і звинувачує вчорашніх своїх сподвижників по шуканню єдності у неправомірних діях... Словом, заручившись підтримкою Костянтина Острозького, єп. Гедеон стає запеклим противником унії. Після спротиву об'єднанню на Берестейському соборі Балабан тішився ореолом “мученика за віру” – Отці Собору позбавили його сану і проголосили анатему. Однак, підтриманий Константинопольським патріархом, Гедеон не тільки не втрачає своїх позицій, а й, навпаки, поширює свій вплив далеко поза межі Львівської єпархії...

Залишається лише дивуватися, які несподівані повороти в історії може спричинити примха одної людини! В результаті дивовижної безпринципності свого архипастиря Львівщина, а з нею й Унівська обитель, ще на цілих сто років (до 1700 р.) залишаються поза об'єднанням. Те, про що молилися, за православним уставом, унівські монахи – про “мир святих Божих Церков і з'єднання усіх” – і що у 1596 р. було таким близьким, стало таким далеким...

В Уневі єп. Гедеон почував себе повноправним хазяїном. Він забезпечив за собою право на володіння монастирем на віки вічні. Унівський архимандрит тепер не мав кому скаржитися на грабіжницькі вчинки правлячого архиєрея – Гедеон уже екзарх усієї України, весь православний світ знає його як нескореного “страждальця за віру”. Хто повірить скаргам на нього? За прикладом Олександра Лагодівського, єп. Гедеон готує собі усипальницю, добудувавши для того каплицю з північного боку храму.

Історія, однак, раз піддавшись сваволі цієї людини, згодом розставила все на свої місця: там, де Балабан готував собі крипту, нині є каплиця справжнього мученика за віру. 1936 року монахи Унівської

Лаври прикрасили каплицю у притворі храму фресками з життя священномученика Йосафата...

Втім робити з єп. Гедеона Балабана якогось “демона в рясі”, такого собі “провінційного Рішельє”, було б несправедливо. Бог усе недобре перетворює на краще, робить Він добро і через людей гірших, ніж єп. Гедеон. Енергії Львівського архипастиря можна тільки позаздрити: той, хто раніше стільки зусиль витрачав на різні інтриги й судові спори, здобувши нарешті необмежену владу, почав дбати про ввірену йому паству. Він дбає про освіту своїх священників: ще до 1596 року відкриває дві слов’яно-грецькі школи і запрошує туди вчителів із Царгороду; налагоджує друкарсько-видавничу справу – за його часу випускають багато богословської літератури, і не тільки антиунійної. Складений ним Требник став помітним внеском до літургійної спадщини української Церкви. Пожвавлюється монаше життя – в Галичині постають нові монастирі.

Такі непрості часи були, і людей дали вони непростих... І нехай Бог буде усім їм суддею.

Все свідчить про те, що в умах людей на рубежі XVI–XVII століть відбувається бродіння, все перебуває у пошуках і очікуванні великих змін. Чи будуть ці зміни на краще?

3. “Русин з Атону” в Уневі

1605 року в Унівському монастирі оселився знаменитий подвижник Іван Вишенський. Родом зі Львівщини, він понад тридцять років провів на Атоні. Іван ніколи не поривав зв’язків з Батьківщиною, листувався з багатьма земляками – співбратами у вірі – й полемізував з поляками-єзуїтами, які насаджували у Львові латинство. Відоме його послання до знаменитого львівського єзуїта Петра Скарги (настільки знаменитого, що й досі у Львові є вулиця, названа в його честь). Співвітчизників Іван застерігав від зближення з католиками, передбачаючи небезпеку поглинання української Церкви латинством. Коли відбулася Берестейська Унія, львівське православне братство звернулося до Івана з проханням приїхати в Україну для підтримки співбратів. Тоді ж і Александрійський патріарх шле листа “атонсько-

му русинові” про те, що було б корисним, якби монах повернувся в Україну й допоміг протистояти наступові латинників.

Іван Вишенський залишає свою печеру-келію на непривітному скелястому узбережжі Егейського моря і восени 1604 року прибуває на Львівщину. Дуже скоро з’ясувалося, як мало спільного в атонського монаха зі львівськими братчиками. Те, що він побачив у тодішньому львівському православному середовищі, неприємно вразило Івана.

Оселившись в Унівському монастирі (мабуть, у надії знайти одноступців серед тамтешніх монахів), Іван пише львівській стариці Домнікії про те, чому відійшов від львівського братства. Він побачив, що серед усієї тої антиунійної тріскотні братчики знайшли чимало лазівок, щоб під шумок подбати про власні кишені. Про Церкву і віру вони дбають більше на словах. Дістається на горіхи від атонського ченця і львівським владикам. Виглядає так, що львівські православні мало чим відрізняються від тих, з ким вони борються... Все це не було несподіванкою для Вишенського. Він і раніше писав, що “не попи нас спасуть, ілі владики, ілі митрополити, но віри нашої таїнство з храненієм заповідей Божих – тоє нас спасти має”.

Отож Іван дав знати братчикам, що грати в їхні ігри не буде і вважає за краще відійти від їхнього кола. “Віри нашої таїнство”, казав він, не захищається “поганськими хитростями схоластики”, яким православні навчилися, споглядаючи вчені суперечки латинників і лютеран та віддаючи своїх дітей на навчання до коледжу того самого Петра Скарги, від чийого натиску ніби терплять і бороняться... В молитовному подвигу й вірності заповідям захищають віру, а не в суперечках...

Чи міг Іван Вишенський довго перебувати в Унівському монастирі, коли він так несхвально відгукувався про львівських архиєреїв, у той час як сам єпископ Балабан був куратором обителі? Питання риторичне.

Двічі за час перебування на рідній землі Іван зустрічається зі своїм другом – Йовом Княгиницьким, теж атонським монахом. Йовові теж було нелегко серед співвітчизників. Він бував і в Уневі, і в інших монастирях, де йому пропонували бути ігуменом, але ніде Йов не ужився – братії **тяжко було** виконувати монаше правило, що його атонський подвижник намагався прищепити серед руських ченців.

Словом, “свій своя не познаша”, і Йов засновує Манявський скит у глухих карпатських лісах, а Іван повертається назад до Атону...

Іван зрозумів, що багато хто з православних перестали бути ними набагато раніше, ніж прийшла унія. І, мабуть, зовсім не унія в цьому винна...

Чимало сторінок історії тих часів наводять на думку, що для багатьох православних боротьба з унією була боротьбою з власною тією, а нездатність атонських монахів знайти спільну мову навіть зі співбратами свідчила про те, що руське монашество не має ґрунту під ногами, що воно втратило орієнтири і знаходиться на духовних роздоріжжях, що люди не знають, яка дорога буде їм світлим шляхом, а яка обернеться манівцями...

4. Перестороги Івана Вишенського. Церква і освіта

Твори Івана Вишенського багато в чому виявилися пророчими. Ці пророцтва можна застосувати й до деяких епізодів з історії Лаври.

Івана насторожувало те, що серед українців стає престижним відправляти молодь на навчання до іноземців. Раніш це було під силу лише сім'ям із верхівки шляхти, а після з'єднання частини української Церкви з Римом духовну освіту європейського рівня могли здобути молоді люди і з нижчих соціальних верств.

Нічого доброго в тому, що українці пізнають схоластику, метафізику, “художества риторскаго мастерства”, Іван не бачить. Це все захоплення зовнішнім культурним блиском, те, що в нашому сучасному світі називається модою. Це “плотское мудрованіє”, задоволення для “машкарнаго разума”. “Ти же, смиренний Русине, нехитрого Євангелія ся кріпко держи... Чи не ліпше тобі ізучити часословець, псалтир, октоїх... і жизнь вічную получитьи, нежелі постигнути Аристотеля і Платона і філософом мудрим ся в жизни сей звати – і в геєну одійти? – розсуди!”

Фахівці з давньоукраїнської літератури – єдині, мабуть, люди на землі, що в наші часи знайомі з творами Івана Вишенського, – вбачають у цих його словах релігійний обскурантизм і середньовічне церковне мракобісся.

В житті Церкви в усі часи можна було зустріти “незіпсутість освітою” і недалекість – так можна перекласти слово “обскурантизм” з мови вчених на “загальнозрозумілу” мову. І атонського русина можна б було назвати обскурантом і мракобісом, якби не знати, що, наприклад, октоїх, що його він пропонує українцеві “ізучити” замість Аристотеля, з літературної точки зору є антологією відбірної візантійської церковної поезії VIII–XIV століть. Головну його частину складають поеми св. Йоана Дамаскіна, якого ще за життя називали “церковним Аристотелем”(!), а серед молитов часословця знайдемо молитви св. Василя Великого, якого по закінченні ним платонівської філософської школи в Атонах вчителі сподівалися залишити своїм наступником. А друг св. Василя, св. Григорій Богослов, буквально на кожній сторінці своїх творів наводить кращі вислови з античних авторів. Складається враження, що він поставив собі за мету все багатство античності заповідати у спадок Церкві. Еллінська мудрість, на думку Григорія, вже не належить поганам – вони повинні повернути її до храму. Новий Ізраїль не повинен залишити “єгипетські скарби” в руках нових “єгиптян” – поган. Ці скарби “вони несправедливо нажили і ще більш несправедливо марнотратять. Вони силою вкрали їх у Того, Хто сказав: “Моє золото і Моє срібло”... Як мова не належить виключно її винахідникам, але всім, хто її вживає, так і мистецтво...Одного лише бажаю: оволодіти мистецтвом слова, щоб його заступило Слово великого Бога”.

“Є дурні, – каже св. Григорій, – які бажали б, щоб усі були до них подібні, щоб у загальній масі була непомітна їхня власна глупота”... А через них “багато християн гребують з невігластва вченням”. Такі люди самі не знають, чого вони зрікаються! Бо слово дано “Творцем-Словом”, і той, хто сповідує вочленене Слово, має “віддати словом благодарення Слову за словесне повчання”. Пророчі слова! Якщо послухати деяких проповідників, то мимоволі в голову може прийти думка, що Платон і Аристотель, які перебували в мороці поганства, мали про Бога краще уявлення, ніж ці сини Церкви, що, буває, замість нести Христове Світло промовляють з амвону щось туманне й недорікувате...

Ці останні слова, звісно, не стосуються Івана Вишенського. Атонський затворник пише мовою, що видає в ньому літературну освіче-

ність; будова речень у нього відповідає рівневі тогочасної граматики. В деяких його творах відчується натхнення “Ареопагітик”, автор яких (V ст.), до речі, поставив на службу Церкві тисячолітню традицію платонівської школи.

І якщо Іван називає себе “глупим босяком-странником”, то це єдине місце в його творах, де не слід русинському атонцеві вірити на слово, та ще й вішати на нього ярлик “обскуранта і мракобіса”. А коли він пише, що “ліпше ні аза не знати, тільки б до Христа дотиснутися”, то не треба тут вбачати “незіпсутість інтелектом”, а краще згадати апостола Павла, який усі свої інтелектуальні та духовні здобутки “вважав за сміття” і нічого не хотів знати, “крім Христа, і то розп’ятого”. Цими словами Іван застерігає, щоб його земляки не обманулися, не переплутали цінності.

Церква успадкувала багатство античної філософії; грецькі Отці знайшли у Христі відповідь на пошуки і сподівання допитливих предків – так само, як кращі сини вибраного народу впізнали у Ньому “сповнення Закону і Пророків”.

Христос приніс на землю те, про що Платон і Аристотель могли тільки мріяти. Мрія збулась у Христі – то який же сенс, минувши Христа і вчення Церкви про Нього, вертатися назад? Щоб стати такими самим мрійниками? Поганська мудрість – пройдений етап для людства. Людство устами філософів поставило питання – Церква відповіла на них і помножила (тими ж “смиреномудривими октоїхом і часословцем”, що їх пропонує вивчати Іван) багатство своїх батьків, які любили Мудрість, не знаючи її до того, як вона воплотилась і з’явилась людям. В октоїху, до речі, є чудові слова:

*Розцвіла пустеля, як ліля, –
Язичницька неплідна церква,
Господи, з пришестям Твоїм.
В ній оживилося моє серце.
(Ірмос неділі, 2-го гласу)*

Хто пізнав Христа, тому Платон і Аристотель – підмога пізнати Його ще більше. Їхня мудрість приведе до Того, Хто названий у Біблії Премудрістю; а хто шукає мудрости у Платона й Аристотеля, той ризикує слідом за ними заблукати в безплідній пустелі чи зависнути на хмарах...

Коротше, якби Іван Вишенський володів сучасним лексиконом, він міг би сказати: “Нащо винаходити велосипед, якщо ось він, під руками – сідай і їдь...”

Русин з Атону знав, що казав. В історії Церкви були вже періоди, коли захоплення блиском освіти ставало перепорою для просвічення Світлом Христа... В такі часи довелося жити прп. Теодорові Студиту.

5. Давні іконоборці й давні софісти. “Біснувата освіта”

Про юність і навчання св. Теодора його давній життєписець розповідає чимало. Величезне листування Теодора Студита з людьми різних кіл також свідчить, що його інтелектуальний рівень, набагато вищий від середнього, був поцінований сучасниками. Серед адресатів його листів зустрічаємо такі імена, як, наприклад, Йоан Граматик. Не важливо, що зараз нам це ім'я ні про що не говорить, – свого часу Йоан Граматик був вельми шанованим і знаменитим. Теодора з цим світським ученим єднали не тільки обговорення “гарячих” питань їхнього часу, а й тривала дружба.

З листування св. Теодора ми дізнаємося, що від деяких співбратів-монахів, у яких він розпізнавав відповідні таланти, він просто вимагав, щоб ті здобували світську освіту: вивчали граматику, риторику, діалектику. Теодор часто присвячує цілі сторінки поясненням, граматичним розборам слів і фраз, що їх у певних умовах і певні люди тлумачили неоднозначно.

Він дуже шанує і освічених людей, і саму освіту. Проте не будь-яку. “Прекрасна річ – освіта, вельмишановний, – пише він в одному листі, – доки вона спричиняє істинне просвічення, а не біснується, творячи зі своїх причасників невігласів”. Що мав тут на увазі св. Теодор? Майже те саме, що і св. апостол Павло, коли писав гордовитим коринтянам, що знання роздимає – любов навчає (див. 1 Кор. 8, 1). На жаль, епоха Теодора була такою, що багатьом через брак любови освіта зашкодила... Дедалі рідше можна було зустріти людину з такою освітою, яка б свідчила, що ця людина наблизилась до істини. Сучасну йому освіту св. Теодор влучно назвав “біснуватою”. Він

відрізняв благодатно-вчене просвічення від зарозуміло-пихатого розумування, що затьмарює всяку освіченість.

VIII–IX століття були цікавою епохою. В Константинополі тоді немов відродилися часи давньогрецької софістики. Ким були софісти у Стародавній Греції? Дослівно “софіст” із грецької – “мудрець”. У часи розквіту Атен (часи Перікла, Сократа, Софокла, Анаксагора і Фідія) філософією захоплювалися всі. Дехто навіть заробляв гроші, навчаючи софістиці, – немовби мудрість чи розум можна купити, як товар на ринку... Втім ми теж не завжди розуміємо цю просту істину, тому не будемо дивуватися з давніх атенців...

Ті часи надовго прищепили грекам допитливість, потяг до знань, любов до діалогів та дискусій, у яких, як вони були переконані, народжується істина. Пам’ятаєте, що пише св. Лука у “Діяннях апостолів” про атенців? “Атеняни всі і захожі чужинці, що жили між ними, на те тільки витрачали час, щоб або щось говорити, або слухати новини” (Ді. 17, 21). Така промовистість греків – здобуток часів софістики.

Якщо заповзяті софісти почали торгувати мудрістю, то молодь, яку вони вчили, перетворила софістику на розвагу. Ці юні софісти могли підбігти до якогось простака на площі, оточити його і казати: “Хочеш, доведемо, що ти рогатий?” – “Як? У мене нема рогів”. – “Так ти осел?” – “Чому?” – “Бо осел не має рогів. Ти кажеш, що не маєш рогів, значить, ти осел. Чи ти таки не осел?” – “Ні!” – дратується чоловік. – “А якщо ти не осел, значить, ти рогатий!” – кажуть ці молодці й утікають геть, лишивши на посміховисько натовпу простака, який вже й справді готовий тишком помацати голову, щоб перевірити, є у нього роги чи нема...

Софісти могли висміяти і будь-яку серйозну ідею. Про Платона розповідали, що якось він довго і проникливо говорив про порочність людей, в кінці промови сказавши, що людина – це двонога тварина. Один розумник десь швидко дістав курку і підніс її Платонові: “Ось тобі, Платоне, твоя людина”.

Така гра думки тренувала пам’ять, привчала мислити логічно, помогала знаходити помилки в мисленні інших, а саму освіту робила цікавою справою. Греки навчалися, мовби бавлячись.

У Константинополі часів св. Теодора теж здобували освіту й вигострювали думку за допомогою прийомів софістики. До освіти, до

мудрости тягнулися всі. Імператорський палац часто перетворювався на місце для вчених диспутів. Люди змагалися в тому, щоб блиснути перед ближніми своїми знаннями і красномовством. Багато в ті часи було висловлено і написано цікавого та розумного. Царгород переживав воскресення атенської мудрости у променях Христового світла. Придворні поети оспівують Христа стихом Гомера, з'являються драматурги, що ставлять трагедії про Страсті Господні на манір давніх грецьких трагіків. Філософська думка ще з часів I Вселенського Собору принесла себе на службу Христовій благовісті. Світ, здавалося б, воцерковився, якби не одне важливе “але”...

Для учнів, що здобували освіту у тодішніх софістів, предметом змоглядної гри стали істини християнства. Предметом вправління у правильності, точності й дотепності думки стали правди віри. Довправлялися врешті до того, що найцінніший здобуток християнського церковного богопоклоніння – ікону – назвали ідолом, а християн – поганями-ідолопоклонниками!

Виникнення ересі іконоборства зумовлене багатьма причинами (пізніше ми поговоримо і про них). Але якби освіта тих часів не була заражена тим, що св. Теодор називав “біснуватою” мудрістю (коли знання не приводить, а відводить людину від чуття реальности і пізнання Живого Бога), ця ересь не протривала б так довго. До пори молодости св. Теодора іконоборство існувало вже майже сотню років. Мало того, що ересь, розпалена і підтримувана імператорами, відняла життя стількох гідних синів Церкви – ісповідників іконопочитання; вона ще й отруїла розум і серця багатьох молодих людей. Так сталося і з багатьма ровесниками св. Теодора, які здобували освіту в ті часи. Серед їхніх учителів чимало було тих, хто з “красномовством велемовним” безчестив святі ікони на горезвісних диспутах в імператорському палаці, складав панегирики “благочестивим імператорам”, які звільнили Церкву і свій народ від “темного ідолопоклонства”, викинувши з храмів ікони... Чи варто після цього дивуватися, що на ринкових площах народ співав пісні, де паплюжив святиню, а молодь, як у часи розквіту атенської софістики, своїми школярськими дотепами піднімала на сміх натовпу простуватих монахів, виставляючи їх темними шанувальниками ідолів?..

Єресь була спростована богослов'ям таких святих Отців, як Йоан Дамаскин, але молоді й натовпові цікавішими були розваги й неспо-

дівані повороти дотепних думок, ніж живе слово, яке відкриває глибину богопізнання. Св. Теодор був рідкісним винятком серед цієї молоді. Вдумливий студент, він не лише не втратив під час навчання свою живу віру, прищеплену в його серці батьками і дядьком, св. Платоном, а й сповнив її зрілістю... Він без особливих зусиль здобув мудрість Христову, оволодів словом, щоб звіщати про воплочене Слово, а коли прийшов час, навчений мудрости св. Теодор зміг захистити іконопочитання від лжемудреців.

Життєписець говорить, що св. Теодор був сильним у софістиці, вмів грати силогізмами не гірше від інших. І софістика допомагає йому спростовувати мудрування іконоборців. “Ритори і софісти, – писав св. Теодор своєму наставникові св. Платону, – намагаються не осягнути істину, а блискуче завершити промову, зачаровують красивими словами і приваблюють порівняннями, мало піклуючись про слово непомилкове. Ознака правдивої мудрости – любов до витончености істини, навіть якщо слово і не витончене; вона не прикривається фразами, як завісами... Ми поєднуємо істинне з корисним”.

З такою установкою св. Теодор стає на захист святих ікон. Іконоборці, як і всі єретики, завжди базувалися на доводах розуму (грецьке слово “єресь” саме й означає “особлива думка, гадка”) і надавали найбільшого значення розумним міркуванням. Доводи від досвіду реальної живої віри, від спілкування з Живим Богом їм не знайомі, тому для них нічого не значать. Святий Теодор озброюється проти них їхньою ж зброєю і вправляється у софістиці, спростовуючи єресь. І тут відбувається найцікавіше! Виявляється, єресь іконоборства не витримує навіть елементарної логічної критики. І часто Теодор з такою поблажливістю розглядає доводи іконоборців, немов чує не доводи злісного противника Христової віри, а дитяче белькотіння.

“Цей любитель слова, – повідомляє життєписець, – склав догматичну книгу з дивовижно виробленими сильними змагальними словами, якими він спростовував софізми іконоборців, тиснучи їх, не даючи їм змоги навіть зітхнути...”

Вчення св. Теодора про ікони ще очікує свого добросовісного дослідника. Ми ж зараз звернімо увагу саме на те, як він “тисне їх і не дає змоги зітхнути” своїм опонентам. Як реально, без заумних фраз і “красномовства велемовного” він умів розмірковувати! Його

апологія ікон починається віршами і діялогами – типово грецькими філософськими жанрами. І часом св. Теодор своїми творами скорше нагадує добродушного Сократа, який заговорював з перехожими на атенському ринку, ніж суворого монаха, непохитного борця з ересю. Читаючи його діялоги на захист ікон, легко можна подумати, що це запис живої бесіди. Перед очима постає образ людини, яка бере співрозмовника за лікоть: “Шановний, послухай...” Один іконоборець красномовно й рясно пересипав свої слова цитатами зі св. Василя Великого. Теодор, відтворивши його промову, немов зупиняє його (наче він справді присутній): ”Зупинися, друже, чекай, чекай...”

Теодор часто вдається до улюбленого прийому софістів – ловити на слові. “Від твоїх же слів моя перемога!” – передає він на письмі азарт суперечки. Таке враження, немовби ми не читачі, а свідки, й перед нашими очима розгортається справжнє змагання у дотепності давніх софістів, на яке люди збігалися як на видовище і площадну розвагу. “О, дивне ВИДОВИЩЕ і жорстока вість! – вигукує в іншому місці діялогу св. Теодор. – І Стефан бореться проти Христа!”. Немов при суперечці з тим Стефаном присутній цілий натовп, і Теодор до того натовпу апелює. До речі, своїм каламбуром – “жорстока вість” як протилежність до “благовісті”, тобто євангелія, – Теодор дає зрозуміти, що богослов’я іконоборців обертається повною протилежністю до євангелія, а потім наводить докази цього (ми ще повернемося до цього в іншому місці).

Теодор засліплює іронією й іскрометними дотепними закидами, часто не соромлячись слів (це нагадує стиль св. Василя Великого в його захисті божественности Святого Духа). “Звідки ти, вічний пустослове, взяв...”, – накидається з запалом Теодор на іконоборця Ігнатія... А ось іще “крутіше”: “Що ти проковтнув і з якого брудного болота нечестя викинув ці виточки нечистот?..” Його лайка звучить скорше як скруха дорослої людини над нерозумністю дитини. Складається враження, що Теодор – екзаменатор, який ставить погані оцінки учням, що недовчили урок.

Він ніколи не пропускає моменту для насмішок над кострубатістю промов тих, хто претендує говорити красиво. Навівши для прикладу цілий абзац одного з таких красномовців, Теодор не утримується від того, щоб виставити йому “оцінку”: “Так поважно, але нелогічно; ти

немов склав промову для тих, хто не вухами слухає”. Мимоволі згадується літературний герой, знайомий нам зі шкільної лави: “О, друже Аркадію, не говори красиво...”

Ось стих іконоборця Йоана: ”Благоглаголіві мужі живописують Христа згідно з пророчим словом”... Теодор, немов літературний критик, чіпляється за кожне слово: “Благоглаголіві мужі, о благородніший, словом зображують Христа”, а не живописують, і не просто “згідно з пророчим словом”, а “сприйнявши власним зором”. Далі, доводячи до абсурду вислови іконоборців, св. Теодор немов відвертається, не бажаючи слухати їхні розумування, безконечно далекі “від того, що поруч”, за якими нема живого сприйняття, а лише “правильні слова” і ходульні богословські схеми: “Як зазвичай одне безглуздя породжує інше – так і в тебе”.

У творах св. Теодора воскресає давній жанр промови, що його використовували філософи для повчань народу на площі: жанр “діятриби”, в якому є місце і жартові, й віршам, і дотепній грі слів, і намішкам над “класиками” та сильними світу цього, і високим повчальним думкам. Читаєш і думаєш: якими ж нудними стали наші сучасні богословські трактати, численні й безликі, з їхніми словечками типу “онтологія”, “екзистенція”, “субстанція”, “концепція”, “субстрат”. З якою метою ці слова вживаються? Що вони несуть? Благовість? Навряд: Господь у Євангелії говорив простіше... Ці слова щось комусь пояснюють? Спробуйте з ними побудувати свою проповідь: не договорите до середини, як люди почнуть тіснитися коло виходу з храму від такої “благовісти”... Пригадую давній анекдот про те, як одному старцеві вчений подарував свій коментар Біблії. Потім, прийшовши знову до старця, питає в нього: “Ну як, допоміг тобі мій коментар краще розуміти Святе Письмо?”. “Ні, навпаки, я мусив перечитувати Біблію, щоб зрозуміти твій коментар”, – відповів старець...

Є і у св. Теодора абзаци з такими умоглядними викладками, що їх доводиться перечитувати кілька разів, щоб осягнути, але зазвичай він намагається високі істини віри викладати просто, щоб прилучити буденну свідомість до богопізнання.

Свої аргументи св. Теодор викладає з добродушною поблажливостю і покликанням на здоровий глузд читачів. “Які нерозумство і

сперечання про очевидні предмети! – відповідає він на ніби незаперечно логічні доводи іконоборців. – Це так, наче при сході сонця хтось почав би доводити, що зараз ніч!”. Можна скільки завгодно силогізмів використовувати щодо “ідолопоклонства” тих, хто почитає ікони, але незаперечна логіка розсіюється, як туман, якщо просто тверезо подивитися на речі. “Подивись, – каже Теодор такому “логікові”, – чиє ім’я на іконі надписане? Хіба Кроноса чи Зевса, Ареса чи Афродити, призивання яких – обман і зображення яких – безбожжя?”.

Христа не можна зобразити? Але ж Він не тільки Бог, а й Чоловік. Чому ж не можна зобразити Його у плоті? Чи, може, воплощення Його було примарним? “...Немов хтось припустив би, що існує людина, подібна до всіх людей, але її неможливо осягати, вона невидима, не спить, не п’є, не гуляє, не розп’ята, не вмерла... Ну хіба це не смішно і не байкомовно?”.

Або, наприклад, іконоборці шанують святий хрест. Але без Христа на ньому. Де ж тоді логіка? Хрестом Господь спас людство, але ж ясно, що “...не Хрест сам по собі знищує рабство, а Розп’ятий на ньому Христос... Чому ж меншому робити більше почитання, а Того, Хто більший, принижувати?.. Головне ти залишив без уваги, а менше висунув уперед!”. Теодор Студит робить прості порівняння: “Любитель видовищ скоріше побажав би бачити мистецьке зображення, ніж інструмент, яким воно було створене”. Або наче хтось вийшов назустріч цареві-переможцю і вклонився його списові, а самого царя лишив без уваги: “Нащо скіпетр протиставляти Цареві всього?”. “Як знаряддя смерті може бути описане, а умертвлене на ньому – неопишуване?”; “Невже Незображуваного могло вбити зображуване, а Безтілесного – тілесне?.. Навіть ті, хто малює неймовірних мітологічних напівкозлів-напіволенів, не могли б зробити такого!” – так насміхається з розумувань іконоборців св. Теодор і спускає їх з неба на землю.

Далі він розгортає вчення про образ Божий, виважуючи кожне слово, кожен термін, в яких заплуталися противники ікон, з такими поясненнями, які й досі захоплено читають філологи і мистецтвознавці. Нам же залишається пошкодувати, що ці твори св. Теодора Студита досі недоступні для широкого кола вірних...

Освіта, названа св. Теодором “біснуватою”, привела іконоборців до того, що всі їхні мудрування не витримують жодної критики і

перед лицем здорового глузду обертаються на нездорову, далеку від реальності маячню. Своїх співбратів Студійський ігумен привчає до справжньої мудрости і дає їм уроки справжньої освіти. Поетичними рядками, якими він оспівував Господа Бога і Його святих, він так само міг оспівати працю своїх підопічних, вбачаючи в їхньому щоденному служінні образ Господа, що подав приклад служіння (див. Йо. 13:1–17). Логічні побудови іконоборців позбавлені життя – натомість у повчаннях св. Теодора стільки богословського реалізму, стільки місць, де повсякденні, здавалося б, речі оживають, сповнюють справжньої поезії і підносять до Живого Бога, якого не вмістити в жодні логічні схеми. Деякі з його повчань написані віршами. Уявляєте – з амвону він звертається до братів з такими рядками:

*О чада, як не вшанувати кухаря
Вінцем за його службу цілоденну нам?
Смирений труд – а слава в нім небесна,
Брудна рука у кухаря – душа чиста,
Вогонь пече – геєнське полум'я не досягне його...*

Непомітна і безрадісна праця кухаря оспівується стихами, якими в давнину оспівували героїв. А в цей час підлабузники співали дифірамби імператорові-іконоборцю... Навіть у доганах тим братам, що провинилися, св. Теодор не пропускає нагоди, щоб блиснути дотепною грою думки: це зазвичай пом'якшувало суворість і спонукало ченців до виправлення своїх хиб. Одному ченцеві, який надто піклувався про своє вбрання і намагався дістати собі рясу з дорогого матеріалу, св. Теодор зауважує, що він поводить себе не як монах, а як модник. Незрозуміла нам “сінь” цієї зауваги в тому, що слова “монах” і “модник” грецькою мовою звучать у риму. Ось два брати посварилися – мало не до бійки. Св. Теодор довго і суворо вичитував їм на проповіді – і раптом закінчує: “Не монахи ви, а мономахи” (тобто “єдиноборці”). Мабуть, ці слова не могли не викликати у слухачів усмішки (у тих, хто сварився, – винуватої). І для тих, хто не провинився, це було добрим уроком на майбутнє. Один вислів – а в ньому і догана, й поучення, і прощення від мудрого ігумена...

Софістика, вправляння у мудрості, панує в ті роки – і у світі, і в монастирі. У світі, однак, вона біснується, а в монастирі облагороджує

людину в її потязі до Бога, Який сам є Премудрість. І в обителі св. Теодора “... всі діти мудрости виправдали її” (Лк. 7, 35).

Не дивно, що підопічні такого ігумена й самі тягнулися до освіти і мудрости.

6. Унівська обитель у добу Просвітництва. Друкарська справа

Здається, вихід до Європи приніс українській Церкві тільки пожвавлення і піднесення її духовного життя. На перший погляд, нічого не виправдовувало песимізму Івана Вишенського щодо її прагнення до європейської освіти. Зрештою, про “атоського русина” з його пересторогами скоро забули. Українська Церква увійшла в нову епоху.

Ця епоха розпочалася зі св. Йосафата, Йосифа Рутського та Петра Могили. Перший немовби увінчував шереху українських святих, яка почалася від Антонія і Теодосія Печерських; другий розпочав собою плеяду церковних визначних людей нової, європейської формації. Стараннями Петра Могили, митрополита Київського, освіту європейського рівня можна було здобути вже і в Києві. З іменами Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Кирила Транквіліона Старовецького, св. Димитрія Туптала (єпископа Ростовського), Антонія Радивиловського та інших пов’язане відродження українського церковного письменства і проповідництва.

Унівська Лавра в той час стає місцем, куди заглядають відомі церковні особистості. Екс-ректор Києво-Могилянської колегії Йоаникій Галятовський подорожує 1665 року по Галицькій землі. Саме у Львові він готує збірку проповідей про чудеса Пресвятої Богородиці під назвою “Небо нове”, де розповідає і про Чудотворну Унівську ікону Матері Божої. Цю книгу не раз перевидавали, а також переклали російською та польською мовами; популярність її стала поштовхом до складання численних марійних пісень...

Згадані вище імена, на жаль, майже нічого нам не промовляють. Навряд чи щось конкретне пригадають і ті, хто вивчав історію і літературу в університетах. Цей період вивчають не менше пів року, але зазвичай після складення іспиту до нього не повертаються, і більшість

юних фахівців усе це забуває за непотрібністю. Що тоді казати про звичайних громадян, які забувають через рік-другий навіть імена зірок кіно і хіти, від яких недавно “фанатили”?

Але у XVII ст. проповідниками захоплювалися так, як у наші часи не захоплюються й акторами хітових серіалів. Всі хотіли їх бачити, потрапити на їхні проповіді. Телевізорів і газет, зрозуміло, тоді не було – всі з’їжджалися і сходилися, не жаліючи коней і черевиків, щоб бачити і чути знаменитих проповідників. Священики на слух вчаться у них риторики, проповіді запам’ятовують, записують, розмножують; новини і звичаї, що про них дізнаються від проповідників, які багато де побували, стають поживою для роздумування на багато років. На честь цих визначних людей складають похвальні вірші – рідною мовою, латинською, польською... Зберігся панегірик Тараса Прокоповича Арсенію Желиборському, єпископу Львівському середини XVII століття, що був також архимандритом Унівського монастиря. Єпископ Арсеній здобув добру освіту і вважався людиною вченою. Його стараннями просвіта шириться як серед пастирів, так і серед народу.

Унів стає знаним далеко за межами Галичини. У дні престольних празників до нього збиралися паломники звідусіль – приклястися до цілющої Ікони, послухати когось із відомих проповідників, яких обов’язково запрошували на свята до обителі. До того ж наші люди вчаться суміщати корисне з приємним – при монастирі збирається величезний ярмарок з усіма “наслідками і плодами цивілізації”, які витікали з цього і які уявити нам, “питомцям ринкової економіки”, неважко.

Втім негативні наслідки прилучення українців до європейського життя дадуть себе знати століттям пізніше. У XVII ст. головною була інша тенденція. Це була епоха справжньої просвіти в Україні. Блискучі проповідники – це одна сторінка з історії тогочасного українського життя; плеяда святих – друга сторінка; грамотність простого люду, що викликала здивування у заїжджих іноземців, – третя сторінка. Освіта входила в життя народу, супроводжувала його в побуті, у святах і навіть у смерті.

В арковій галереї Лаври, де можна присісти і відпочити після служби, встановлено кілька давніх кам’яних надгробних плит, що

вціліли ще з тих часів, коли такими плитами було вимощено всю площу навколо храму: на внутрішньому подвір'ї монастиря був цвинтар. Підійдімо ближче до найбільшої з плит – вона збереглася краще від інших. Висічений на ній напис швидко розбере хіба що людина, звична до стародавніх текстів. Вигадливі значки кирилиці повідають нам не тільки про того, хто під цією плитою був упокоєний. Люди виявляють зацікавлення, коли дізнаються, що цей напис віршований. Це справжня надгробна епітафія, і, мабуть, для приїжджих здалека наших сучасників є несподіванкою побачити на власні очі, що “в такій глухомані” люди колись дружили і з освітою, і з музою. Епітафія досить проста, але сам факт, що звичайна людина сподобилась по смерті кількох римованих рядків, є дуже красномовний. Ось як звучить ця епітафія:

*Марчина Сосновський,
Син Іосіфовський,
От людій злих поражон,
Тут умер і положон.
В монастирі Уневі.
(І дата –) 1645-й рік...*

Цей Марчина, може, був звичайним перехожим, пограбованим і зраненим лиходіями, який знайшов собі останній прихисток в обителі. Монахи послужили йому за добрих самарян. Але прізвище “Сосновський” мав також і тодішній Унівський архимандрит Теодосій. Так що постраждалий від злих людей Марчина був, скоріш за все, його родичем...

Слова епітафії руйнують наші уявлення про те, що люди в давнину була побожніші і добріші. Часи були не менш жорстокі, ніж теперішні. Дорога, якою Ви доїхали до монастиря, колись називалася “Чорний Шлях” – і не тільки тому, що ним майже щороку проходили татари, а й тому, що подорожні тут часто зазнавали нападів розбійників. Люди, як часто бачимо й нині, не зупинялися ні перед убивством, ні перед підступом...

Одного дня 1648 року до келії архимандрита Теодосія Сосновського зайшов чоловік. Вигляд у нього був досить утомлений, і не тільки тому, що він подолав некороткий шлях зі Львова; видно було, що

чоловік той пригнічений життям... Отець Теодосій прийняв гостя з повагою; він знав цю людину і розумів, що розмова буде ділова й важлива. Плодом тої розмови було заснування в Уневі друкарні. Сьомого вересня того ж таки 1648 року в ній було видано першу книгу – Псалтир. Чоловік, що прийшов до Унівського архимандрита, був відомим тоді друкарем, звали його Андрій Скольський. Ось що він пише про себе в передмові до першого видання унівського Псалтиря: “Азь состарівшийся типографъ... всюду преслідован, гонім, обідим і ізгонім, прибігох і приліпихся нин святой обителі сей”.

З таких сумних рядків почалася друкарська праця в Уневі. Андрій Скольський був талановитий друкар, справжній майстер, відданий своїй справі. Проблема була в тому, що у Львові він був не один, хто займався видавництвом, і серед майстрів друкарської справи точилася жорстока боротьба. Слово “конкуренція” тут надто нейтральне: воно не вміщує трагізму тих, хто програвав під тиском “конкурентів”...

Перед переїздом до Унева Скольський працював на єпископа Арсенія Желиборського, який, зайнявши львівську катедру в 1641 році, одразу ж зрозумів усі матеріальні й духовні вигоди від видавництва літератури. Однак від тиску з різних боків (Львівського братства, багатого видавця Михайла Сльозки і латинського архиєпископа) Скольського не врятували ні авторитет єпископа Арсенія, ні здобутий королівський привілей на відкриття власної друкарні. Андрій Скольський був чужинцем у Львові, і братчики з М. Сльозкою уклали угоду “спільно не шкодувати засобів, щоб викорінити **незаконно осілого** при Львові з приватною друкарнею”...

В ті самі роки через друкарську справу мав проблеми і сам єпископ Арсеній. Мало того, що Сльозка з братчиками, не наважуючись нападати на єпископа особисто, роздратовано твердили, що “зараз майже кожен дяк чи піп намагаються на свою приватну користь влаштувати друкарню”, – видані львівським владикою у 1645–1647 роках Требник, Служебник і Катехизми викликали обурення Київського митрополита Петра Могили. Ці львівські видання були нічим іншим, як “піратськими” копіями київських і, звичайно, заважали продажеві останніх. Після взаємного обміну Київського і Львівського владик звинуваченнями у нечемних діях “прибитчества ради свого” всім

стало ясно, що може розгорнутися справжня “комерційна війна”. “Стрілочниками” у таких конфліктах, звичайно, ставали друкарі. Владики своє невдоволення висловлювали “дипломатично”, не називаючи імен одне одного, а от, наприклад, М. Сльозка 1645 року мало не підпав під анатему Київського митрополита за книги, видані ним на замовлення єп. Арсенія. Владика Арсеній поспішив відмежуватися від Сльозки і в подальшому користувався послугами А. Скольського. Коли ж і над Скольським нависла загроза, єп. Арсеній вирішив надати своєму друкареві умови для роботи у спокійнішому місці. Так Андрій Скольський опиняється в Унівській обителі разом із власною друкарнею та друкарським обладнанням самого львівського архиєрея.

Унівський архимандрит Теодосій захопився за талановитого, хоч і безталанного Скольського, що називається, обома руками. Крім того, що друкарська справа обіцяла чималі прибутки (про Михайла Сльозку ходили чутки, що його “бізнес” приніс йому статок у тридцять тисяч золотих!), перед монастирем відкривалася перспектива справжньої просвітницької діяльності. До фатальної пожежі 1549 року монастир мав потужну бібліотеку, а ченці славились як здібні переписувальники. Тепер, завдяки друкарству, можна було відродити цю давню традицію. До того часу в Україні серед монастирів лише Києво-Печерська Лавра мала своє видавництво. Унівська обитель стала другим таким осередком. Не біда, що кияни претендують на монополію великих літургійних видань, – можна зайнятися виданням дешевих малоформатних молитовників, часословів. Грамотність у народі вже не рідкість, і попит на таку літературу тільки зростатиме. Крім того, архимандрит Теодосій сподівався налагодити ще одну справу, яка є заповітною мрією кожного доброго монастирського настоятеля. Отець Теодосій дбав про богослуження, збирався поставити клиросну службу на серйозну основу. Скольський обіцяв йому, що типографія буде мати також “піснопрізводний” напрям, про що й пише друкар у своїй передмові до Псалтиря. Відомо про підготовку нотного Ірмологіона для Унівського архимандрита. І скорий вихід у світ унівського Псалтиря був лише повним надій початком здійснення найсерйозніших планів архимандрита Теодосія, якому Скольський вручає перший примірник Книги Псалмів, “на прочая дѣланія моего і хитрості (*тобто мистецтва*) труди... приуготовствую”.

Все було б добре, якби конкуренти Скольського не дістали його і в Уневі. На нього зводять жахливий наклеп: звинувачують його перед королівською владою у шпигунстві на користь козаків Хмельницького, і 1651 року Скольський опиняється за ґратами. Так трагічно складалася доля першого унівського друкаря...

Розпочата ним справа в Уневі згасає не розгорівшись; єпископ Арсеній Желиборський був змушений надовго припинити видавничу діяльність.

Серед бурхливих подій тих років – воєнних походів Богдана Хмельницького, взаємної дикунської різанини поляків, українців, татарів і євреїв – звинувачення Скольського у шпигунстві легко могло коштувати йому голови. Можна сказати, що йому пощастило, бо, відсидівши кілька років, Скольський повертається до Львова і знову береться за улюблену працю.

1655 року він робить спробу надрукування акафістів у Львові. В нього це не виходить, проте 1660 року ця збірка таки виходить в Унівській друкарні з передмовою Львівського єпископа Арсенія, який на той час був також Унівським архимандритом. У передмові Арсеній підкреслює, що збірку видано на його кошт і в його ж друкарні.

По смерті єпископа 1662 року знову настає перерва у видавничій діяльності монастиря. Постійне видавництво налагоджується в Уневі з кінця 1669 року, після того як архимандрит Варлаам Шептицький здобув королівський привілей на “друкарню слов’янську і руську”. Це була доба богословського дерзання, й унівське видавництво не відстає від часу. 1670 року виходить “Виклад о Церкві” Теодосія Софоновича українською мовою, з житієм св. князя Володимира, теж українською, в додатку. Трьома роками пізніше унівські друкарі здійснили цікаве замовлення для Румунської Церкви: на прохання Сучавського митрополита Доситея в Уневі видають дві його праці: “Акафист і молебні Пресвятій Богородиці і прочія спасительная мольби” і віршований Псалтир. Для того щоб підкреслити значення цих видань, додаю, що творчість цього митрополита є помітним внеском у румунську літературу. Архимандрит Варлаам Шептицький, як видно, був людиною із широкими зв’язками й не менш широкими поглядами. Він пильно вивчає богословську літературу, видану в Києві, і передруковує в монастирській друкарні. Так, 1680 року в Уневі

разом із “Зерцалом до преїзріння і латвійшого зрозуміння віри святої” львівського єпископа Йосифа Шумлянського виходить твір Сильвестра Косова “О мистиріях” (тобто про Таїнства Церкви. – *В. К.*), а в 1692 і 1696 роках друкуються твори найпопулярнішого тоді письменника і богослова Кирила-Транквіліона Ставровецького “Зерцало богословії” і “Євангеліє учительне”.

Якщо врахувати, що ці передруки київських видань з’явилися у часи, коли через політику Росії та Речі Посполитої між Києвом і Галичиною виникла “залізна завіса”, значення такої видавничої діяльності Унівської обителі важко переоцінити.

Найбільша ж заслуга Унівської друкарні – у її просвітницькій діяльності для народу. Церква в XVII столітті стає школою для простих людей. Грамоті вчать за Псалтирем і богослужбними книгами – на клиросі та в дяківських школах... В Унівській обителі добре розуміли, що їм не витримати конкуренції з друкуванням книг великого формату (літургійних тощо) з Києво-Печерською Лаврою і Львівським братством. З другого боку, було видно прагнення простого народу до грамоти, до знання священних і церковних книг; і унівські друкарі “обрали кращу частку”: вони стали видавати літературу виключно для народу. Більшість унівських видань – це дешеві малоформатні книжки: збірки акафістів, псалтирі, часослови, молитвослови, мініатюрні “часовники з молитвами”, а також букварі.

Результатом такої тридцятилітньої діяльності унівської друкарні стали не тільки відчутні прибутки для обителі, а й те, що в XVII ст. не було рідкістю бачити в українській хаті під образами у східному куті хати Псалтир або Часослов, чому любитель октоїха і часословця Іван Вишенський, здається, міг би тільки порадіти. Втім не можна сказати, що принесена на нашу землю освіта, згідно з виразом св. Теодора Студита, не “біснувалася”. Та це вже інша тема...

Монастирська друкарня діяла і пізніше, у 1732–1770 роках. Тоді вона випускала гарно оздоблені видання, які були кращими, ніж друкарні давніх конкурентів – Львівського братства. Однак конкуренції з Почаївською Лаврою, що стала резиденцією василіянського протоігумена, унівська друкарня витримати не змогла. На той час, щоправда, Унівська обитель мала значні прибутки від інших виробництв, але й це вже зовсім інша історія...

XVIII СТОЛІТТЯ: РОЗКВІТ І ЗАГИБЕЛЬ ЛАВРИ. УНІВСЬКА ОБИТЕЛЬ НА ТЛІ “ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА”

1. Розквіт. З'єднання з Римом

У нове, XVIII ст. Унівська обитель входить із великими змінами, які визрівали і відбувалися протягом кількох десятиліть. З 1660-х років її ктиторами надовго стають представники славетного роду Шептицьких.

Олександр Шептицький після кількохсотрічних систематичних татарських грабежів і боротьби за права ктиторства вносить мир у стіни обителі. Тому монахи з надією обрали його сина Варлаама архимандритом. Не тільки освічений, а й практичний Варлаам присвячує багато сил перебудові монастиря. Унівська обитель стає неприступною фортецею з оборонними вежами, підземними комунікаціями, високими мурами і гарматами в бійницях. Зовні монастиря насипано вал висотою у два нинішні поверхи, а перед валом викопано рів. Одне слово, було видно, що монастир завжди готовий зустріти непроханих гостей...

Така “стратегічна оборонна ініціатива” Унівського архимандрита була цілком виправданою з огляду на жорстокий час, адже XVII ст. – “століття просвіти” – мало і свій зворотний бік.

За часів Петра Могили, Йосифа Рутського і Рафаїла Корсака ідеї поєднання успішно поширювалися по всій Україні. Здавалося, не за горами той час, коли єдність тріюмфуватиме над розколами. Проте країну затопили козацькі війни, які так налякали польського короля, що він, мабуть, забув, якої він віри, і в угоду Хмельницькому став передавати майно українців-католиків православним. Українська Уніятська Церква переживає жахливі часи. Вона опиняється немов

між двох вогнів. Козаки Хмельницького взялися боронити православну віру “вогнем і мечем” – поляки-католики роблять УКЦ розмінною монетою, щоб утихомирити “православне воїнство”. Цим звитяжним оборонцям православ’я, однак, нічого не завадило 1648 року на свято Успення разом з татарами ввірватися до православного Унівського монастиря і вчинити там страшну різанину. Мабуть, саме після таких “непроханих гостей” в Уневі серйозно замислюються над посиленням оборонних споруд, що й було здійснено в 70-х роках, але і тоді було не пізно. В ті роки Україною “гуляло” турецьке військо, нищачи все на своєму шляху. А в перших роках наступного століття небезпеки можна було чекати якщо не від шведського війська, яке завдало поразки Польщі, то від російського царя... Так що оборонні споруди і гармати “фальконет” були тоді життєвою необхідністю.

Хто знає, може, пам’ять про Успення 1648 року якимось чином посприяла народженню в Уневі проунійних ідей... З 1677 року архимандрит Варлаам виважено і мудро готує братію до з’єднання з Римом.

Після козацьких війн і відходу Лівобережної та Центральної України під вплив Москви недавно ще сильна і впливова в Києві й на Чернігівщині Українська Католицька Церква втрачає там свої позиції. Зайняття росіянами під час війни з Польщею Смоленська, Полоцька і Вільна й там зводить усі здобутки Берестейського поєднання нанівець. Все це відбувалося з беззаконням і не без мученицької крові. Сам митрополит Антоній Селява, зраджений королем і сеймом, помирає в поневіряннях, горі та хворобах. На Галичині ж ідуть протилежні процеси: “оплот православ’я” в часи Берестейської унії – Львівська єпархія – надовго стає центром поєднання, долучившись 1700 року до Римо-Католицької Церкви, попри те, що польські королі протягом десятиліть то прихильно ставляться до унії, то відвертаються від неї на угоду російським царям. З’єднання відбувається стараннями митрополита Кипріяна Жоховського і Львівського єпископа Йосифа Шумлянського (того самого, чий твір архимандрит Варлаам друкує в 1680 році). А роком пізніше Шумлянський проголошує своє особисте поєднання з католиками і протягом кількох років проповідує його, об’їжджаючи Галичину...

Варлаам Шептицький був першим уніятським архимандритом в Уневі. Згодом він стане Львівським єпископом.

Його племінник і спадкоємець – як по унівській архимандрії, так і по львівській катедрі – Атанасій 1729 року стане предстоятелем усієї Церкви.

Якщо ми пройдемо монастирським двором уздовж церкви, то натрапимо на каплицю ліворуч від святилища, (*фото 35*) над входом до якої можна прочитати напис латинською мовою, з якого дізнаємося, що 1734 року за Атанасія Шептицького в обителі було збудовано браму (*фото 36*); тут же подається повний титул предстоятеля Української Католицької Церкви: Архиепископ і Митрополит Київський і всієї Русі, єпископ Львівський і Каменецький, Унівський архимандрит. Напис промовляє сам за себе: Митрополит Атанасій, як бачимо, не вважав чимось незвичайним згадати в титулі голови Церкви поруч зі столицею країни Унівську архимандрію. І це було цілком відповідно до давньої традиції: з XV ст. монастир перебував під юрисдикцією митрополитів київських...

Цей напис над входом до каплиці розповідає нам про браму, але має на увазі зовсім іншу браму: її залишки ми побачимо з південного боку Лаври). Недавні розкопки, проведені львівськими археологами, дають нам можливість уявити, якою Лавра була у XVIII ст. Її внутрішній двір був набагато більший, ніж теперішній, і огорожений мурами з бійницями. Ці мури тягнулися на південь від храму, а південна стіна мала величезну, судячи із залишок фундаменту колон, в'їзну браму. На бордюрах колон збереглися продовгуваті металеві щити (подібні ми можемо бачити на львівській площі Ринок) – це такі собі буфери, які скеровували на в'їзді рух запряжених кіньми возів. Така “середньовічна інженерія” була необхідна: всередині монастиря по великих святах бував ярмарок, на який звідусіль з'їжджалися з товаром купці.

Митрополит Атанасій, залишившись Унівським архимандритом, дбає про обитель, і це ми можемо бачити власними очима. Крім в'їзної брами, він зводить резиденцію архимандрита, монаші келії – північний і східний корпуси. 1730 року в церкві поставлено бароковий іконостас (його пізніше знищили більшовики). В ті самі часи у храмі з'являються два вітари – теж у стилі “бароко”; один з них був з іконою св. Миколая Чудотворця, яка вже тоді вважалася давньою (приблизно кінця XVI ст.). Пізніше було зведено новий фронтон храму,

перебудовано дзвіницю. Західні стіни, ослаблені пульсуванням джерела, були укріплені кам'яними контрфорсами; всередині притвор утримується на стовпах. Коротше кажучи, Атанасій Шептицький та його наступники довели комплекс до сучасного вигляду. Зробити це було відносно неважко: Унівська обитель мала тоді власний цегельний завод. Якщо Ви зайдете за храм з правого боку від входу, то побачите, що на пам'ять нащадкам Атанасій на контрфорсі храму залишив герб свого давнього роду. (фото 37)

На храмовій дзвіниці в ті часи був так званий “вогняний телеграф”. Таким “телеграфом” користувалися ще греки, коли воювали з троянцями, та єрусалимські охоронці. На вежах уночі вони виставляли сторожу, що смолоскипами передавала одне одному сигнали. Таким же “вогняним телеграфом” користувалися в степах козаки. Так і Унівська обитель у XVIII ст. стає одним із ланцюжків “вогняної телеграфічної лінії”.

На довершення справи Атанасія Шептицького його наступники 1763 року оздобили храм бароковими фресками.

2. Про що мовчать стіни унівського храму...

“Біснувата” освіта у “столітті Просвітництва”

Якщо правду кажуть про те, що у стінах давніх споруд закарбована і віддзеркалюється ціла епоха і що часом одна цеглина може повідати нам більше, ніж цілі томи книг, бо в ній у “згорнутому вигляді” присутнє *все* – мало не ціла вічність, – то нам, паломникам до Лаври, її стіни можуть допомогти проникнути у минуле, мисленним оком виглянути поза монастирські мури, “подихати повітрям” XVIII ст., звершити подорож далеко поза стіни обителі, зустрітися з тодішніми людьми, навіть із тими, хто ніколи у цих стінах не бував. Тільки Боже збав Вас подумати, що я зараз закликаю Вас зробити якусь примарну “віртуальну подорож” і розмовляти з духами давно померлих!.. Просто я хочу, щоб ми з Вами спробували заглибитись у ту епоху, подивилися на неї очима тих людей і поглянути на тих людей своїми очима, тобто з перспективи XXI ст. Робити ми це будемо не з порожньої цікавості, а щоб побачити, що нас єднає і які зв'язки ми

втрапили. Можливо, це нам допоможе розібратись і в історії, і в нашому часі, проникнути за завісу наших церковних та суспільних негараздів і бід – здається, корені їх набагато глибші, ніж ми думаємо. І хто знає, може, стіни давньої обителі комусь дадуть привід несподівано заглянути в самого себе...

Отже, рушаймо...

У XVIII ст., і зокрема в часи митрополичої влади Атанасія Шептицького, Церква переживає період латинізації. “Латинізація” – термін не дуже вдалий для того, щоб охопити всі ті процеси, що відбувалися в Церкві, внаслідок яких були втрачені східні традиції богопоклоніння. Я сказав би, що цей термін якийсь “слизький”: ним можна пояснити все, водночас не дослідивши нічого. А дослідити хотілося б, хоча б тому, що уроки історії для того й існують, щоб кожному з нас чогось навчитися на майбутнє... Я не історик, тому, якщо десь помиляюся, хай професіонали, якщо їм випадково потрапить до рук моя книжка, мене поправлять, проявляючи поблажливість до невмілого, але все-таки допитливого учня, для якого те, що названо “латинізацією Церкви”, – поняття, як і для багатьох віруючих співвітчизників, досить болюче...

Якщо говорити про те, що під тиском російського імператора поляки почали відверту боротьбу проти нашої Церкви, звільняючи з урядових посад українців-католиків, призначаючи єпископами Української Церкви людей, споріднених з поляками, перетягуючи вірних на латинський обряд, обкладаючи Церкву непомірними податками і вимагаючи від українців-католиків десятину для місцевих латинських парохів, – то така “латинізація” почала на “законних підставах”, обґрунтованих польським сеймом, планомірно впроваджуватися з 10-х років XVIII ст. Але якщо називати речі своїми іменами, то така “латинізація” була нічим іншим, як геноцидом. На жаль, цих прикрих процесів тоді не зупинили ні рішення Замойського Синоду, затверджені Апостольською Столицею, ні заступництво Римських Архієреїв за нашу Церкву перед польськими королями. Державні інтереси для “князів цього віку” були важливішими, ніж добробут святих Божих Церков.

Але в “латинізації” був і свій зворотний бік, наслідки чого набагато болючіші і трагічніші, тим паче що джерела цієї зворотної сторони

“латинізації” почали пробиватися набагато раніше від польського геноциду і на тих теренах нашої Батьківщини, де цього геноциду не було. Спробуймо, однак, глибше вивчити це питання, і, думаю, стіни Святоуспенської Унівської Лаври чимало допоможуть нам у цьому...

Давайте ще раз оглянемо унівський храм. Його архітектурна оригінальність дуже промовиста. Зовні – це церква-ковчег, яких сотні на християнському Сході, а входимо досередини – і натикаємось на типову європейську готику, з її нерівностями, з її стрілчастими склепіннями, з її кричущою асиметрією, що передає надриви поривущої до Бога, але не преображеної світлом Христовим душі. Це так незвично для тих людей, у кого Східна Церква, візантійський обряд асоціюються з космічною всеоб’ємністю простору Софії Київської, де, входячи всередину, мимоволі віднаходиш у своїй душі якусь величну завершеність, від чого так і хочеться заспівати: “Яка їх, Твоїх діл, Господи, сила! У мудрості усе Ти створив” (Пс. 104, 24)”.

Храм Унівської обителі є дзеркалом душі українця XVIII ст. Я не кажу, що для Унівської обителі готика – це дуже погано чи, навпаки, дуже добре. Хоч люди, які приїжджають сюди (серед них і священники) і які відчувають “смак” нашого обряду, говорять, що їм дивно бачити строгу монашу візантійську службу в готичному храмі. Проте, як готика Унівської церкви впливає на наші душі, можна б було говорити довго і робити цікаві спостереження. Зараз, однак, лише відзначимо для себе той факт, що в архітектурі храму відкарбувалися душі наших предків. Готичний інтер’єр та іконостас у стилі бароко прийшлися їм більше до душі, ніж давній візантійський стиль. Інші храми нашої Церкви на Галичині у XVIII ст. й зовсім важко було відрізнити від латинських костьолів – вітарі мали цілком латинський вигляд, не було ні іконостасів, ні фресок. Хтось скаже, що така відмова від своїх традицій сталася під тиском поляків-латинників. Можливо. Але навряд чи тиск був таким, що йому піддався навіть предстоятель Церкви. Здається все-таки, що митрополит Атанасій Шептицький відновив храм Унівської обителі згідно з власними смаками.

“Латинізація” стала бідою не тільки нашої Церкви. Вона розпочалася по всій Україні задовго до XVIII ст. В Харкові одною з найдавніших споруд є Покровський монастир. У ньому поруч із козацькою

церквою височіє храм, який і зовні, і всередині ніяк не нагадує того, що ми звикли розуміти під назвою “православний храм”. Він скорше нагадає нам якусь польську ратушу. І це при тому, що в Харкові ніколи не було ні унії, ні польської влади, яка всіма силами прагнула українську Церкву златинізувати. Архітектурні особливості церков XVIII ст. є мовчазними свідками того, що в душах наших предків відбувся сильний злам. Щось сталося тоді з українцями, якщо візантійський стиль богопоклоніння, наслідуваний ними разом з Володимиром хрещенням, перестав насичувати їхні душі й підносити їх до Бога. Мабуть, усі пам’ятають історію з Несторової “Повісті временних літ” (серед розписів храму є фреска, на якій зображено Нестора Літописця (*фото 38*)), як посла князя Володимира, побувавши на богослуженні у царгородській Софії, розповідали, що вони не знали в той момент, на небі вони знаходяться чи ще на землі... Здається, у XVIII ст. наша Літургія вже не викликала такого захоплення в нащадків св. Володимира Великого – Хрестителя Русі. Схоже на те, що традиції церковного благочестя почали чимось обтяжувати їх, раз вони почали будувати такі храми і проводити таку реставрацію, яка була проведена в Унівській обителі.

Може, справа в тому, що нашим предкам так часто доводилося захищати рідну церковну традицію, що врешті-решт непомітно для себе вони призабули, в чому саме ця традиція полягає. Це стосується рівною мірою як з’єдинених з Римом православних, так і нез’єдинених. Вони захищали віру батьків, та забули, в чому ж ця віра полягає...

Здається, саме в цю пору було б доречно згадати всі перестороги “атоського русина” Івана Вишенського. Він ще на межі XVI–XVII століть побачив той душевний надлам у своїх співвітчизниках і говорив їм, що “віри нашої таїнство” зовсім не в тому, чим вони усі займаються, нібито боронячи святу віру. Вже тоді було очевидно, що православні є такими лише за назвою. З плином часу це ставало дедалі очевиднішим. У православному требнику Петра Могили запозичень з латинських практик набагато більше, ніж їх було на той час в унійних церквах. Петро Могила бачив, що латинські служби Страстей Господніх приваблюють українців більше, ніж наші богослуження Страсного тижня, і, щоб утримати людей у Церкві, склав службу

Пассій (сама назва говорить за себе: Пассія – від латинського слова “страждання”). Цікаво, що ці дивні служби – ні наші, ні латинські – швидко й успішно поширились аж до півночі Росії... Православний архимандрит Києво-Печерської Лаври Єлисей Плетинецький намагається реформувати монашество за зразком латинських орденів – для боротьби з католиками. Ще пізніше з’явилися плоди європейської просвіти в українських творах православних богословів (в тому числі й видані в Унівській друкарні): православні катихизми ледве-ледве можна було відрізнити від латинських, а аргументи полеміки проти католиків як дві краплі води були подібні до того, що писали у своїх книжках лютерани і кальвіністи... І чи варто дивуватися після всього цього, що до середини XVIII ст. наші храми вже мало відрізнялися від костьолів, якщо навіть православні без усякого тиску були полонені латинством?

Як захищав православ’я **випускник єзуїтського коледжу Богдан Хмельницький** – ми з Вами вже згадували. В чому полягало його православ’я – велика для віруючого розуму загадка... Такими були плоди просвіти – те, чого так боявся Іван Вишенський. Ось де почала освіта “біснуватися” – як же тут не згадати св. Теодора Студита і його часи! Історія, як бачимо, повторюється, якщо ми не засвоюємо її уроків... Вона починає давати тоді ті самі уроки знов і знов. Це стосується і нашого недавнього минулого, і сьогодення.

Мимохідь наведу одну цитату, що якнайкраще підходить для характеристики церковного благочестя XVIII ст.: “...Риси східної обрядовости, які ще збереглися, вже являють собою мертвий баласт, наприклад: сам іконостас фігурує тільки як прикраса церкви – як прапор руської національності на польській землі; він уже не необхідна духовна їжа, а тільки десерт після обіду...”. Написано ніби про описувану мною епоху, правда? Але ні – це про початок XX ст. Слова ці – з листа преподобномученика Леонтія Федорова до його духовного батька – Митрополита Андрея. Ось що він іще пише: “Не дивіться на мене, як на дикого східного фанатика, що сліпо ненавидить усе латинське. Я говорю так, тому що бачу ясно всю шкоду змішання латинських релігійних практик з нашими: я бачу і боюся роздвоєності релігійного життя серед ченців. Що ж виходить? Те, що вже тепер центр їхнього релігійного життя лежить не в правилі церковному, а

саме у всіх цих девоціях, набоженствах, адораціях і т.д. Церковне ж правило, яким вони повинні жити і живитися, як манною небесною, для них – тільки «тягар»”.

Це написано про церковне благочестя початку минулого століття, але не можна не здивуватися, як мало ми змінилися з тих часів! А ще більше вражає, коли бачимо, що подібне “благочестя” володіло духом наших предків і 300–400 років тому!.. Те саме захоплення чужим обрядом, той самий “тягар” і відвертання від свого, та сама роздвоєність... І стає нарешті зрозумілим, чому Слуга Божий Митрополит Андрей бачив свою місію у виправлянні помилок “окатоличених предків”. І все це біда зовсім не одної нашої Церкви – я навмисно навів багато прикладів стосовно православних.

У душах українців утворилися надлами і надриви. І причина тих надламів – саме в тому, що предки наші швидко стали європейцями і ще швидше забули свою візантійську спадщину.

Це для наших нинішніх урядів ось уже скільки років є нерозв’язною проблемою “інтеграції до європейської співдружності”. А в XVII–XVIII століттях українці впевнено почували себе європейцями. Для самих європейців, щоправда, наша земля тоді була *terra incognita* (для багатьох вона такою є й донині), але коли вони приїжджали сюди, то з подивом відкривали для себе, що тут живуть зовсім не дикуни. Про рівень освіти ми вже досить говорили. Унія відкривала двері до Європи: до Риму, Італії, Франції. Туди їдуть учитися, звідти привозять європейські звички, зачіски і одяг на європейський манір.

Виховані в єзуїтських коледжах українці могли порадувати своїх матерів охайним виглядом, ввічливістю, вмінням поводитися за столом і користуватися носовичком. Знання мов, уміння вести світську розмову, фрази типу: “А от, я знаю, в Європі...”, білий комірець, коротка стрижка й поголене підборіддя – усе це надає людині ваги в суспільстві. Не біда, що їхні європейські вчителі самі розмовляли такою латиною, що Ціцерон і Вергілій, мабуть, почервоніли б із сорому за таких нащадків. Не біда, що, навчившись латини, наші вчені предки, коли були змушені писати рідною мовою, часто робили по кілька помилок в одному слові. Біда в тому, що дехто з наших співвітчизників їхав до Європи зовсім не задля “Метафізики” Аристотеля і

мудрости Платона, якої боявся Іван Вишенський, а з намірами більш прозаїчними і меркантильними. І зі шкіл отців-єзуїтів деколи виходили такі типи, яким освіта явно була протипоказана. Забувши, кому вони мали б завдячувати своїми знаннями, повештавшись по “просвіченій Європі”, вони просто звикали до ситого життя, сповнюючись презирства до власної бідної землі, піддаючи з “висоти своєї просвіченості” насмішкам і звичаї рідного народу, і звичаї Церкви. Дехто на батьківщину не повертався, а дехто, що повернувся, краще й не верталися б...

Замість того щоб, здобувши освіту, принести рідній землі та Церкві гідні плоди, вони презирливо відвернулись і від батьківщини, і від віри батьків. Їхня освіта не пішла їм на користь. До пуття не навчившись чужого і відцуравшись свого, вони стали людьми “без роду і племені”. Саме у XVII–VIII століттях виникає той тип “ученого українця”, що його з гіркою іронією опише свого часу Тарас Шевченко. Цікаво, що під цим кутом М. Грушевський вбачав у особі Івана Вишенського предтечу Кобзаря...

XVII–XVIII століття в історії України позначились і тим явищем, що його в наші часи називають “відпливом умів”. Святитель Дмитро Туптало, св. Інокентій... Ціла плеяда святих увійшла в історію Церкви з титулами: “Ростовський”, “Іркутський” і т. п. Багато талановитих людей живуть і творять поза межами України, розірваної церковними розколами і козацькими війнами... Дехто з них мусив покинути вітчизну не своєю волею, а підкоряючись церковному послухові чи під політичним тиском влади. Але не всі і не завжди.

Характерна риса нашої людини того часу, яка здобувала освіту в Європі, – легка зміна віросповідання. Серед української соціальної верхівки такий тип з’являється ще в XVI ст. Ми з Вами вже згадували про це: поки Костянтин Острозький захищає “віру батьків”, його син робить успішну кар’єру в Польщі, і з Риму до нього звертаються з проханням вплинути на батька, щоб той перейшов на католицтво.

В XVII–XVIII століттях, коли змогу вчитися в Європі отримали ширші кола українців, такий тип перебіжчика – не рідкість. Щоб здобути освіту, такі люди приймають католицтво і їдуть до навчальних закладів Європи. Вивчившись за кошт Католицької Церкви, вони преспокійно переходили знову на православ’я. І так за все життя

по кілька разів, задля власної вигоди. Казуїстика легко допомагає приспати власну совість і відкидати закиди збоку. Мовляв, “Отці Берестейської унії постійно твердили, що віри вони не міняли – були й лишилися православними. В такому випадку і я не зраджую віри батьків, ні переходячи з православ’я на католицизм, ні з католицизму на православ’я. Я просто міняю юрисдикцію”. Навряд чи ці люди, що навчилися так fajно маніпулювати премудростями юрисдикцій, могли б нас задовільнити відповіддю на запитання, в чому ж полягає віра їхня і їхніх батьків...

Найяскравіші особистості цього типу – “вчені” єпископи Герасим Смотрицький (винуватець заколотів у Полоцьку, що призвели до загибелі св. Йосафата), Стефан Яворський і Феофан Прокопович. Зупинимося на останньому.

Феофан міг би стати героєм авантюрного історичного роману, написаного А. Дюма. Здібний від природи, він тягнувся до знань. Щоб здобути добру освіту в Римі, народженому в київській православній родині Прокоповичу (батьки назвали його Єлисеєм) треба було стати католиком. Для його сумління це було простою формальністю – і ось уже молодий монах Української Католицької Церкви Самуїл стає одним з найздібніших студентів Римської Колегії. Він жадібно ковтає знання з різних книг – давніх, нових, грецьких, латинських, католицьких, протестантських...

Імена ж він міняє частіше, ніж герої шпигунських серіалів. Раптово через пару років, не скінчивши курсу наук, він опиняється в рідному Києві й незабаром займає в Могиланській Академії одну зі стрижневих посад – тут уже під іменем Феофана. Всі заворожені обширністю і глибиною його пізнань, умінням вести полеміку з католиками і виявляти наполегливість у досягненні будь-якої мети. Філософ, ритор, літератор, поет, драматург – за що б він не взявся, все приносить йому успіх... Однак стали помічати, що мудрість Феофана – це зла мудрість: надто відверто він виявляв своє презирство до віри, до Церкви, і щораз частіше в його лекціях і судженнях почали з’являтися протестантські нотки... Феофан здобув собі скандальну славу в Києві, яка привернула до нього увагу імператора Петра I. Цареві-реформаторові потрібні були люди, подібні до судді з Господньої притчі, – тобто щоб “і Бога не боялися, і людей не встидалися”,

а протестантський дух Феофана Петрові був як бальзам на душу. Феофан опиняється на єпископській кафедрі в Новгороді, а потім у Петербурзі, де помагає государеві викорінювати передсуди “темних попів” і “упокоряти” ненависних Петрові архиєреїв. У дусі Петрових реформ він пише “Духовний Регламент” для Церкви, зв’язуючи її “по руках і ногах” залежністю від царської влади, піддаючи нещадній критиці самі підвалини Церкви...

Роки, гроші і владолюбство зробили Феофана сварливим і пихатим. І хоч багато чого в його висловах було слухним і навіть не втрапило актуальності донині, його “Регламент” сповнений такої злої сатири і такого презирства, що все це зближувало його скорше з французькими безбожними “просвітителями”, ніж із тими, хто вболіває за негаразди у Церкві Божій.

Протестант в архиєрейському клобуці, Феофан допоміг протестантові в імператорському вінці на троні “Третього Риму” перетворити Церкву на державне відомство, що займається, кажучи сучасною мовою державних чиновників, “задоволенням релігійних потреб громадян”. Церквою тепер керує Священний Синод – щось на зразок “комітету з релігійних справ” при Раді міністрів. Комуністам потім було в кого повчитися, як знущатися над Церквою... Епоха Феофана Прокоповича вважається одною з “чорних” сторінок в історії Російської Церкви. Досі не перестають дивуватися, як недоук, людина “без роду і племені” – і без віри – завдяки тільки своїм темним амбіціям зуміла поставити Церкву на коліна на довгі віки...

Задля чого було займати цілу сторінку і привертати Вашу увагу до цієї особи? Справа у тому, що зловісне дітище Феофана – російський Священний Синод у ХІХ ст. завдасть великої шкоди і нашій Церкві. Досить згадати лише прізвище єпископа-перевертня Семашко і часи його “місій”... Заходи Синоду з насадження своєї юрисдикції серед греко-католицького населення не тільки підлили олії у вогонь протистояння з’єдинених і нез’єдинених, а й внесли у душі українців-католиків патологічну ненависть до... власної церковної спадщини (!): все, що завжди було серцевиною нашої обрядовості, почало викликати ворожість як нав’язувані “москалями” “православні” нововведення... Іконостас став ненависним “москальським забобоном”... Наслідки того всього не тільки збереглися донині – вони

настільки міцно ввійшли у церковне повсякдення, що не знати, чи переросте ту “хворобу батьків” наступне покоління ченців і священників. Про мирян годі й казати... В дусі реформ Семашка діяли і священники Московського Патріархату у 1940–1980-х роках (“добрі” пастирі були, нічого не скажеш), замінюючи в уцілілих храмах ікони св. Йосафата на ікони прп. Сергія Радонезького або прп. Серафима Саровського і не тільки поглиблюючи тим самим ненависть у наших людей до всього, що пов’язано з Росією, а й сіючи нелюбов до святости кращих синів російського народу. А корені усіх цих болючих речей – ще в XVIII ст., й пов’язані вони, як видно, з реформаторською діяльністю в Росії нашого з Вами земляка – східно-католицького монаха-недоука Колегії св. Атанасія в Римі Феофана-Самійла-Єлисея Прокоповича...

У XVIII ст. освіта, як бачимо, “біснується” так, що наслідки того “шабашу” доводиться відчувати й нам, у XXI ст. І паралелі з часами св. Теодора Студита більш ніж очевидні: як і в часи іконоборства, християнському Сходові, просякнутому духом європейської просвіти, залишалося зробити лише один крок до відвертого безбожництва... А почалося все від забуття рідних традицій, мовчазні свідки цього – зведені у ті часи храми. Й архітектура Унівського храму – не виняток.

У цьому вирі “епохи Просвітництва”, як побачимо далі, Унівську обитель чекала загибель. Закриття монастиря наприкінці XVIII ст. було “знаком часу”, хоч і ледь помітним на тлі жахливих історичних подій, що визріли і вибухнули в “просвіченій” Європі. За кількома сухими рядками наказу австрійської імперської канцелярії про експропріацію майна Унівської архимандрії для потреб освіти теж проглядаються “знаки” того непростого часу і, мабуть, наука – для нинішнього...

До сумної події, коли припинилося життя в Унівській обителі, ми дійдемо, почавши розмову здалека. Тут буде доречно для прояснення картини поговорити про багатство у Церкві Христовій. І знов не зайвим буде згадати прп. Теодора Студита, бо тема багатства зближує XVIII ст. з епохою св. Теодора...

3. Заздрість сильних світу цього.

Дещо про витоки іконоборства.

Прп. Теодор Студит і багатство у Церкві

Дохристиянський аскетизм був набагато суворішим, ніж та аскеза, що була вироблена в Церкві. Пам'ятаєте, напевно, з Євангелія, як Христові закидали, що Його учні не постять, на відміну від учнів фарисеїв і учнів Йоана Хрестителя... І язичники-стоїки сварили Церкву за непослідовний аскетизм, і в Середньовіччі час від часу виникали ересі, коли Церкві закидали поза всім іншим і те, що вона зрадила Христа, піддавшись спокусі багатства. Зрештою, і монашество виникло через те, що після Міланського едикту імператора Константина деякі люди побачили велику спокусу в тому, Церква Христова перетворилася з гнаної на офіційну, і в ній швидко виявилися тенденції світу цього. Тому в IV ст. почався масовий вихід християн у пустелю.

Не можна сказати, що рання Церква і перші монахи не визнавали багатства. Церква мусить бути багатою – задля того, щоб помагати бідним... Характерний анекдот із тих часів. Жив в Александрії один багач, який щодня щиро молився Богу про полегшення життя бідняків. Довідавшись про це, св. Макарій Великий сказав йому: “Хотів би я володіти усім твоїм майном”. Здивований багатій ніяк не чекав почути цих слів від людини, яка добровільно обрала убогість. Макарій пояснив: ”Я б тоді негайно сповнив те, про що ти молишся...”

Чернецтво в IV ст. дало християнському світові численних святих і взірць для наслідування – не тільки в нормах особистого життя, а й у соціальному плані. Імперія схилилась у шанобі перед монашеством, яке явило світові життя за ладом Царства Небесного на землі. Тому християнські імператори намагалися всіма силами підтримувати монашество, щоб під їхнім захистом воно без перепон могло бути справжнім світлом для світу. Держава обдаровувала монашество численними привілеями, сановники і самодержці змагалися між собою в будіванні монастирів та у щедрих жертвах монашеству. І врешті-решт виникла дивна ситуація: втікаючи від багатства світу цього, починаючи з IV ст. й до VII–VIII століть монашество стає настільки багатою і привілейованою верствою населення, що

починає викликати численні заздрісні погляди з боку інших соціальних груп, і навіть із боку нових імператорів.

Це не була примітивна заздрість – мовляв, тепер імператори пожаліли те, чим обдарували монахів їхні попередники. Імперія у VII–VIII століттях переживала не найкращі часи. Під натиском мусульман вона скоротилася втричі, безнастанні війни зменшували військові лави, забирали людські життя, приносили горе в кожному сім'ю, спустошували казну і земельні маєтки. В таких умовах імперія просто фізично не здатна була заопікуватися монастирями так, як вона це робила в попередні віки...

У середині VIII ст. візантійське монашество досягало 100 тис. осіб. Для збіднілої та зменшеної чисельно імперії це було не просто забагато – такий надзвичайний відсоток монахів серед населення був для держави справжнім тягарем.

Та й саме монашество в такому привілейованому стані, переживши безсумнівний розквіт і досягши надзвичайного розмаху і розмірів, у VIII ст. дійшло до духовного занепаду. До монастирів приходили вже не тільки ті, хто “шукав життя ангельського” і намагався жити, наслідуючи убогого, послухного волі Отця і ціломудреного Христа. Привілеєм монашества було звільнення від служби в армії, духовний авторитет монахів приваблював амбітних людей, які під виглядом духовного проводу могли впливати на сильних світу цього й на все суспільство, та й просто деколи могла тішити та шана, яку викликала у людей монаша ряса. До того ж величезні монастирські маєтки за імперськими законами не обкладали податками – а які перспективи в таких умовах відкривалися для тодішніх “бізнесменів” (при тому, що імперські податки були неймовірно великими), в наші дні, думаю, пояснювати нікому не треба...

Звичним ділом було у візантійському вищому товаристві, наприклад, опальному вельможі всю свою родину, рабів і домашніх постригти в монахи, маєтки оформити під монастир, самому стати ігуменом чоловічої половини, а дружину зробити настоятелькою жіночої половини сім'ї.

В часи юности прп. Теодора Студита – та й пізніше, але не в його монастирі (як про це ми дізнаємося з його повчань, листів та з інших історичних документів) – звичним було те, що майже кожний монах

мав у монастирі якийсь власний “бізнес”: хтось мав своє ремесло, у когось були власні коні, хтось розводив власну худобу; просто можна було поселити в монастирі свою родину, яка бідувала у світі. Старші монахи бували власниками чималих маєтків і коштовностей... Час від часу подібні явища повторювалися в історії: монашество якимсь дивним чином перетворювалося на власну протилежність, стаючи карикатурою і посміховиськом для світу. Через сім століть після св. Теодора французький священик і романіст Франсуа Рабле напише про ситний обід в одному з монастирів. Один з гостей там скаже ігумену: “Ну, чесний отче, у Вашій обителі, як на мій погляд, не вистачає тільки дівчат – і тоді у вас був би рай...”

Словом, ті, що покликані були являти світло Христове у світі, стали зловживати пошаною і довірою суспільства, що їх здобули не вони, а їхні святі попередники...

З середини VIII ст. в імперії пробуджується дух патріотизму: після довголітніх воєнних невдач імператор Лев Ісавр і його син Константин Копронім одержують кілька блискучих перемог над мусульманами. Проведені Константином реформи спричиняють економічне піднесення, стабілізацію і добробут. Імператорів-ісаврійців (нова династія від Лева Ісавра) народ сприймає як спасителів, і всі їхні реформи зустрічають підтримку в масах. У церковній історії, щоправда, імператори Лев Ісавр і Константин Копронім запам’ятали як єретики – противники св. ікон. Константин Копронім протягом свого правління чинив нагінки на Церкву, внаслідок чого наші церковні календарі поповнилися багатьма іменами святих мучеників та ісповідників. Захисниками святих ікон були зазвичай монахи...

Деякі історики порівнюють імператора Константина Копроніма зі згадуваним уже нами Петром I. Обидва реформатори і переможці у битвах, люди з сильним характером, наполегливі у досягненні поставленої мети; обидва всебічно обдаровані й талановиті – до всього їм є діло, і в усьому, за що вони не візьмуться, виявляли себе майстрами. І при всьому тому обидва – єретики. Обидва завдали сильного удару Церкві Христовій, а особливо монашеству. Звісно, церковні маєтки для збіднілої держави були ласим куснем. Особливо монастирські. Константин, щоб розпочати наступ на монашество, знайшов

привід усередині самої Церкви – рух проти “надмірного” почитання святих ікон. З притаманним йому творчим азартом він береться розвивати богословську позицію іконоборства. Невідомо, до чого договорився б цей “царюючий богослов” і якого ще розмаху досягли б його страшні гоніння, якби він не помер 775 року...

Нова хвиля нагінок на іконопочитання піднялася на початку IX ст. Тоді вона набула відверто антимонашого характеру. Єресь іконоборства на той час була подолана богослов’ям святих Отців, і насамперед св. Йоана Дамаскина. Це богослов’я було догматично закріплено VII Вселенським Собором (787 р.). Але на початку нового, IX ст. імперію спіткали нові воєнні невдачі. І рядові солдати, і провідні воєначальники, які довго після смерті імператора Константина Копроніма просто обожнювали його пам’ять, сприйняли ці невдачі як бич Божий. По-військовому швидко знайшли вони причину і винуватців своїх поразок. Хід їхніх думок був дуже простий, тому й народові його можна було дохідливо і успішно “прищепити”: імператор Константин гнав “іконопоклонників”-монахів – і війська отримували перемогу над мусульманами, а держава почала була розквітати. Тепер же, коли ці “напів’язичники”-монахи взяли гору, ми несемо страшні втрати... Ясно, що самому Богові неприємне іконопочитання. Ікони треба негайно повиносити з храмів, попри спротив монахів...

Та й яка з тих монахів користь? Ми – патріоти, воюємо за вітчизну, відправляємо на рани і смерть своїх синів, сплачуємо величезні податки на утримання армії й годуємо плодами земними наших захисників. А монахи? Десятки тисяч молодих сильних чоловіків вдягнули ряси, щоб ухилитися від служби у війську і не проливати свою кров у битвах. Тисячі селян замість того, щоб обробляти землю, не знати чим займаються в монастирях. А багатство монастирів – хто його може порахувати? Століттями їх не обкладали податками, століттями над ними нема жодного державного контролю... Нас вони повчають, без кінця кажучи: ”Не роби того, не чини цього”, накладають на нас неможливі тягарі, а самі не бажають і перстом дивинути, щоб виконати свої обітниці, дані Богові... І при всьому тому вони ще сміють мудрувати і не скорятися волі божественних імператорів?!

Маніпулювати масами і робити “промивання мізків” влада вміла тоді не гірше, ніж у будь-які інші часи, – і натовпом швидко оволоділи

такі настрої, за яких монашество, перед чиїм образом ще недавно схиляла коліна імперія, почало уявлятися немов отруйним наростом на тілі, який слід вирізати, немовби вуздечкою, яку хотілося скинути. До того ж, як пам'ятаємо, деякими сторонами свого життя монахи й самі дали привід до того, що перестали справляти враження ідеала.

Святий Теодор був одним із небагатьох, а може й єдиним з усіх його співбратів по рясі, хто зробив належні висновки з гоніння, вчиненого Константином Копронімом. В різних висловах імператора, які у дні молодости Теодора надто свіжими були в пам'яті, щоб їх можна було забути, і у творах Константина проти святих ікон помітно було, що неприязнь до монахів виникла в імператора не тільки через те, що вони захищали ікони. Ще на початках імперських заходів проти ікон св. Йоан Дамаскин прямо вказував, що справжнім підґрунтям дій імператорів-ісаврійців було бажання поставити під свій контроль монашество, а головне – їхні неоподатковувані маєтки. Багатство монастирів справді було для тих, хто зрікся світу, чимось неприродним. Мабуть, молодому Теодорові тодішнє монашество більше нагадувало багача, якому тяжко ввійти до Царства Небесного, ніж той образ, що його накреслив у “Монаших Правилах” його улюблений святий – Василій Великий. Розбагатіле монашество викликало заздрість імператора, а страждала від цього святиня... Так завжди буває – за наші гріхи розплачується Бог: як не на Хресті, так у зневаженій і спаленій іконі, чи в інший спосіб... Бог прийшов на землю, щоб замешкати між нами – ми настирно випроваджуємо Його назад до неба. Бог прийшов через святе Причастя, щоб замешкати в нас, – ми ж, самі того не помітивши, даємо Йому знати, що всередині нас нема Йому місця... Таке саме відбувалося й у часи іконоборства.

“У дні нечестивого царя Константина ікона збезчещена”, – писав св. Теодор духовному батькові своєму св. Платону. Іконоборство виникло, говорив він, “за гріхи наші... Це бич Божий, що умудряє до навернення”.

Задля того “навернення” та щоб на майбутнє позбавити іконоборців козира, св. Теодор, який став монахом уже після смерті Константина, повертається до правил первинного монашества. “Згідно з книгами св. Василя Великого, він цілковито змінив спосіб свого життя”, – пише про молодого Теодора автор його житія, а ставши

ігуменом, він передусім видаляє багатство з монастиря, “щоб можна було без перепон прокладати шлях до неба... Люди, ставши від того кращими, – повідомляє життєписець, – визнали його вимогу божественною, а не людською”.

А спочатку св. Теодор наштовхнувся на спротив “заможних” співбратів. Час був інший, ніж епоха, в яку жив св. Василій, і в цьому іншому часі, за всієї пошани до давніх святих, м’яко кажучи, не розуміли тих людей, які щиро намагалися цих святих наслідувати. Скажімо прямо, святі від часів св. Теодора й донині за свого земного життя були відомі радше як “білі ворони”, ніж як взірці для наслідування.

Двома століттями пізніше жив у Константинополі св. Симеон, який в історію ввійшов із прізвиськом, даним йому в насмішку його недоброзичливцями: “Новий Богослов”. Він просто жив за євангельськими радами і за взірцем давніх святих, повчав так жити ближніх, писав надзвичайні, по-справжньому богонатхненні гимни – а “добрі люди”, навіть співбрати-монахи, казали з насмішкою: “О, ще новий богослов знайшовся...”

Як і пізніш прп. Симеонові Новому Богослову, св. Теодорові, напевне, не раз доводилося чути насмішки і долати спротив у його змаганні до святости. Самі подумайте: 22-літній юнак приходить до монастиря і з перших кроків намагається уподібнитися св. Василію Великому. Співбратів, які призабули монаші правила і під кровом обителі накопичували чималі власні статки, мабуть, часто дратували слова Теодора: “А от св. Василій казав...” Причому Теодор не приймав відповіді типу: “Зараз інші часи, ніж за св. Василія... монашество має інші пріоритети... якщо впроваджувати такі строгі правила, ніхто до монастирів не піде... та й ти ще молодий, це в тебе неофітський запал, він швидко проходить; поживеш так, як ми, в монастирі – обтешешся...”

Життя показало правоту св. Теодора. Навіть тих, що противилися св. Теодорові, коли він спонукав братів жити згідно з обітом убозтва, життя виправило. І після тих змін, що їх запроваджував Теодор, будучи ігуменом, кількість монахів зовсім не зменшилася. Навпаки, коли св. Теодор прибув до Константинополя, в монастирі “Студіон” було не більше десятка ченців (імператор забороняв проживання більшої кількості монахів у столичних монастирях). Минуло небагато часу – і

св. Теодор Студит мав уже понад тисячу підопічних, які жадібно ловили кожне слово його повчань і зростали духом, вправляючись у чеснотах, взірць яких бачили у своєму наставникові. Коли ж почалося нове переслідування з боку іконоборців, нове підбурювання “патріотичного” натовпу проти монашества, настоятелі та ченці інших монастирів швидко були примушені мовчати: їм сказали, що якщо вони захищатимуть ікони, то все монастирське майно буде відібране на користь держави. І настоятелі монастирів мусили давати принизливу і зрадницьку підписку, що не будуть проповідувати іконопочитання взамін на недоторканність монастирських дібр. Хто не згоджувався давати таку підписку, назад до своєї обителі не повертався – таких запроторювали до в’язниці, піддавали тортурам, висилали з ганьбою на “задвірки імперії”. Ченці св. Теодора були готові до таких переслідувань. Теодор безстрашно обстоював почитання святих ікон. І його вражала малодушність його співбратів-ігуменів.

“Чому, – казав він, – ми віддаємо перевагу монастирям над Богом, а отримуваний від цього добробут – стражданню за блага діло?” Жодне монастирське добро (навіть ікони самі по собі) не дорогоцінніше від святого іконопочитання, в якому полягало сповідання віри і від якого люди відреклися, рятуючи майно, а не захищаючи те, що мають обстоювати, для чого, власне, вони й покликані Богом... “Ці панове ігумени, – каже св. Теодор про тих, хто дав підписку, – говорять: “Хто ми такі?” – По-перше, вони християни, які повинні неодмінно свідчити; потім – вони монахи, яким не пасує нічим захоплюватися, як неприв’язаним до світу і ні від чого не залежним...”

“Тільки не кажи мені, – пише св. Теодор одному з таких ігуменів, – що в такий спосіб були збережені церкви і залишилися неушкодженими образи... Яка користь від того, якщо ми самі, що називаємося храмом Божим, стали негідними, а бездушні доми постаралися зберегти?”

Не зв’язаному цінностями і багатством св. Теодорові ніякі конфіскації не були страшні, і він був у всеозброєнні... Водночас це було випробування нового, виплеканого ним типу монаха на життєздатність. І після цього випробування монашество, захистивши образ Божий, написаний фарбами, знову стало само Божим образом неписаним і світлом для світу...

XVIII ст. в Україні було і подібним на часи іконоборства у Візантії, і відмінним від них. Як ми бачили в інтересах візантійських імператорів було зменшити вплив Церкви на суспільство, загнати її “під каблук”. Польський король також заганяє українську Церкву в гетто – це і для зовнішньої політики вигідно, і для внутрішньої: з “латинізацією уніятів” самосвідомість українців поступово нівелюється, а з тим для короля зменшується стільки проблем...

Історія показує, що з витисненням впливу Церкви на суспільство світ неминує “розцерковлюється”. Християнство стає всього лише однією зі сторін культурного життя світу. У свідомості людей породжуються інші цінності, й опановують вони передусім соціальну та політичну верхівку. Як кажуть, риба гниє з голови... Державні інтереси беруть гору над святою вірою, коли ці голови поставлені перед вибором.

Як польських королів політика Російської імперії змушувала утискати католиків візантійського обряду, так і десятиок століть тому магометанство, загрожуючи Візантійській державі, стимулювало іконоборські настрої василевсів. Імператори Візантії поставили собі за мету привести три релігії – християнство, іслам і юдаїзм – до спільного знаменника, щоб віросповідання не служило перепорою для вірних бути законслухняними громадянами імперії. Тому й образ Христовий, щоб він не був каменем спотикання для іновірців (юдеї і магометани вважали святу ікону ідолом), вони приносили в жертву інтересам імперської політики... Така політика нагадує “віротерпимість” сучасних держав; справжнє внутрішнє підґрунтя такої “віротерпимости” – релігійна байдужість задля державної стабільности. В XVII–XVIII століттях на догоду державним інтересам і матеріальному добробутові приносили в жертву обряд української Церкви, основа якого – образ...

Як і у Візантії часів іконоборства, українська Церква і монашество у XVIII ст., попри політичні тиски і негаразди, переживають піднесення. Будуються нові монастирі і храми, збільшуються і прикрашаються старі. Унівська обитель у XVIII ст. була надзвичайно багатою. Численні паломництва до Чудотворної ікони завдяки красі відновленого храму і монаших богослужень, покровительству Митрополита, урочистості проведення великих свят, ярмарок, а також видавнича діяльність, власні цегельний і кінний заводи – усе це щороку приносять монастиреві великі прибутки.

Словом, це були ситі роки для Унівської обителі, та й для всієї Церкви, як ситими були і VII–VIII століття для Візантійської Церкви. І напевне, як і тоді, попри зовнішній добробут, у духовному плані священство і монашество виявлялося не завжди на висоті. Нас не цікавить, якими маєтками володіли тоді українські єпископи і архимандрити. Не станемо ми дошукуватися зараз якихось прикрих свідчень з побуту тодішніх унівських монахів. Йтиметься зараз не про це. Ясно, що, як колись у Візантії, служителі Бога у XVIII ст. клянули на вудку диявола, проковтнули наживку третьої дияволової спокуси... І у Візантії іконоборська ересь застала монашество зненацька і показала всі монаші виразки та недоробки, пов'язані зі зловживанням багатством. В історії Церкви таке повторювалося не раз, повторилося воно й у XVIII ст. Але, якщо порівнювати й далі ці часи, то зараз нам доведеться робити порівняння не за подібністю, а за контрастом...

4. Про що розповідає ікона XVIII століття...

На другий поверх музею Лаври ми піднімаємося сходами, давнішими від деяких музейних експонатів. У кількох залах на стінах є різні ікони – від давніх до написаних монахами-студитами перед війною чи вже в наші дні. Увагу привертає зображення XVIII ст., що його мало хто подумає назвати іконою. Ми ніколи не здогадалися б, що перед нами образ св. мучениці Катерини (IV ст.), якби не побачили в її руках святий хрест і пальмову гілку – знак мучеництва в іконописній символіці. Це зображення радше можна було б прийняти за портрет якоїсь шляхетної красуні, написаний провінційним маляром. (фото 39) Для “іконопису” того часу подібна “ікона” не рідкість. Від півночі Росії до Чорного моря, в Болгарії, Греції, і у нас, в Україні, святі на зображеннях стають щораз більше подібними до нас – і в одязі, і в рисах обличчя. Відбувається якась дивна підміна: замість того щоб являти образ Божий і бути “вікнами до неба”, ікони XVII–XVIII століть відображають непреображену людську плоть.

Те, що було захищено від іконоборців із пролиттям мученицької крові; те, що було перлиною християнського Сходу; те, що у свідомості переможців над іконоборською ерессю стало синонімом

православ'я; те, що було знаменом нашого віросповідання від самого хрещення Руси-України, – свята ікона – поступово, починаючи з XVI ст., втратила для наших предків своє почесне місце, священне значення її було забуте, а сама вона була змінена до невпізнання. Іконоборство не відродилося на нашій землі – тому що не було з чим боротися і не було чого захищати: ікону просто поглинуло забуття...

Орієнтири змінилися – ідеалом стала не спадщина, що дісталася нам від тих, хто з апостольською ревністю і мудрістю поширював на нашій землі і в наших душах Христову благовість; ідеалом стала Європа; її тепер почали наслідувати; її цінності, а не наші власні, почали шанувати; вона стала законодавицею всього. Тому й мучениця давньої Церкви постає перед нами в уборах світської дами XVIII ст., тому й Унівський монастир розбудовують на західний взірець. Є у цьому щось трагікомічне, немов якась диявольська насмішка над Церквою: замість того щоб наслідувати, зберігати і збагачувати дорожню спадщину, духовенство, забувши, чим володіє, починає займатися примітивним мавпуванням і перетворюється на європейських провінціалів.

Вся історія Унівської обителі від Олександра Лагодовського до її закриття австрійцями віддзеркалює історію опанування нами європейським духом, поступове вродання його в наш самобутній духовний організм... Це проникнення закінчилося полоненням. І повернення з того “полону” відбувається лише на початку XX ст. Це робиться у всеозброєнні європейського аналітизму, методологізму і самоусвідомлення. Українці змогли успадкувати все краще від європейської культури, щоб воскресити занедбану власну спадщину.

Митрополит Андрей Шептицький повертає в Церкву забуту візантійську духовність. Еталоном для монашества мають стати “Правила” св. Василя Великого, які були власноруч перекладені Шептицьким, а також устав прп. Теодора Студита, за яким від самих початків жили монахи на Русі.

Студійський дух вертається у Церкву не лише через побут і устав, не через відрощену бороду, яку так старанно обрізали у XVIII ст., не через селянський труд і піт, якого цуралися монахи XIX ст., а передусім через образ. І сам Митрополит, і брат його, блаженний Климентій, збирають ікони з усього християнського світу, присвячують

ій цілі сторінки своїх творів, ініціюють відкриття іконописної школи. Ікона у ХХ ст. стає наріжним каменем відроджуваного монашества, ключем до скарбниці християнського Сходу. Вона дає змогу переусвідомити і богослуження, і зовнішній уклад, і устав, і особисте життя у Христі – як творення образу. Монашество є, своїм лише існуванням, іконою Боговоплочення в цьому житті, взірцем життєвого укладу для людей світу. Святий Теодор Студит завжди підкреслював у монашестві його видовищність; цей сповідник іконопочитання розумів, що святий образ живописний – лише *pars pro toto* – Богоявлення, адже таким же образом може бути і саме життя. Саме життя може перетворитися на Богоявлення. Звідси ікона стає “видовищем” і взірцем для наслідування для тих, хто намагається стати наслідувачем Христа, явленого в церковному образі. Подібно до ікони, монах і його життя теж стають образом і Христа, і Царства Божого, і його ладу.

Від такого розуміння образу походить, до речі, і безоглядне, безкомпромісне обстоювання святих ікон візантійським монашеством: скасування їх знаменує скасування Богоявлення в повсякденному житті, неможливість зобразити Христа ставить під сумнів і відкидає саму можливість життя у Христі; врешті-решт, це означає просто випровадження Христа із життя плоті, з землі назад на небо, і Творця – з Ним же створеного світу. Для монашества VIII–IX століть це було таким очевидним, а монашеством XVII–XVIII століть все це було так необережно втрачено...

Таке усвідомлення образу і спонукало св. Теодора Студита протистояти іконоборцям не на життя, а на смерть, а Андрея Шептицького – почати відродження Церкви з устава прп. Теодора й іконописної школи...

Відродженню передувало столітній сон – глибокий, подібний до смерті.

5. Нищівне відлуння “просвіченого абсолютизму”. Загибель обителі

Справа не в тому, що ця орієнтація на Європу в означених століттях була помилковою. Засвоєння європейської спадщини було спасенним

для України; без цього було б неможливо її подальше існування, не тільки розвиток.

Просто, прилучившись до сильної, культурно багатой і просвіченої Європи, Україна разом із безсумнівними здобутками перейняла й європейські проблеми. В духовному плані християнський Захід переживав не найкращі часи. Це була епоха, коли умами Європи володіли так звані “просвітители” Вольтер і Дідро. З безбожником Вольтером листувалися всі імператори Європи, демонструючи йому свою “неабияку просвіченість”, а насправді комплексуючи перед цим вискочкою, боячись стати об’єктом його сатири. А як у своїх творах знущався над Церквою Дідро, знають ті, хто читав його роман “Монахія”.

Все ж таки, не можна казати, що ці безбожники зовсім не мали рації, показуючи ті гріхи “клерикалів”, через які люди, як і самі ці автори, відверталися від Церкви. В наші часи кленуть комуністів, які нищили Церкву. У Франції свого часу кляли революціонерів, що громили собори і монастирі, але чомусь мало говорять про те, що найбільші злодії з тих безбожників вийшли з лона Церкви. Характер і духовність людини формуються в дитинстві та в юнацькі роки – це прописна істина. І коли людина сформовується всупереч тому духовному вихованню, в якому вона росла, це свідчить про те, що в душі людини відбувся якийсь злам. Про Гітлера сучасні біографи розповідають, що в дитинстві він був вражений красою католицьких обрядових церемоній. Десятилітнім хлопчиком він у захристії собору потай облачався у ризи і, стоячи на стільці перед своїми товаришами, проповідував їм Христа. Не треба нагадувати, у що перетворилася любов цієї особи до церемоній і ораторства. Але що стало причиною такого спотворення? А що відбулося в юній душі семінариста Йосифа Джугашвілі, що з часом перетворився на людожера, якого не знала історія? Розповідають, як 1935 року в Москві його відвідала мати, подивилася на розкоші кремлівських “диктаторів пролетаріату” і зі слюзами на очах мовила: “Сосо, синку, краще б ти став священиком”...

Вольтер, як і наш Богдан Хмельницький, був вихованцем єзуїтського коледжу. Там його вочевидь не вчили писати памфлети проти Божої Церкви... Ці юні душі бачили різницю між тим, чого їх навчають, і тим, що відбувається на ділі, й розуміли фальш, але були нездатні

відрізнити ту фальш від Істини. В одному з романів Анатолія Франса є персонаж, аббат Лантень, який про подібних вихованців зі скрухою в душі сказав: “Молот, що потряс основи храму, був викуваний у самому храмі. Сила богословської просвіти така, що тільки вона може породити великих нечестивців”. Знову ми стикаємося з “біснуватою просвітою”! Просвіта стає такою, коли, народжена в Церкві, вона відривається від Церкви. Слова того літературного героя можна витлумачити в тому сенсі, що не можна давати святиню псам, а можна розуміти й інакше. Аббат Лантень, як викладач семінарії, відчуває провину за те, що Церква не втримала у своєму лоні тих людей і випустила у світ “просвічених чудовиськ”. Такі вихованці могли з’явитись, очевидно, тоді, коли вихователі самі не зовсім відповідають тому, що вони сіють у підопічні їм душі... Тут є над чим замислитися, якщо не хочемо, щоб жахи історії повторювалися знов...

Нападки Вольтера і Дідро на сучасну їм Церкву можна було б визнати справедливими, якщо закрити очі на те, що так звана “боротьба за справедливість” часто була підходящою ширмою для приховування такого пороку, як заздрість. В епоху “Просвітництва” не модно було згадувати “батька заздрости” – диявола. А дарма – це багато чого прояснило б. Хто не сприймає диявола всерйоз, вважаючи його не більш ніж персонажем біблійної мітології, той ризикує зіграти з самим собою злий жарт. Вольтер і Дідро попалися на вудку диявола так само, як і ненависні їм “клерикали”. Одних він спокусив багатством, в інших посіяв заздрість в “упаковці” справедливості. Давній спокусник винахідливий на різні красиві пакунки, в яких підсовує людям свої застарілі товари – гординю і заздрість; вони й ним самим рухають одвіку ...

Багатства і добробут Церкви у XVIII ст., як уже було сказано, почали викликати заздрісні погляди з боку “благочестивих і христололюбивих імператорів”, які дуже повитрачалися на той час, звикнувши жити на широку ногу, в роскошах і забавах. Настала для них пора замислитися над тим, як поповнити свій здрібнілий бюджет, щоб бодай розплатитися з військом, готовим уже повернути зброю проти тих, кого вони найняли захищати. Класичний образ тодішнього монаршого двору залишив нам Йоганн Вольфганг Гете у своєму “Фаусті”. Читач, напевне, пам’ятає, що там “боголюбивим імператорам”

на поміч приходять Мефістофель. В житті, однак, не так, як у книжках: диявол не з'являється у світі “власною персоною”, а діє людськими руками. У столітті “Просвітництва” він діяв через “просвітителів”. “Просвічена” Європа мала проблеми, нагромадження яких обернулося вибухом Французької революції і великих війн. Але ще перед тим, як революціонери і Наполеон зайнялися експропріацією церковних дібр, “благочестиві імператори”, просвічені Вольтером і Дідро, знайшли різні приводи, щоб поставити Церкву на коліна, а заодно “відновити справедливість” – поповнити свою казну за її рахунок.

Унів потрапив у цю історичну хвилю. У сусідній Німеччині хазяйнували лютерани, на сході, в Росії, виховані протестантами Петро I і Катерина II голили бороди монахам і єпископам, тягли кошти з монастирів, позбавляючи монахів засобів для існування. Щоб ослабити Церкву духовно і зробити її слухняною, Катерина, яка для Вольтера була ідеалом “просвіченого монарха”, “філософом на троні”, заборонила приймати до монастирів людей грамотних, а освіченим ченцям не вільно було мати в келіях чорнило, папір і книги.

А коли Польща 1772 року була розділена між трьома великими імперіями, і Галичина дісталася Австрії, Унівській обителі довелося відчутти на собі плоди європейського просвітництва від церковної політики цісарів – “правдивих католиків”. Цю політику провадив імперський Релігійний фонд. Створений колись для того, щоб надавати допомогу Католицькій Церкві, зокрема призначати й надавати пенсії клирикам похилого віку, Фонд у тих роках обкладав великими податками інституції всіх конфесій у імперії – від синагоги й мечеті до католицьких монастирів. Відмовившись фінансувати так звані “неприбуткові” обителі, Релігійний фонд вершив їхню долю різними способами: якщо не вдавалося закрити деякі з них одразу, чиновники холоднокрівно вичікували, поки монахи, що перебували на межі виживання, покидали свій монастир, й тоді його майно автоматично переходило державі. “Неприбутковими” в ті часи легко могли стати й потужні монастирі – через надмірні державні податки.

Цісар Йосиф II також по-своєму дбав за “просвіту”: він забороняв вступати до монастирів людям, які не мали вищої духовної освіти. Очевидно, що метою тут було зменшити кількість монашества,

але не такими “драконівськими” методами, як це було в Російській імперії. Австрійський цісар ладен був навіть відкривати духовні навчальні заклади – тільки б вирвати ініціативу в монашества. Так, відкривши семінарію у Львові, він тут же заборонив викладати філософію і богослов’я при монастирях.

Унівська архимандрія не могла поскаржитися ні на брак коштів, щоб утримувати себе, ні на брак освічених людей серед монахів. Останні два архимандрити Унівської обителі тієї пори були непересічними людьми. Отець Амвросій Турянський (архимандрит у 1746–1773 рр.) ще у свої неповні тридцять років став доктором церковного і світського права. Архимандрит Онуфрій Братковський (1773–1790) походив із дворянського роду, вихованець єзуїтів, шанована в церковних колах людина; перед тим як стати архимандритом в Уневі, він був василіянським протоігуменом.

Унівській архимандрії заздрили місцеві пани-дідичі, які часто подавали до суду позови, намагаючись прибрати до своїх рук монастирські землі. Заздрили численні державні комісії у Відні, які, підрахувавши її бюджет, вишукували лазівки в законі, щоб обкласти податками обитель і водночас не сплачувати монахам належного їм пенсіону за вислугу літ. Ліси обителі не давали спокою львівському губернаторові, вічно стурбованому питанням, де взяти паливо для міста. Господарські маєтки монастиря приваблювали всіляких промисловців і комерсантів. Добробут Унівської обителі “допоміг” їй нажити недругів і всередині Церкви. Різні питання матеріального і фінансового плану спричиняли численні сутички між архимандритом і львівським єпископом, що врешті-решт переросло в жорстке протистояння. Світські ж священики всіма силами старалися усунути монахів від парохіяльної праці. Керувала ними не лише “заздрість людей ненавчених” (освіта тодішнього духовенства порівняно з монашеством була невисокою) – йшла буквально боротьба за виживання. Парохіяльні священики, що часто були ледь спроможні прогодувати свої сім’ї, вочевидь заздрили тим, хто, склавши обіт убогства, вели досить безбідне життя, здобували престижну освіту в Європі, займали впливові посади і з висоти свого становища справді відсторонилися від життя світу – не стільки від його спокус, скільки від його турбот і тривог.

І якщо говорити про монахів, над якими сходилися хмари недоброчливості й заздрости, тільки як про сторону, що постраждала, ми погрішимо проти історичної правди. “Знання роздимає” – ми вже згадували ці слова св. апостола Павла. Коли у світі бракує любові і панує нужда, то її красномовством не наситиш. І проповіді освічених еромонахів та архимандритів на парохіях не надихали людей. Людям були ближчими парохіяльні священники, з їхньою простотою, з їхніми убогими родинами. В людській уяві ченці перетворилися на таку собі гордовиту “шляхту в рясах”, до якої вже й боязко приступитися зі своїми злиднями й бідами. Монахи ж від тих бід були далекі, і спільної мови з народом у них не було. Відчуження швидко росло, і монашество поступово замикалося у своєму спокійному, розміреному, книжному відлюдництві.

Та було б неправдою зображати ченців того часу байдужими до всього, крім себе самих, пихатими фарисеями. Кращі з них, напевне, з болем відчували безодню, яка пролягла між ними і рештою народу Божого. Вони, однак, не змогли піднятися над сильнішими від них обставинами, і зі всією своєю освіченістю, шляхетністю й іншими безсумнівними чеснотами не здатні були стати справжніми духовними лідерами. Диявол уміє спритно розставляти свої сіті, роблячи нас “жертвами обставин”. Просвіта, що призвела до забуття своїх духовних коренів, стала пасткою. Плоди з дерева пізнання завжди є двозначним даром. Сумна історія спокушених Адама і Єви вчить нас, що “обдарований” пізнанням приречений на відчуження від рідного йому середовища. Важливо, щоб людині плоди пізнання подав Бог, і ніхто інший. Той, Хто сам є Любов, подає їх разом з даром любови. Лише любов навчає; без любови пізнання тільки помножує скорботу, як сказано в книзі Проповідника (див. Проп. 1, 18). Складається враження, що у монахів XVIII ст., пригнічених тою скорботою від пізнання, просто не стало сил на сприйняття дару Божої любови, тим паче на віддавання її людям. Знесилення, відчуження – ось чим обернулася для українських ченців жага до пізнання, від якої застерігав своїх земляків мудрий атонський затворник Іван Вишенський. Додайте до цього ще такий “дар”, як монастирське багатство, а також “жагу справедливості” з боку обділених тими дарами – і Ви пізнаєте, хто приклав руку до розподілу тих дарів. Диявол, лише давши

скуштувати благ, тут же їх відбирає, і людина опиняється ні з чим...

Вчений ступінь доктора права не допоміг архимандритові Амвросію Турянському захистити монастирські землі від сусідів-поміщиків – він програв кілька поважних судових справ. Конфлікти зі львівськими єпископами залишили Унів без підтримки церковної влади. За часів останнього архимандрита Онуфрія Братковського всі суперечки за парохії між монастирем і світським духівництвом церковний суд вирішував не на користь монахів. Це збіглося і з цісарською політикою всебічного усунення впливу монашества. З Відня весь час приходили нові директиви, які безупинно побільшували число різних податків. В практику увійшло бюрократична тяганина. Не встигла Унівська обитель пройти нудну і принизливу процедуру підтвердження привілеїв, наданих цій архимандрії польським королем, як у Відні змінилася влада. Уряд нового цісаря Йосифа II зобов'язав Унів пройти перереєстрацію, а “під шумок” оподаткував обитель такою сумою, яку їй за всього її багатства не під силу було сплатити.

Архимандрит Онуфрій попросив уряд про “реструктуризацію” виплат – у Відні “люб’язно пішли йому назустріч”. Обителі дозволили поетапно виплачувати визначену суму – за одної умови: державна комісія обрахує все майно архимандрії...

Влада, таким чином, виявила неабияку “терпеливість”. Коли ж обитель сплатила свій “борг”, імперська канцелярія видала указ про закриття Унівської архимандрії в числі сорока інших монастирів. Але й на цьому митарства ченців не скінчилися. Урядові дуже не хотілося виплачувати монахам належні їм пенсії. І влада знов виявляє “люб’язність”: монахи можуть доживати свій вік у стінах обители за умови, якщо ретельно відремонтують ці стіни...

Довгі роки керування о. Онуфрієм Братковським Унівською архимандрією пройшли у відчайдушних спробах зберегти обитель. В останнього на ті часи унівського архимандрита, мабуть, не раз опускалися руки, тим паче що з кожним роком для нього ставала очевиднішою безплідність усіх зусиль. Шерега підступних дій цісарського чиновництва скоротила життя цій чесній і порядній людині.

Смерть унівського архимандрита в лютому 1790 року викликала неприховану радість у львівського губернатора. Він прямо написав

до Відня, що тепер є чудова нагода безперешкодно заволодіти майном обителі, і сплачувати пенсіон не доведеться не лише померлому архимандритові, а й решті ченців – після того як вони втратили свого духовного керівника, спільноту можна розформувати, відправивши монахів до інших монастирів. Так і зробили через кілька місяців.

Колись неприступна Унівська фортеця була здана без бою. Мури з гарматами в бійницях не встояли проти паперу і чорнил. У століття європейського “Просвітництва” українська святиня стала жертвою “просвіти”: офіційно зазначалося, що кошти обителі, які підлягають закриттю, необхідні для підняття рівня освіти серед народів імперії. Українське чернецтво не знадобилося “просвіченим” католицьким монархам, дарма що було виховане на європейській і латинській лад і старанно возносило святі дари за тих, хто пустив їх по світу.

В резиденції архимандрита з’явилися прислані сюди губернатором маленькі чоловічки в окулярах і манжетах, заляпаних чорнилами. Вони акуратно вели записи і рахунки завезених і вивезених з колишнього монастиря товарів, оскільки у стінах давньої святині тепер розташувався склад горілчаних виробів та інших продуктів. Потребам освіти губернія виділила лише частину монашої бібліотеки, віддавши унікальні стародруки та рукописи до нещодавно заснованого Львівського університету...

Диявол міг святкувати перемогу: вкотре вже йому вдалося з успіхом прокрутити свій улюблений спектакль, в якому людей, як ляльок, водять гординя і заздрість! Промине півтори сотні років – і він повторить свій спектакль у масштабах величезної країни. Але в Уневі йому особливо радіти не доведеться: монахи тут будуть уже не ті і зустрінуть давнього ворога у всеозброєнні...

ВОСКРЕСІННЯ

1. Перед відродженням.

Митрополит Михайло Левицький в Уневі

Відлуння безбожницького європейського просвітництва, що й саму Європу поставило перед лицем кривавих революцій і загарбницьких війн, докотилось і до Унівської обителі. Монаше життя в Уневі завмирає більш як на ціле століття, з них перші 28 років обитель перебувала в цілковитому запустінні. Як і в попередні віки, на Лаврі відбилася доля всієї України. А Україна, хижацьки розколота надвоє Росією та Австрією, наприкінці XVIII ст. опинилася на межі того, що в наші дні прийнято називати втратою національної ідентичності.

Зберегти і відродити українську самобутність вдалося завдяки самовідданий праці патріотів з духовенства та інтелігенції. Одним з таких людей був митрополит Михайло Левицький. З його постаттю пов'язана і подальша доля Унівської обителі. Він врятував її від запустіння, домігшись від австрійського уряду повернення монастирських маєтків і перетворивши монастир на митрополичу резиденцію. Звідси, з Унева, він керував Церквою протягом майже пів століття. Тут же митрополит Михайло Левицький відійшов до вічного життя, і, згідно з його заповітом, був похований в Уневі. На південній стіні храму ми бачимо його надгробну плиту.

Серед мешканців Унева і близьких до Лаври населених пунктів дотепер ходить легенда про те, як Митрополит став кавалером ордену Леопольда – одної з вищих нагород Австрійської імперії. Розповідають, що Михайло Левицький відмовився присягати Наполеонові, коли той завдав поразки Австрії у війні 1805–1807 років, і потім цісар оцінив мужність українського митрополита. Насправді, коли Левицький став митрополитом, Наполеон уже писав свої мемуари,

перебуваючи у безславному засланні, і йому вже не було ніякого діла до Галицького митрополита, так само як і Левицькому до нього. Народна пам'ять приписала Михайлові Левицькому історію, яка стала-ся з його попередником на кафедрі Антоном Ангеловичем. 1809 року польські повстанці, які сподівалися, що Наполеон поверне Польщі незалежність, захопивши Львів, увірвалися до митрополита Ангеловича і почали вимагати, щоб він пом'янув Бонапарта на Службі Божій замість цісаря Австрії. Митрополит відмовився, за що й постраждав. Це його цісар нагородив орденом за вірність і мужність, а греко-католицька митрополія з тих пір стала у великій пошані в Австрії; митрополит же Михайло Левицький отримав нагороду за інші, не менш визначні заслуги.

Часи Левицького – це часи постійних соціальних бродінь. Вся Європа вирувала, всі носилися з якимись проєктами, реформами, в усіх країнах пожвавлюється національний дух, в моді різні ідеї лібералізму, соціалізму і всіляких інших “-ізмів” – і цей новий дух не обійшов Церкву. Левицькому – витонченому естетові, інтелектуалові та книжнику – все це було чужим. Він вочевидь втомлювався від усіх тих політиків і реформаторів, які часто змагалися втягнути Церкву в свої амбітні ігри, тому волів бути подалі від Львова.

Найважливішою ж причиною перенесення митрополичої резиденції зі Львова до Унева було те, що у Львові 1810–1820-х років практично все населення було ополячене. Від того, що Польща втратила політичну незалежність, українці нічого не виграли. Польська освіта і культура запанували в Галичині. Українська школа існувала у Львові лише при Братстві та ще у Дрогобичі – при монастирі. Деннеде бували при парохіях “дяківки”, в яких за старою руською традицією вчили читати по Псалтирю й Часослову, але це була церковно-слов'янська, а не українська грамота... В семінаріях українські студенти жодну дисципліну не вивчали українською мовою. Освіту наші священики тоді здобували дуже добру, але рідною мовою, напевне, не кожний з них умів писати. Настали було часи, коли українські служебники видавали не кирилицею, а в польській транскрипції. Шкільні реформи австрійського двору зміцнили німецько- і польськомовну освіту... Цінуючи високий рівень освіти українського духовенства, уряд залучав його до просвітницької діяльності, але все це

відбувалося зазвичай у польських і німецьких школах. Ситуація справді стала катастрофічною: у Львові практично не було чути української мови. І митрополит-патріот Михайло Левицький захотів бути ближче до народу, щоб нести йому світло Христове рідною мовою і подбати про народну освіту. Тому й переїхав до Унева.

Ще перебуваючи на посаді єпископа Перемишльського, Левицький заохочував духовенство займатися просвітницькою діяльністю на своїх парохіях. Дбати про народну освіту, твердив він, – це одвічна традиція руської Церкви, а отже обов'язок кожного пароха. Давніше школи при парохіях бували всюди, хоч села були ще бідніші.

Не так просто було здійснювати це на практиці: частина пропольськи настроєного духовенства і деякі пани-“дідичі”, боячись, що разом з освітою в народі пробуджуватимуться самосвідомість і бунтарські настрої (досвід Французької революції надовго налякав усіх), чинили опір просвітницькій діяльності Церкви. Ніде не було шкільного приладдя, букварів давно вже не видавали. Одвічна бідність нашого селянства не давала змоги придбати для школи навіть найнеобхідніших речей: абетка і шкільна дошка були розкішшю...

Однак владику Левицького не лякали труднощі. Він усіляко підтримує священника-ентузіяста Івана Могильницького – в історію той увійшов як перший у Галичині дослідник української мови. Поступово Могильницький згуртовує навколо себе однодумців. Михайло Левицький засновує видавниче товариство священників – і незабаром було видрукувано необхідні шкільні посібники: букварі, катехизми, шкільні правила... В Перемишлі відкривається навчальний заклад для “дяко-учителів” – щось на зразок педагогічного училища. Там готували не тільки вчителів грамоти, а й знавців східного церковного обряду. Все це скоро дало результат: у Галичині при церквах постало кількасот народних шкіл, щороку відкривалися нові...

Митрополит Михайло Левицький здобув славу мецената: багатом студентам-українцям він допоміг стипендіями під час навчання, а по навчанні – стати на ноги. Напевне, чимала заслуга Левицького була у тому, що більшість греко-католицьких священників здобули університетську освіту. Морально і матеріально він підтримував перших українських письменників-галичан, особливо знамениту “Руську Трійцю” – вихованців Львівської семінарії, священників Маркіяна

Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького – тоді, коли їх критикували за новизну в лексичній ортографії.

1848 року стараннями Митрополита була створена Галицько-Руська матиця, що стала центром галицького письменства, а також видавала підручники для шкіл. Одним із блискучих результатів просвітницької діяльності Галицького митрополита було те, що із 43 книг, що вийшли протягом 1837–1850 років, 40 були написані священиками!

Як бачимо з напису на надгробній плиті (*фото 40*), митрополит Левицький мав також і державний титул “дійствительнаго тайнаго совітника” цісаря. Його авторитет і обширні зв’язки в австрійському уряді давали змогу всі його започаткування забезпечити “законодавчою базою”. Так, у 1848 році введення кирилиці й української мови отримало офіційний статус за цісарськими декретами.

Того самого року, коли всю Європу залила хвиля національних і революційних рухів, галичани за закликком Митрополита відмежувалися від польських повстанців, не ставши проливати свою кров за польські інтереси, чим виявили власну національну свідомість. Австрійський уряд розцінив це як демонстрацію вірності цісареві й нагородив митрополита Левицького орденом Леопольда. Так за свій патріотизм і багатолітнє піклування за свій народ український митрополит отримав орден від австрійського цісаря... Пізніше Михайло Левицький стає Примасом Галичини. Виникає унікальна ситуація: митрополит Греко-Католицької Церкви водночас керує і польським латинським духовенством у Галичині. 1856 року Папа Пій IX за заслуги перед Церквою Христовою вшанував предстоятеля Греко-Католицької Церкви саном кардинала. 82-річний Михайло Левицький уже не міг дістатися до Львова, не те що до Рима. Папа делегує празького кардинала Шварценберга до Унева, і стіни унівської церкви, врятовані Левицьким від запустіння, стають свідками церемонії возведення його до сану кардинала. Михайло Левицький був першим кардиналом-українцем.

Митрополит Михайло Левицький підтримував тісні зв’язки з усіма, хто займався культурно-національним відродженням: митцями, письменниками, етнографами. Митрополит і сам колекціонував та зберігав пам’ятки української давнини. В Уневі в його резиденції

було створено музей... Митрополит ініціював відновлення знищених часом храмових фресок та Чудотворної ікони Богородиці і провів урочистий обряд її коронації. Відродилася давня традиція паломництва до Унівської святині.

Мешканці Унева, мабуть, вважали себе щасливцями, маючи такого великого сусіда. Діти селян мали одну з найкращих у Галичині школу; в церкві здійснювалися красиві богослуження, лунали добрі проповіді. В оточенні митрополита були священники, які мали, крім духовної освіти, ще й економічну та агрономічну. По всій Галичині вони засновували селянські товариства і всіляко сприяли покращенню сільської праці.

Напевно, унівські люди шанували й любили Михайла Левицького – доброго архипастиря і добру людину, яка по-справжньому любила свій народ...

Трудами митрополита Левицького Унівська обитель знову змінює свій вигляд. Суворі оборонні споруди – вал та рів – були ліквідовані, а в південній частині комплексу зведено солідний двоповерховий митрополичий палац, і ще довгі десятиліття Унівська обитель служить резиденцією митрополитів Греко-Католицької Церкви...

2. Народження спільноти монахів-студитів

Митрополит Андрей Шептицький любив перебувати в Уневі. Можна сказати, що все його життя тісно пов'язане з Унівською обителлю. Почалося це давно. Ще в дитинстві його привозили сюди на прощу, і він слухав розповіді батька про те, що в цих стінах провадили чернече життя численні представники роду Шептицьких. Хто знає – може, саме тут у майбутнього Слуги Божого вперше зродилися думки стати монахом... Будучи вже митрополитом, він час від часу довго жив у літній резиденції в Уневі. Саме тут з-під його пера народжуються устами для нових монаших спільнот – сестер-василіянок і братів-студитів. 1905 року він ставить свій підпис: “Смирений Слуга Божий, многогрішний монах Андрей, Галицький Митрополит, Архимандрит Скнилівської Лаври” – під складеним ним Типіконом для монашої спільноти, яка вже кілька років існувала у Скнилові під Львовом.

Ця спільнота народилася сама собою, і була свого роду “знаком часу”. Митрополит Андрей був із тих людей, кого Бог нагородив даром розпізнавати “знаки часу”, і він дбайливо взяв під свою опіку той початок монашого життя.

У ХІХ ст. монашество в Галичині мало одну особливість, яка декого приваблювала вступати до монастиря, а для декого робила чернече життя недоступним. Монахи стали свого роду елітою Церкви. У переважній більшості це були освічені здібні священики: викладачі, письменники, проповідники, що вміли працювати з різними верствами населення. Монахи, які не мали священичого сану, становили меншість серед тодішнього чернецтва. Вони володіли різними ремісницькими професіями. Між тим Галичина наприкінці ХІХ ст., як і кілька віків до того, була селянською. І якраз люди з найбільшої частини її населення не знаходили собі застосування в монастирі. Хоч монастирі й мали тоді сільськогосподарські маєтки, але працювати там наймали селян. Селянин же, що вступав на монаший шлях, мав або засвоювати якусь ремісницьку професію, або вчитися на священика. В обидвох випадках монаше життя відривало його від землі, від коренів... Це було проблемою, і ця проблема давно вже хвилювала Митрополита Андрея.

Приїхавши якось до Кристинопільського монастиря, Владика познайомився з групою послушників, що висловлювали своє бажання жити за євангельськими радами, не відриваючись від звичної їм сільської праці, – так, як жили монахи від початків християнства на нашій землі. І в інших місцях Владика зустрічав таких людей. Зрештою він зібрав їх у Скнилові, особисто ними заопікувався, і по кількох роках, доволі швидко, у Скнилові виросла ціла Лавра, що жила за взірцем перших українських монахів, що й підкреслювала її назва – на честь св. Антонія Печерського.

Устав 1905 року, написаний Митрополитом для цих монахів, пізніше стали називати “Скнилівським Типіконом”.

Слово “типікон” в уявленні пересічної людини – це щось на зразок армійського стройового уставу. Вам, напевно, доводилося чути слово “типіконщик” – це немов ярлик для священика чи монаха, який сліпо підкоряється вказівкам уставу (щось подібне до стереотипу прапорщика в армії). Насправді ж призначення Типікону не таке

бідне і вузьке, як це здається на перший погляд. Його зміст скорше можна порівняти не зі стрійовим уставом, а з... нотною партитурою. Для людини некваліфікованої нотні рядки значать не більше, ніж китайська грамота; натомість той, хто знає ноти, може зіграти по них чудову симфонію...

“Типікон” – слово грецьке. Слова *τυποζ* (“типос” – взірець, тип) та *οικονα* (“ойкона” – лик, образ) у грецькій мові дуже близькі за змістом; настільки близькі, що їх часто перекладають однаково – як “образ”. І типікон має завдання накреслити образ монаха у поміч тим, хто хоче будувати своє життя за взірцем Христа, уподібнюючи свій образ (*τυποζ*) до Нього як Першообраза (*αρχετυποζ* – “архетипос”?).

У Скнилівському Типіконі Митрополит Андрей поставив собі за мету коротко пояснити своїм підопічним практику монашого життя. Це був стислий синтез церковного вчення про життя за євангельськими радами, свого роду ключ до правил і творінь святих Отців: Василя Великого, Теодора Студита, Макарія Великого, авви Доротея, що їх Митрополит Андрей радив студитам читати і впроваджувати у життя, а також брати приклад у своєму житті із життя святих Антонія, Пахомія і Онуфрія Великих, Сави Освяченого, Антонія і Теодосія Печерських, Йосафата.

На практиці повсякденне життя скнилівських монахів виглядало просто: молитву вони чергували з фізичною працею. Праця була переважно селянська; або хто до чого був здібний, щоб приносити користь обителі. А молитовне Правило творилося згідно з давнім церковним типіконом – строго, без скорочень, як прийнято було творити його в давніх монастирях... Звичайно, відродження давніх монаших служб відбулося не в один день, але різні документи, що збереглися з 1910-х років, так чи інакше свідчать про те, що богослуження у Скнилові були організовані на належному рівні.

Однією з важливих особливостей давніх монастирських богослужень, яка відродилась у студитській спільноті й на яку я хочу звернути Вашу увагу, – це читання так званого “Оглашення Студитова”, тобто Повчань св. Теодора Студита. Вони зараз перекладені українською мовою, і знайти їх можна в крамницях видавництва “Свічадо”. На початку ХХ ст., однак, “Оглашення” св. Теодора були рідкісною

книгою, а традиція читань їх на службах була міцно призабутою тодішнім монашеством.

За уставом, читання “Оглашенія” відбувалося в кінці утрени, зазвичай у неділю, середу і п’ятницю. Читати має “ігумень самъ ілі ізбіраєть єдинаго отъ священникъ ілі отъ давніхъ братій”. Місце “Оглашеніє” на службі займає те саме, що Слово св. Йоана Золотоустого на пасхальній утрени, яке читає тільки священник; отже, читати “Оглашенія Студитова” також має шанований братією читець. Преподобний Теодор замислив ці повчання як напуття своїй братії, яка після ранішнього богослуження приступала до повсякденних обов’язків. У канві богослуження виходить так, що читець “Оглашенія” в той момент є наче самим св. Теодором Студитом, невидимо присутнім серед братії в Божому храмі, і слова того давнього тексту виходять немовби з уст самого святого. Монахи Скнилівської Лаври, мабуть, відчували це, і вслуховувались у слова св. Теодора, що через тисячоліття лунали для напучення українським ченцям ХХ ст., які, напевно, з подивом знаходили для себе чимало речей не просто актуальних, а немовби для них написаних. Думаю, що й зараз монах, який бере на себе труд читати ці повчання, виявляє в них те саме. Тому варто хоч краєм ока заглянути до “Оглашеній” св. Теодора і нам, оскільки ми взялися познайомитися зі способом життя монашества поближче.

Треба взяти до уваги ще одне. “Оглашеніє” грецькою звучить як “катехиза”, і одне зі значень цього слова – “вступ, впровадження до таїнств”. Святий Теодор своїми повчаннями на потребу дня, в яких заторкується багато різних деталей монастирського повсякдення, робить впровадження, “втаємничує” у життя монашества і разом з тим накреслює образ монаха – його тип чи ікону; і в цьому завданні св. Теодора збігається з завданням Типікону... І якщо ми хочемо накреслити для себе образ (тулоꝥ, оікова) ченця, без Повчань св. Теодора Студита нам ніяк не обійтись.

3. Монаший образ-“схима”: безмовна благовість

*Або зовсім не повчай, або повчай добрим життям.
Інакше будеш одною рукою притягати, а другою – відштовхувати.
Менше буде потрібно слів, якщо робиш, що належить.
Живописець більше повчає своїми картинами.
(Святий Григорій Богослов. Думки у чотиривіршах)*

Ікона проповідує Христа безмовно. Точніше, вона просто Його являє. Саме таким явлінням образу Христа у житті мав би стати монах. Погодьтеся: як це інколи файно – побачити на власні очі правдиве життя у Христі...

Пригадується історія, розказана в одній із книг, що видало видавництво “Свічадо”. У старця молоді монахи просять повчання. Старець мовчить. Просять довго. Старець мовчить. Всі починають переглядатися, знизуючи плечима. Збираються розходитися... “Хочете слова? – відгукується старець. – Не буде вам слова. Бог забрав благодать слова в отців, бо нема тих, щоб це слово виконували”. Жорстокі слова: Церква, якій ввірена благовість воплощеного Слова, втратила дар слова – через наше непробивне “закам’яніле нечуття”. Щоправда, це стосується не тільки Церкви: цілим світом, на нашу спільну біду, оволоділо нечуття живого слова. Ми не вміємо ні володіти словом, ні чути його, ні діяти за ним. Мій добрий приятель – він працює адвокатом – якось розповідав: “... На жаль, моя “промова” не мала того ефекту, якого досягали перед суддями Ціцерон, Ф. Н. Плевако і А. Ф. Коні, хоч, як дві краплі води, була подібна до промов цих класиків судового риторства. Слова, які вживали вони, використав і я, і зміст ніби той самий, але... Ніби досяг глибини – але... Ну, і результат для мого підзахисного – теж “але...”

Щось подібне буває з нашими церковними проповідниками. Недарма той старець сказав: нема благодати слова, “бо нема тих, хто це слово виконували б”. Нечуття слова – це наша спільна “хвороба”, а звинувачувати когось у хворобі нерозсудливо. Є, напевне, в цьому нечутті щось таке, що вже не залежить безпосередньо від нас.

На цю саме тему є ще одна історія про старця – вже з давнього Патерика. Інколи не перестаєш дивуватися, що так звані “сучасні

проблеми” Церкви, суспільства, чи “характерні риси сучасної людини” були також проблемами і характерними рисами наших давніх предків; а ще дивніше те, що ці проблеми не заважали, а іноді допомагали їм ставати святими. Отже, історія з Патерика.

Якось прозорливий старець зайшов до храму. За чистоту його помислів і почуттів Бог дав йому дар бачити різних ангелів – і світлих, і темних. Як же був здивований Божий чоловік, узрівши в облаченні священика на проповідальниці... біса! Це, ясна річ, викликало пильну увагу подвижника віри. Він не пропустив жодного слова з проповіді. Коли ж вона скінчилася, старець підійшов до “проповідника” і сказав прямо: “Ти – біс. Я впізнав тебе. Але, уважно вислухавши все сказане тобою, мушу зізнатися, що не помітив, що ти хоч у чому-небудь відступив від Священного Писання”. “Я старався”, – посміхнувся біс. “Але навіщо ти це робив? Для чого говорив народові святі слова?” Біс був відвертий: “Я говорив ці слова так байдуже, що жоден із парохіян не покладе їх у своє серце, не стане жити за ними. А почувши їх знову, відмахнеться від них, як від настирливої мухи”.

Вам, напевно, доводилося чути проповідників протестантських церков. На їхні програми часто натикаєшся, перемикаючи канали телевізора. Не сказав би, що їхні проповіді натхненніші. Всі ці місянські заклики, акценти на обраності, екстатичні проповідування – надто претензійні і у своїй глибині ненормальні. І не в кожному серці такі проповіді знайдуть відгук. В мене складається враження, що нині люди взагалі не хочуть слухати. І до харизматичних проповідників вони йдуть аж ніяк не в пошуках слова. Покидаючи Церкву своїх батьків, люди просто виявляють свій протест проти того, що їм здається неправдивим і штучним. Найегше те, що незрозуміло і не вміщується в коло наших уявлень, назвати непотрібним та штучним і “відмахнутися від цього, як від настирливої мухи”. Врешті-решт, такі люди через деякий час ідуть і від євангелічних/протестантських? проповідників і, розчаровані в усіх та в усьому, пливають за течією, розбиті своїми неврозами, доживають свій вік у буденності, вже не вірячи нікому і не потребуючи ніякого слова...

Здається, св. Йоанові Золотоустому належать слова, що якби ми справді жили за словом Божим, усі давно, дивлячись на нас, стали б християнами. Це ж так просто – люди завжди хочуть бути схожими

на тих, хто їм симпатичний. І той, хто почне правдиво жити у Христі, стане такою людиною, на кого іншим захочеться бути схожими... Можливо, люди не хочуть більше слова не тільки тому, що нам судилося жити в безрелігійний час, а тому, що людям зараз не потрібні слова, не потрібні пророки і велемовні красномовці (зрештою, ми всі десь училися і в нас тепер ніхто за словом у кишеню не лазить), а потрібні діячі, які чесно і, як казав св. Теодор, “без натуги і спокійно... щодня простують царською дорогою”. Такі люди, якщо вже говорять, то слово у них не розходиться з ділом, бо вони звикли відповідально ставитись до своїх слів... Тому, мабуть, слова таких людей і справляють незабутнє враження й надовго переживають їх самих. Сам Бог являє Себе в таких людях і преображає через них світ.

Преподобний Теодор Студит умів проповідувати також і мовчанням. Церква знайшла, між іншими, такі слова для його прослави:

*У видінні ділатель, у діянні – богослов
Був ти нам, Богоглаголивий,
Посник повчальний, священномученик славний,
Православ'я стовпе, Церкви твердиня*
(Зі служби прп. Теодорові Студиту 24 листопада)

Життєписець каже, що все життя Теодора – “безмовне повчання”. “Ділами своїми він служив взірцем”, і люди, “споглядаючи на нього, прикрашали свої душі його красою”.

Це була проповідь ікони – в тому розумінні, що св. Теодор Студит сам ставав тією іконою, являючи в собі образ Божий. І своїх монахів учив того самого... “І ті отримували користь, хто лише дивився на них”, – читаємо в житії.

Назвавши монаха “видовищем”, св. Теодор влучає, що називається, “в десятку”: слово “видовище” характеризує саму серцевину змісту монашого життя. Монах – це видовище, образ, взірець, приклад, який самим лише своїм існуванням нагадує, що “наблизилося Царство Небесне”. Ставши ігуменом, св. Теодор поставив собі завдання перетворити своїх підопічних у таке видовище для людей, яке в них, тільки-но вони побачать монаха, породжувало б спомин про буття “того”, іншого, світу – світу Божого Царства. Іншими словами, монах мусить бути – не більше й не менше – іконою для світу.

“Якщо кудись ідемо, – казав Теодор, – хай лице наше сяє благодаттю на користь тим, хто бачить нас”. Мушу сказати, що найкращі представники монахів-студитів підтвердили можливість цього і в нашому непростому ХХ ст. Блаженний преподобномученик Климентій, ігумен студитів, сам був таким “світлом для світу”. А ось як він свідчив про одного зі своїх співбратів, еромонаха Йосифа Шестюка, який до 1939 року був у Лаврі наставником послушників: “...Отцю Йосифу можна й не говорити проповідей; вистачить того, що він перейдеться коридорами монастиря або вулицею, – то він скаже прекрасну проповідь”.

Яким чином це досягається? Які підстави і які таїнственні сили роблять це завдання посильним? Дуже просто: “Людина – це образ Божий по можливому відображенню Того, Кого неможливо відобразити”. Далі, згідно зі Святим Писанням, каже Теодор, ”кожний вірний через баню відродження (тобто таїнство хрещення. – *В. К.*) і оновлення Святим Духом являється співобразним образу Ісуса Бога” (див. Тит. 3, 5; Рим. 8, 29).

Святий Теодор не перший, хто так міркує. За його спиною – вікова традиція, розпочата святими Отцями. І св. Теодор наводить слова з творів, підписаних іменем св. Діонісія Ареопагіта, який “образом (іконою) називав і тих людей, які живуть так, що за якістю життя уподібнюються до Того, Хто на них накладає печать хрестовидним образом Своєї безгрішности”. Написано дещо мудровано – такий уже стиль того псевдо-Ареопагіта, – але перечитайте ці слова ще раз і погодьтеся: кого, як не монаха, чий постриг іменується схимою (σχημα – образ, вигляд), це стосується в першу чергу?

...Звісно, монах відокремився від життя світу. Він цурається його. Він, зокрема, цурається і спілкування з жінками. Тому у світі виник дикий забобон, що монахи – це якісь звихнені жононенависники, сповнені патологічної бридливості до жіночої краси і всього, що пов’язане з людським коханням.

Все не так у св. Теодора. Для нього кохання чоловіка і жінки – це ікона християнської любови до Бога і повчальний взірець для монахів: “Любов до Бога цілком змінює почитателя. Це можна побачити і на люблячих плотські: коли чоловік кохає жінку – він усього себе віддає коханій, нею дихаючи і про неї мріючи. Хто при ньому заговорить

про сонце – він захоче бачити не сонце, а свою бажану... Що ж прекрасніше Владики Христа? Чи не є Він “весь бажання”? (див.: П.п. 5, 16)

Так, звісно, монах покинув світ... Але світ має в собі те, чого монах може повчитися: в тому випадку, наприклад, коли ярмо Христове здасться йому затяжким. Наполеглива праця людей у світі стоїть як докір перед очима монаха, коли часом його поборює лінивість чи недбальство.

“Хіба не бачите, – говорить до братії св. Теодор, – як там багато працюють, як вони пригнічені, як бідують? Одні напружують усі свої сили в землеробстві, інші підлягають великим податкам, самі терплячи нестачу в поживі; ще інші працюють, то згинаючись, то розгинаючись, відповідно до умов роботи, і не дають собі відпочинку, поки не скінчать... Для чого? Щоб забезпечити необхідним своїх домашніх... Після цього чи не соромно нам, що ті терплять так багато, не сміючи й слова сказати проти старших, – а ми не переносимо і випадкових негараздів? Та й які негаразди? Щось трапляється поза нашою волею... – і ми готові відступитися. Ті ще мають виправдання, – вони піклуються про дружину й дітей. Вам же, що розп’ялися для світу й отримали один скарб – хрест, – який лишається вирок?.. Тож, як вони своєю – займаймося своєю працею – псалмопінням, стихослов’ям, читанням, щоб такими заняттями втримати розум, щоб не гаяти час на марнотні справи”.

Але є різниця між життям мирян і монахів – різна в них скорбота, різні й радощі... Люди часто живуть упроголодь, працюють без відпочинку, ледве зводячи кінці з кінцями, а жалюгідну платню витрачають на пиятику, щоб забути від повсякденного жахіття (це добре було описано в романі Максима Горького “Мати”). Так вони несуть своє ярмо, покладене Богом на Адама, вигнаного з Раю, – в поті чола заробляти собі хліб (див. Бут. 3,19) – і ні сил, ні часу не мають для того, щоб піднести очі до Неба. “Ми ж, – каже своїм монахам св. Теодор, – звільнені від усього того... І хіба не досить цього одного, щоб радіти, й веселитися, і возносити благодарення?”.

Монах – образ Нового Адама – ще за життя успадковує Царство Небесне і весь час святкує своє повернення до раю. Не те, щоб він не працював. В Унівській Лаврі Ви можете на власні очі переконатися, що монах працює не менше, ніж його сусіда-селянин, але його

труд – не задля кусня хліба, бо про хліб насущний для монаха піклується сам Господь. Ви можете не повірити, але праця правдивого монаха – це якраз той випадок, коли будь-яка робота в радість.

Перші скнилівські монахи на початках не мали нічого, крім дуже скромного даху над головою, і, щоб прогодувати себе, брати наймалися як заробітчани до заможних господарів, відрізняючись від найбідніших селян, з якими працювали пліч-о-пліч, хіба що тим, що вставали раніше й засинали пізніше – щоб поспілкуватися з Богом. Звичайно, це не є нормою монашого життя – таке було їм випробування на життєздатність, але саме в цих випробуваннях народилася спільнота монахів-студитів.

“Наше життя, – каже св. Теодор, – ...псалмоспів за псалмоспівом, читання за читанням, молитва за молитвою... у певний час мовчання, в інший час – бесіда. Говоримо те, що належить, бо нерозумне мовчання теж не приносить користі... У свята буває тілесна втіха, і це доречно. І у нас є переміна їжі, а до того – помноження уклякань, помноження піснеспівів... Зате коли виконаємо все це, тоді й поживемо весело”.

Мирянин лише в неділю і свята йде до церкви, і то виконуючи заповідь “день святий святкувати” як обов’язок, не наважуючись порушити традицію батьків.

Монах щоденно має богослуження, і щодня у нього – день святий, незважаючи на буденність, не менш тяжку, ніж у людей у світі. І саме тут монах перетворюється на ікону для світу. “Бачите, – каже св. Теодор, – усі шанують вас як таких, що живуть у Богом береженому місці, і вважають вас такими, що доповнюють убогість їхніх чеснот; тому справедливість вимагає, щоб ви церковні служби виконували ретельніше...” Бог дарував Своєму вибраному народові заповідь святкувати святий день, немовби виймаючи на цей день людину з-під приречення трудитися в поті чола. У монаха цей святий день триває все його життя, бо свій вступ до монастиря він сприймає як оселення в раю. Тому й церковна служба, і монастирська праця однаково приносять ченцеві радість.

Та коли монах вважає свою участь у богослуженні працею й під час служби Божої відчуває тягар – це вірна ознака того, що одною ногою він стоїть ще у світі. Один західний мислитель на початку

XX століття (зауважимо, що саме тоді, коли митрополит Андрей відроджував богослуження в нашій Церкві; отже, над суттю церковних служб почали тоді замислюватися не тільки церковні люди) зазначив, що відносно праці релігійні відправи – “це організована бездіяльність, яка стає початком вільного труду досконалої людини”. Богослуження під цим кутом – це відпочинок, але відпочинок активний, після якого, буває, і втомлюєшся, однак ця втома приємна, задля такої втоми варто жити... Врешті-решт, таким самим творчим “відпочинком” для монаха стає і будь-яка праця.

Є якась недозрілість, якась дитячість у тих, хто схильний перебільшувати тягар монашого життя, хто зображує на своєму обличчі сум і робить такий вигляд, немов от-от упаде під тягарем хреста... І святий Теодор боровся з такими настроями в монастирі: “Не хмурюсь, як малі учні на заняттях, а з веселим серцем пройдемо піст... Ніхто хай не буде незадоволений своєю долею, ремствуєючи, що він тут не має того чи іншого... Так роблять неуки, нерозумні немовлята, ті, яким тяжко навіть дихати повітрям”. Сум, безрадісність праці – доля світської людини. За св. Теодором, монах – це той, хто прийняв спасенну Добру Новину – Євангеліє, а тому для нього сумний вигляд просто недоречний. “І чого нам бути малодушними?.. Радійте, і веселіться, і втішайтесь вашим старанням... Будьмо старанні до піснеспівів, а працюймо – з приємністю”.

“У світі, – казав св. Теодор, – рідко знайдеш таке. Бо там день змінює ніч у клопотах і турботах, так що людині ніколи й зітхнути... І ми за всіх людей творимо молитви... Оплакуймо їх, бо, одержавши обітницю насліддя (тобто Євангеліє. – В. К.), вони метушаться, добровільно продовжуючи перебувати в засліпленні відносно того, що прекрасне, і не виявляють жаги до красот нашого життя”.

“Красоти” монашого життя не відомі світові, що перебуває “в засліпленні відносно того, що прекрасне”, бо, за словом Господа, світ “возлюбив темряву більше, ніж світло” (див. Йо. 3, 19) і забажав котитися наїждженою колією, а не жити за євангельськими радами. А саме ці “красоти” є джерелом непроминущої радості для монаха. “Радійте цим усім, браття мої, – кличе св. Теодор, – радійте і веселіться, бачачи Боже чоловіколюбство. Життя ваше перед вами, радість ваша перед вашим обличчям, блаженство біля ваших ніг”.

І у св. Теодора монах, який не випромінює такої радості, викликає певні підозри: щось не є рівним у духовному настрої такого монаха, раз у нього нерадісне обличчя. За сумним виглядом, як за людиною, приховується не образ Божий, а дехто інший... “Хто похмурий, темний, як ніч, як не той, що уподібнюється до сатани, що впав із неба?..”

Світ, на жаль, не часто сподобляється бачити випромінювання радості на обличчях монахів. Мало того, століттями у свідомості людей складався стереотип ченця як людини досить безрадісної. Недавно в якомусь інтерв’ю одному єромонаху поставили запитання: “Чому після приходу до монастиря багато хто стає замкнутим, нетерпимим і безрадісним? Така релігійність справляє не дуже приємне враження на оточення...” Священик відповів питанням на питання: мовляв, чому, наприклад, багато журналістів не завжди відповідають тому образу, в якому їх хотіли б бачити люди? Чи не тому, що рано чи пізно забувають про своє справжнє покликання і, починаючи працювати на кон’юнктуру або задля власних вигод, зраджують істину, але насамперед – самих себе, і втрачають власне обличчя? Те саме, сказав священик, може статися і з монахом...

Те, що подеколи в духовному житті людина втрачає власний образ і перестає бути собою, першим помітив, здається, св. Григорій Богослов. Йому доводилося бачити в оточенні його друга св. Василя Великого людей із дивною, скажімо так, поведінкою. “...Якщо когось траплялося близьким бути до Василя, – каже св. Григорій, – то вони вважали великою честю навести напам’ять що-небудь ним сказане чи згадати щось зроблене ним чи то жартома, чи з серйозним наміром, тому що у Василя й необдумане було дорогоцінніше і краще від зробленого іншими з зусиллям. Навіть тілесні його вади чи особливості інші пробували використати й собі як засіб до слави. Це були: бліде обличчя, відрощуване на ньому волосся, тиха хода, повільна вимова, надзвичайна замисленість і заглиблення в себе, що у багатьох, через невміле мавпування і неправильне розуміння, перетворювалося на похмурість. Такі ж були прийоми при прийманні їжі і все, що робив Василій не з певним наміром, а просто так, як випадє. І ти бачиш багатьох Василіїв за зовнішністю, але це – статуї, що являють собою всього лиш тінь Василя; бо сказати, щоб вони були

ще й ехом його, – то забагато сказати. Ці люди тим далі стоять від Василя, чим більше бажають до нього наблизитися”.

Ясно, що таке мавпування – чи то з наївності, чи то від бажання сподобатися тому, кого взявся наслідувати, чи з якихось кон’юнктурних міркувань – викликає в самій цій людині неприродну психологічну напругу, яка може скінчитися певним розчаруванням чи навіть зривом. Крім того, невміле наслідування, попереджає св. Григорій, не тільки не веде до уподібнення, а й загрожує втратою власного обличчя, чи, як кажуть нині, власної ідентичності.

...Цікаво, що відповів би св. Григорій Богослов на запитання, які тепер постали перед монашими спільнотами: Що значить бути монахом-василіянином? Яка харизма в чині св. Домініка? Як освячується монах-францисканець? Хто такі отці-салезіяни? А що означає: спасатися за Студійським уставом?

Прийнято вважати, що монахи мають наслідувати засновника свого чину, спільноти чи згромадження. Для прикладу, єзуїт виховується за “Духовними вправами” св. Ігнатія Лойоли, василіянин – за “Монашими правилами” св. Василя, а не, скажімо, св. Ніла Сорського чи св. Франциска. Це й так, і не так. Не має складатися враження, що монахи не у Христа хрестилися, а у свого засновника – св. Франциска, чи св. Ігнатія, чи св. Домініка... Святий Теодор Студит щодо цього мав точку зору куди гнучкішу, а тому не сподівайтесь, ходячи, наприклад, по Унівській Лаврі, побачити в кожному з монахів “маленького” Теодора Студита. Вони не ростуть тут, як квіти в оранжереях, віддаючись *imitatio Studiti*. Мало того: не побоюся сказати, що багато монахів, протягом тисячоліття “спасаючись за Студійським уставом”, і спаслися, і стали великими святими, нічого не знаючи про самого св. Теодора Студита. “Дивний Бог у святих своїх” – можемо ми тут сказати... Але не дивуймося понад міру.

Цим святим зовсім не обов’язково було досконало знати життя і творіння св. Теодора чи св. Василя Великого. Це західні ордени мають імітувати життя засновника, а у візантійській монашій традиції – інакше. Наприклад, ми можемо лише припускати, що св. Йосафат знав усі твори св. Василя Великого, проте незаперечні документи свідчать нам, що його “настольною книгою” були повчання прп. Ніла Сорського, що їх св. Йосафат переписував (він був чудовим

каліграфом) і розповсюджував серед співбратів. І це зовсім не завадило йому явити собою взірець для наслідування тим, хто донині керується у своєму спасінні правилами св. Василія. Особливість візантійської церковної традиції, між усім іншим, полягає в тому, що кожний святий являє своїм ликом все Священне Передання, вочлонує у своєму житті всю попередню церковну спадщину. І в одному святому немовби віддзеркалюється інший. Одного разу прп. Теодор Студит сказав про догмати святих Вселенських соборів: "Один Собор містить у собі всі". Так і зі святими Східної Церкви: не будеш знати одного – його замінить для тебе інший. Церковне Передання – цілісне і водночас багатоліке. І спасаючись за єдиним уставом, черпаючи з єдиної спадщини, монах, якщо він перебуває у правдивому послухові Церкви, має за вчителів багатьох, усе Передання, хоч і керується життям та настановами якогось одного святого...

Запитайте, наприклад, у францисканця про св. Франциска чи в домініканця – про св. Домініка. Вони будуть довго й захоплено розповідати Вам про них. А про св. Теодора Студита східний монах може повідати Вам коротко і без гарячого ентузіазму; натомість він може охоче розказати Вам про іншого святого, який йому ближче до душі.

Церква Христова багата своїми святими. Не тільки їхні богословські твори, а й самі їхні життя становлять Священне Передання Церкви. Від часу заснування Церкви Христової постало стільки святих, що зробили свій внесок у багатство Передання, скільки стрінеш характерів серед живих людей. І за родом занять, і за способом життя кожен з нас може вибрати собі взірець у численному сонмі угодників Божих. Наслідуй кого хочеш – і не погрішиш ні проти монашої традиції, ні проти власної природи. Святий Теодор навіть наполягав, щоб особисто "кожний мав свій взірець і, наслідуючи його, влаштував своє життя".

"Як у лікарні, – повчає св. Теодор своїх підопічних, – кожному підбирають ліки відповідно до його хвороби, так і ми – зважаймо на святих, споріднених нам по життю... Бо яка користь уподібнювати себе не до того, хто веде однакове з нами життя, а до іншого? Від цього може бути і явна шкода... Я, недостойний, хіба лишу настоятельство і перейду до іншого, якого заманеться, способу життя?.."

Святий Теодор слідом за ап. Павлом радить кожному спасатися в тому стані, в якому він був навернений до Господа. Це стосується й особистого характеру, і роду занять. І це найкращий спосіб залишитися самим собою, зберегти своє обличчя – для того, щоб стати образом Божим.

А інакше може нічого не вийти, крім психічних і моральних патологій. Прикладів цього було чимало в усі часи; не бракувало їх і перед очима слухачів св. Теодора: “Яку користь приніс нашому псалмоспівцю його вихід на стовп? Чи не знесли його звідти божевільним? Тепер він ні псалмоспівець, ні стовпник... А Амфілохій? Чи не був він спочатку стовпником, потім затворником? А тепер живе безстыдно, хитаючись туди-сюди... Це дияволова спокуса: навіювати чуже, щоб ти втратив і своє... Звідси й безплідність і неспорядкованість”.

Для св. Теодора, і загалом для східного монашества, надзвичайно важливе ім'я того святого, яке дається ченцеві при постригу. Монах має його наслідувати – це само собою зрозуміло. Завдання ігумена – зробити так, щоб його підопічний міг наслідувати святого, не втрачаючи при цьому самого себе. І для того ігумен при постригу дає ченцеві ім'я такого святого, з яким підопічний мав би спільні риси характеру чи якісь подібні повороти у своєму попередньому житті. Тобто святий ставав прототипом для того, кому давалося його ім'я. І завжди відчувався глибокий духовний зв'язок між ченцем і його святим покровителем...

Мабуть, це одна з важливих причин, чому раніше перед монашеством не ставало так різко питання “пошуку ідентичності”. Все було просто: монах уподібнюється до Христа, як колись до Нього уподібнився святий, чиє ім'я було дане монахові. І тому в тодішніх ченців з “ідентичністю” було все в порядку – вони освячувалися “без натуги і спокійно”, залишаючись самими собою.

Сумне обличчя монаха, що насторожувало св. Теодора не менше, ніж воно відштовхує від себе сучасний світ, зазвичай є ознакою розчарування від того, що людина собі щось наміряла про монашество, будучи у світі, і з чим вона справді зіткнулася в монастирському житті. Під враженням від житій святих і різної духовної літератури людина романтична (а такими в юності ми є майже всі), захоплена мріями “про подвиги, про доблесті, про славу”, може переступити

поріг монастиря. А далі... Начитана про безнастанні молитви, невидиму боротьбу з бісами, чудесні зцілення, видіння ангелів і демонів, про премудрих старців, великі місії, навернення цілих народів, людина, прийшовши до монастиря, стикається з речами вельми прозаїчними, навіть приземленими. Наверненням народів тут не займаються, про чуда зцілення не завжди чути, натомість є праця до сьомого поту, після якої “безнастанна молитва” полягає часто в тому, що під час виконання церковного правила безнастанно борешся зі сном. А натхненні думки про додання труднощів на великих місіях враз кудись зникають, коли з сумом дізнаєшся, що в обителі не кожного дня з водопроводу тече такий невинний плід цивілізації, як гаряча вода.

Може, це не дуже й лякає, але кожен новий день перебування в монастирі переконує тебе, що все так не схоже на те, про що раніше доводилося читати! Невидима боротьба так і залишається невидимою, старців нема, про чудесні видіння ангелів і зовсім нема мови. Як же тут можна досягти святости? – розгублено питає людина саму себе...

Наведу Вам тут слова св. Пахомія: “Якщо ти бажаєш мати прекрасне і чудове видіння, то я вкажу тобі на одне з них: коли ти побачиш людину благочестиву, скромну серцем, чисту, – от найпрекрасніше з видінь: ти бачиш Бога невидимого в цій видимій людині. І не запитуй мене про інше видіння, яке було б прекрасніше від цього”. На жаль, наші очі не завжди готові сприймати такого роду “видіння”. Замість того щоб відкритися назустріч “філософському здивуванню” від кожної речі, що впадає тобі в око (а такі речі в монастирі можна бачити на кожному кроці), замість того щоб дізнатися про їхню суть, замість того щоб звернути свою увагу на людей, які поруч із тобою моляться у храмі і з якими ти ділиш духовну трапезу, харч, працю, житло і долю, – замість того всього якось мимоволі ти починаєш розсіяно ковзати поглядом довкола, а внутрішній зір втуплюєш у себе, у свої розчарування: мовляв, тут усе не по мені, все не так, як я думав... Наслідок – самовідчуження, зацикленість на своїх стереотипах. Ясно, що тут уже нічого не впаде в око такого, що могло б викликати радість...

Люди, які живуть поруч у монастирі, називають одне одного братами. “Прекрасне ім’я братів, – каже прп. Теодор, поспішаючи додати, – якщо не неправдиво зветься”. Зі світського погляду монастир –

це єрархічна структура, і люди, вступаючи до монастиря, спершу не схильні вкладати в поняття “брат” і “отець” їхній первинний, безпосередній зміст. Тому інколи “прекрасне ім’я братів” стає лише визначенням статусу людини у цій спільноті: мовляв, це – отець, а той “усього лише” брат. Навряд чи за такої установки дивитимешся на братів як на тих, хто, за словами св. Теодора, “возлюбили Бога і для Нього ввійшли у спільне життя, в якому один отець, один Бог і Вітчизна – Горній Єрусалим”.

А знаєте, що було найбільшим чудом для прп. Теодора? Послухаймо його самого: “В ім’я Господа нашого Ісуса Христа люди з різних місць і країн, різних племен і різного віку збираються в одну громаду і гурт, об’єднуються в одне ціле тіло, для одного служіння й діяння і стають немовби одним многодумним і многодушним, однодумним і однодушним тілом... заради божественного намірення і поклоніння Святій Тройці... Як знати – може, це і є одне з чудес і чудодіянь, подібне до вигнання бісів, зцілення сліпих, очищення прокажених, воскресіння мертвих, повеління стихіям... чи ще до чогось іншого, що творили святі... Отож, якщо завгодно, ви і чудотворці...”

Хто хоче бачити в монастирі видіння, чудеса – тому треба лише, як кажуть у народі, “роззути очі”. Наш співбрат, його доля, те, як його покликав Господь – Той самий Господь, що покликав і нас, – здається, найбільше видіння і чудо, якого сподобляє нас Бог. Тому пригляньмося до тих, що поруч, не відкладаючи на потім.

...Мабуть, кожний, хто знав о. Гедеона, нині, коли його не стало серед нас, жалкує, що знаходив так мало часу поспілкуватися з ним. Мова не про те, що йому потрібна була наша увага, – хто-хто, а о. Гедеон ніколи не бував самотнім. Завжди його оточували якщо не ченці, то прочани. Не йому, а нам потрібне було спілкування з ним. З ним відійшла від нас ціла епоха, відійшло в небуття те, що могло б стати історією, те, що продовжило б життя, ставши частиною нас самих... Зізнаюся: якби я частіше спілкувався з ним, сторінки цієї книги могли бути набагато цікавішими. Але навіть проста присутність поруч із ним збагачувала нас...

Останні роки його життя були потьмарені тяжкою тілесною хворобою. Ми можемо тільки здогадуватися, що відчуває і що терпить

людина, чії рухи скуті, чие тіло відмовляється служити і виконувати найпростіші потреби. Згадаймо себе, як ми поводимося, коли на якийсь час захворіємо і виходимо зі звичайної для себе життєвої колії. Все навколо нас мусить негайно перетворитися на палату невідкладної допомоги – інакше ми будемо ображатися на черствість і нерозуміння з боку ближніх і дальніх, починаючи від дружини і дітей, батька й матері й закінчуючи Адамом і Євою... А поруч з о. Гедеоном якимось і не виникало думки, що він терпить від злої хвороби. Звичайно, кожний поспішав при нагоді допомогти його старечій немочі, і він охоче приймав допомогу і “спирився на плече” молодого співбрата, але коли – дуже рідко – нікого не було поруч, отець спокійно і терпеливо давав собі раду сам, щораз отримуючи перемогу над власною неміччю... Він **ніколи нікому** не скаржився на свою хворобу. Ось Вам і “прекрасніше видіння” й “одне з чудес і чудодіянь”...

Влітку він шукав денної прохолоди коло джерела або на лавці коло брами. Дивишся – сидить самотній старенький, наче от-от задрімає... Минуло кілька хвилин – і його вже оточили кільканадцять душ парохіян чи паломників, а він жваво щось їм розповідає. Сцена нагадує якусь стародавню картину – дарма що сучасна одежа людей не складає гармонії з грецькою рясною отця...

Є щось зворушливе до сліз і крає душу, коли бачиш, як служать старенькі священники. Кожна служба для них – немовби остання, кожний виголос – як “лебедина пісня”. Коли ж служив єромонах Гедеон, було трохи інакше. Спокійна, чітка, дещо уповільнена вимова знаходила відгук у наших душах, сіючи в них святі слова давніх молитов. Душею о. Гедеон залишився молодий – такий, як і решта присутніх у храмі. І він був містком між нами і святими Отцями, чії молитви день у день протягом років лунали його голосом в унівській церкві.

Він виходив зі святилища, як із вічності, – сивий старець у сяючих ризах. Очі – як очі святого з ікони: уважно вдивляються у твої... Не кожний уміє витримувати такий погляд на собі – його погляд дарував спокій тим, хто витримував, не ховав очей. Так, наче очі в очі зустрівся із самою вічністю – тут слова не потрібні, мовчазність цінніша...

Уставні молитви він читав напам’ять. Вони були немов його власними молитвами. Коли він читав на Шостому часі, звертаючись

від нашого імени до Небесного Отця: “... страху Твоєму пригвозді плоті наша...”, – ми всі, мабуть, не раз ловили себе на думці, що цей слабкий плоттю і сильний духом отець давно вже отримав те, що просить. Він давно приліпився до Господа не тільки плоттю, а й усім еством, а значить, те, про що він зараз благає, – благає для нас, для тих, що моляться з ним разом...

Одного дня він, як завжди, зайшов у святилище, звершивши чергове богослуження. Багато хто з нас більше ніколи його не бачили. Він відійшов від нас до Небесного Престолу, щоб там благати за нас Предвічного Бога, прилучившись до свого Ігумена, який показав йому шлях до Неба, – блаженного преподобномученика Климентія, і до преподобного отця нашого Теодора Студита...

Вічна тобі пам'ять, всечесніший Отче! Зі святими упокой, Господи, його добру душу...

Отже, люди, що оточують тебе в монастирі, – це “найкраще видіння” й “найбільше чудо”, дароване Богом. Недарма ж ми звемо одне одного співбратами у Христі. А пізнається це чудесне споріднення через дрібнички повсякдення, через співжиття і співпрацю.

Саме ця сторона монашого буття найтяжче доходить до розуміння не тільки неопфіта-романтика, а й навіть монаха по багатьох роках життя в монастирі. Тобто людина часто не відчуває, що те, що вона робить, кожний її крок, кожне слово (чи, навпаки, кожна година, проведена у мовчанні), найпростіша праця і взагалі буття її в монастирі може бути спасенним. Яке спасіння від того, що цілими днями будеш чистити картоплю на кухні чи з ранку до вечора працювати на полі або в монастирському саду, часом пропускаючи навіть церковні служби? Ой-ой-ой, подумає дехто з новичків, від такого “духовного життя” можна тільки отупіти. Святий Теодор думав інакше. “І тілесне наше, – говорив він, – коли присвячується Богові, стає духовним. До того ж хто дбайливий у тілесному, той дбайливий буває й у духовному”.

Коли ми замислюємося про духовність і про наше вдосконалення у Бозі, то, мабуть, варто самим собі поставити запитання: а для чого, власне кажучи, Син Божий воплотився й оселився між нами? Чи не задля того, щоб тілесне наше стало Божим, духовним? Чи не задля того, щоб це Боже і духовне міцним потоком влилось у наше буденне

життя – спочатку наче й не міняючи в ньому нічого зовні? Навряд чи таким маловажним є факт, що перш ніж розпочати будівлю Церкви Нового Завіту, Господь наш довго вправлявся у теслярстві (“будівельна професія”). І варто замислитися над тим, що Боже Провидіння зробило апостолами рибалок, чиї професійні навички згодилися для того, щоб Христос перетворив своїх учнів на “рибалок людей”.

Мабуть, у часи св. Теодора ці всі, так би мовити, “аспекти християнської духовности” були зрозумілими і прозорими. Інакше звідки св. Йосиф, брат прп. Теодора, взяв би такі образи для оспівування Богородиці на свято Благовіщення:

Телице, що Тельця зродила непорочного, радуйся...

*Ти Колос проростила Божественний,
Немов нива неоранна...*

*Лозо істинна, Гроно зріле Ти виростила,
Що вино виточує, яке душі звеселює
Вірою Тебе славлячих.*

(З посної тріоди, утрєня Акафістової суботи)

Чи не під час праці на монастирському полі або у винограднику знайшов св. Йосиф Студит ці образи для оспівування великого таїнства Божого вочленення? І чи не надихали вони монахів прп. Теодора, – що слухали ці гимни на утрєні, а потім приступали до весняних польових робіт, – віднаходити подібні образи Божественного в усьому, з чим вони стикаються протягом дня?

У нас, на жаль, вигляд телиці з телям чи грядки на городі не викликають подібних побожних думок. Більшість наших сучасників не відчують жодного задоволення від фізичної праці. Вона для нас радше тягар, якого ніколи не побажав би своїм нащадкам...

А проте все у нашому повсякденні залежить від того, як ми до нього ставимось. Звісно, можна дивитися на часи праці в монастирі як на вимушене віддалення від Бога, від молитовного спілкування з Ним задля хліба насущного, як на тягар і упокорення, яке викликає утискання наших духовних устремлінь. Дехто стимулює себе в таких випадках згадкою про Господа нашого, що упокорив Себе аж до смерті, і сумлінно береться за послухання, до якого він призначений,

пам'ятаючи, що співстраждання з Господом дає право очікувати співвоскресіння, згідно зі словом Апостола (див. 2 Тим. 2, 11–12).

Через дрібні повсякденні обов'язки вигартовується воля монаха. Але погодьтеся – нам усім притаманно деколи ускладнювати собі життя, вимислювати труднощі, долати перепони там, де їх насправді не існує. І ми часто докладаємо неймовірних вольових зусиль, спонукаючи себе на боротьбу з бурею у склянці води. Є певна недозрілість у такому “страждально-героїчному” ставленні до буденної праці, приниження її, і врешті-решт приниження себе.

Звісно, воля сама по собі, а також тренування вольових навичок – річ корисна. Докладання вольових зусиль доречно в екстремальних ситуаціях, чи принаймні коли вирішуються гострі життєві питання, і тоді образ добровільного Страдника, розіп'ятого і воскреслого Спасителя стане для нас прикладом, який надихає, а сам Господь подасть нам сили, щоб ми могли добровільно і без скарг витерпіти й виконати все те, що з необхідності довелося б знести й виконати.

Однак у ситуаціях, де всяка небезпека відсутня і всяка діяльність відбувається за давно налагодженим порядком, – нащо така мобілізація волі? Які вольові зусилля потрібні, щоб перебувати, скажімо, на монашому богослуженні, яке багатьом здається довгим і нудним? Не волю тут треба прикласти, а розум: взяти відповідну літературу й ознайомитися зі змістом і структурою церковних служб – за що безперечною нагородою нам буде задоволення, радість і насолода від спілкування з Предвічним Богом у єдиному хорі з нашими ближніми, які стоять поруч, із ченцями, зі сонмом ангелів і святих. І ні про яке “витримування” довгої служби тоді у нас не буде й мови. Добрі ж ми християни, якщо ледь витримуємо спілкування з нашим Богом і Спасителем, ставлячи Його на одному рівні з тими людьми й обставинами, які нам не дуже приємно зносити...

Те саме треба сказати і про повсякденну монашу працю: задоволення вона має викликати, а не напругу. І якщо роботи в монастирі не дають нам радості – це добра нагода попрацювати над собою. Радуймось тоді й цьому – адже задля чого ми сюди прийшли, як не задля вдосконалення себе у сьйві досконалого Отця?

Можна працю сприймати як співтворчість із нашим Отцем Небесним, нашу маленьку участь у творенні і преображенні світу – і це

продуктивніше, ніж ставлення до неї як до необхідного, але неприємного хреста. “Отець мій творить аж по сю пору...” (Йо. 5, 17), казав Ісус, і, мабуть, справедливо підмітив хтось із давніх людей, що нема у Нього на землі інших рук, окрім наших. Як ми дивимось на те, над чим працюємо, так воно і відкривається нам. Наведені вище деякі цитати св. Теодора, як і слова гимнів його брата, св. Йосифа, відкривають перед нами інші можливості духовного зростання, в якому монастирські труди – це не просто упокорення, і стоять вони не на перешкоді монашій духовності, а, навпаки, є її органічним складником. Підкріплю цю думку ще одним прикладом.

Одного ранку прп. Теодор дав таке напуття ченцям в своєму “Оглашенні”: “Нехай кожен буде працюючий, як бджола, що збирає мед з квітів”.

До речі, а чи знаєте Ви, звідки монахи взяли слово “келія”? Це слово латинською мовою буквально означає “бджолиний стільник”. Хто з монахів ніс послухання на унівській пасіці, той назавжди запам’ятає враження – від чого Ви подумали? ні, не від бджолиних укусів – від життя, що буквально кипить у вуликах. Тисячі маленьких тілець перебувають у безперервному русі; тільки дивуєшся, як бджоли не заважають одна одній: все у них настільки цілеспрямовано, що складається враження про вулик як про єдиний організм. Невгавуще суголосьне гудіння немовби виходить з одного тіла, яке ідеально-спокійно безперервно працює над своїм удосконаленням.

Чим не ідеал для церковного устрою? І не одне покоління монахів, дивлячись на вулик, вбачало у ньому взірцевий монастир. Кожна бджола прямує у своєму напрямку, і водночас усі роблять спільну роботу – без жодної штовханини, суперечок, сварні. Який приклад правдивого послуху, справжня його ікона... Тут можна навіть позаздрити мудрості бджоли. Так! Саме мудрості закликав навчатися у бджоли премудрий Соломон, і з легкої руки автора біблійних притч бджола стає прикладом, що надихає християнина на творчість і зростання у мудрості. Ось що читаємо у св. Григорія Богослова:

“Уже працююча бджола, розправивши крила і залишивши вулик, показує свою мудрість, літає над лугом, збирає даток із квітів; інша обробляє стільники, переплітаючи шестикутні й одна на другу перекинуті чашечки і стуляючи їх поперемінно, то прямо, то під

кутом, водночас для краси і для міцности; а інша складає мед у ці сховища і обробляє для стороннього гостя солодкий і без труду здобутий плід. О, якби чинили так і ми, Христе-Бджоляре, ми, що маємо перед собою такий зразок мудрости й працьовитости!”.

“О, якби чинили й ми так само!” – захоплено й водночас із тугою споглядаючи життя вулика, казали й давні монахи і, щоб хоч у чомусь бути подібними до бджоли, назвали келією (бджолиним стільником) своє житло.

На жаль, ми міцно забули такі нюанси християнського побуту, не надаємо їм значення і вважаємо за краще повчатися мудрости в тиші бібліотек, гортаючи сторінки творів св. Григорія Богослова, – тоді як сам Святитель, як бачимо, не гребував повчитися мудрости у бджоли... Унів – рідкісне місце на планеті, де все ще можна повчитися з обидвох джерел – і з творів святих Отців у бібліотеці, й безпосередньо від мудрости бджоли на пасіці...

В античності бджола була навіть чимось на кшталт почесного найменування: із бджолами порівнювали філософів – вони збирають нектар із квітів мудрости. До бджоли уподіbili і св. Теодора його життєписці, ще назвавши його правдивим філософом, а студійські монастирі у Сакудіоні й у Царгороді – школою мудрости. Кілька десятків років тому західні історики прочитали такі слова в житії преподобного і кинулися вивчати його твори, сподіваючись на сенсаційні відкриття в галузі середньовічної філософії. Вони розчарувалися – точнісінько так, як розчаровуються інколи сучасні “книжні хлопчики” після того, як перед ними розкриються двері не тільки монастирської церкви, а й монастирської ферми. Історики очікували віднайти у студійському ігумені свого роду “візантійського Аристотеля” чи принаймні “царгородського Тому Аквіната”, а в самому монастирі – не більше й не менше – академію типу платонівської, де плекаються “церковні філософи”. Натомість на сторінках повчань прп. Теодора вони зіткнулися з якимось там кухарем, що гримить баняками з ранку до ночі і при цьому сподівається “мати частку зі святими” й відпочити на лоні Авраама, а також із паламарем, свічкарем, різними рільниками... Одне слово, рутина!.. Ну, судіть самі: чи могли історики всерйоз сприйняти повчання преподобного, якщо сам їхній автор не раз обривав себе на пів слові, просячи прощення у своїх підопічних

за своє “пустомовство” і нікчемну балаканину “недоброго пастиря”? “І це вони назвали справжньою філософією?” – здивувалися вчені і розчаровано повернули два товстенні томи творів прп. Теодора на полицю...

Про істинну філософію монашества можна було б написати цілу книгу – цікава вийшла б тема, особливо якщо порівняти монаший спосіб життя з тим, що говорив про покликання філософа Сократ. Ми ж зараз не будемо відриватися, а спробуймо з висот нашої наміряної духовності спуститися на землю – щоб дізнатися, як справжні монахи від землі досягають Небес.

“Пастирями корів і свиней” споконвіку називали між собою клирики ченців тих монастирів, що були розташовані далеко від міст. У відповідь чули від пустельників: “Декому варто було б піти в пустелю, щоб здобути ім’я людини” (це все, так би мовити, “професійний” церковний гумор, перлини якого рясно розкидані по життях і творах Отців). Так сказав дехто з єгипетських отців про священників з багатой Александрії, життя яких, м’яко кажучи, не завжди нагадувало ближнім образ Христа. Були в історії й періоди, коли монахів вважали за “покидьки суспільства” – слова ніби образливі, але, якщо Ви прочитаєте Перше послання апостола Павла до Коринтян, то відчуєте, що в такому зневажливому ставленні світу до послідовників Христа є не тільки життєва закономірність, а й спосіб, яким Господь обирає Собі й освячує людину, спосіб, яким найлегше можна явити у собі Христа.

В деякі епохи люди це особливо відчували і тому всіма силами навіть прагнули всебічного спрощення способу життя, що шокувало навколишніх людей, які вбачали у спрощенні якесь самоприниження. Це ми бачимо в особі прп. Теодора – згадаймо, як він, нащадок аристократичного роду, тягав на собі гній. Подібна тенденція до спрощення була помітна й на початку ХХ ст. Мудрість Митрополита Андрея Шептицького дала змогу відчути ці віяння у суспільстві і розпізнати час, сприятливий для відродження студійського монашества. Перші скнилівські ченці були зі звичайних селян, але, якщо подивитися довоєнні документи, то можна дізнатися, що до Студійського уставу вступило чимало людей освічених і навіть дворянського походження. І зараз, коли Ви бачите молодих ченців в унівській пекарні,

з голови до ніг припорошених мукою і з руками в тісті, Вам, мабуть, і на думку не спаде, що деякі з них у недавньому минулому – випускники престижних вузів. А вдивляючись у втомлені обличчя брудних робітників, що повертаються з монастирської ферми, Ви не вірите очам, впізнаючи єромонахів, які вранці, облачені в золоті ризи, стояли у святилищі...

Це “студитське” спрощення ніколи не було надуманим і штучним, яким було (зауважте: в ті самі роки, коли постала скнилівська спільнота!) “спрощення” графа Л. М. Толстого, натхненного утопіями Ж.-Ж. Руссо з його проповідями “повернення до природи” і так званої “натуральної людини”. Старий граф впав у крайнощі і задля спрощення навіть хотів кинути у вогонь власні твори, немов якесь сміття. Монах же, хоч і усвідомлює, що в порівнянні зі Світлом Христовим будь-яка просвіта – сміття (пор. Флп. 3, 5–10) і темрява, однак йому чужі світські крайнощі. Засвоюючи щось інше, він не відкидає здобутого, а після того, як віддався простій селянській праці, не пропустить того, щоб у вільну хвилину заглянути до монастирської бібліотеки. Тому не дивуймося, якщо того самого ченця, якого вдень ми бачили за брудною роботою, ввечері побачимо заглибленим у читання якогось давнього автора. Не дивуймося з такого “видовища” – освічений монах у наші дні не рідкість. Багато людей розуміють, що перебирання давніх рукописів в університетській бібліотеці – це ще не все життя, і що запах стружки у монастирській столярні кращий від кондиціонованого повітря в кабінетах і офісах з евроремонтом...

Один семінарист, погостювавши в Уневі, сказав, що відтепер для нього ідеалом священика стає людина, здатна плавно і спокійно переключитися від богослуження до фізичної праці, змінити комп’ютерні клавіші на лопату... Він знайшов такі взірці для себе серед унівських ченців. Такими ж були підопічні прп. Теодора, про яких писали, що вони чергували ручну працю з переписуванням книг (добрі каліграфи тоді дорівнювали сучасному видавництву), складанням гимнів і написанням богословських творів.

Справді, як казав прп. Теодор, у світі рідко побачиш таке; однак у монастирі такі люди і досі – реальність... Не вірите? Нічого дивного. Коли Митрополит Андрей надіслав Скнилівський Типікон до

Риму, там теж не повірили. Тоді устами монаших спільнот класифікували на місіонерські та споглядальні. Прагнення студитів відновити давнє Церковне правило було зрозумілим і підпадало під поняття “контемпліативних” монастирів, але груба сільська праця до сьомого поту, як і відновлення давніх правил посту (невживання м’яса тощо) на початку “прогресивного і гуманного” ХХ ст. здавалися фантастикою. В Римі не повірили, що така спільнота буде мати якісь перспективи: мабуть, подумали, що ніхто не піде до такого монастиря, а якщо й піде, то не витримає таких життєвих ритмів. Тому Скнулівський устав не був затверджений.

Однак Митрополит знав що робив. Духовним зором він розпізнав, що “закваскою” монашества і перевіркою на зрілість чернечого покликання є не контемпліяція, не бажання “навертати цілі світи”, а праця – вірніше, ставлення монаха до неї.

Тому, оселивши своїх підопічних у скнулівському будинку, Митрополит Андрей на цілий рік полишив їх на самих себе, без усякої допомоги зі свого боку. Мовляв, дасте собі раду, не повтікаєте, утримаєте себе – значить, і решту осилите; значить, з вами можна буде мати справу... У перших скнулівських послухників не було нічого: ні правила, ні духовної літератури, ні довгих богослужень, ні храму, де ці служби мали б відбуватися. Була тільки Ісусова молитва на устах і Новий Завіт, яким до того ж не кожний з братів міг скористатись – частина братів грамоті навчилася пізніше в монастирі. Зате, мабуть, кожен з них кріпко “намотав собі на вуса” слова Євангелія про те, що Син Божий був також сином теслі, святі славні і всехвальні апостоли – рибалками; кожен зробив для себе актуальними слова ап. Павла: “Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть” (2 Сол. 3, 10). Брати наймалися на поденну роботу до місцевих, молилися в найближчому парохіяльному храмі, а у часи дозвілля споруджували обитель. Коли ж рік по тому Владика Андрей відвідав Скнулів, то знайшов їх не тільки не зневіреними чи голодуючими, а, подібно до Даниїлових отроків, скріпленими в дусі, змужнілими й готовими служити на Божу славу. Того самого дня він сподобив чернечого постригу трьох братів, які відзначилися як лідери у спільноті, вручив їм Устав і надав допомогу, щоб брати могли розбудовувати обитель, придбати інвентар та розпочати масштабні польові роботи.

Отож праця наймита стала випробуванням тих перших ченців, і плодом того випробування стала зріла спільнота студитів.

Випробування на працьовитість, у якому виявляється ступінь зрілості людини, знала й сива давнина. Згадаймо матеріал, знайомий з дитинства: славному мітичному героєві на ім'я Геракл теж довелося попрацювати наймитом. Йому треба було очистити Авгієві конюшні – і це теж був один з його подвигів. Подібна робота від самих початків монашества стала доброю перевіркою чернечого покликання. Хай монастирські конюшні – не Авгієві, але з чогось треба ж починати? Тому коли святі успішно проходили таку перевірку, давні житія оспівували це як початок їхніх подвигів. Так розпочав своє подвижництво прп. Теодор Студит, і нинішні студитські монастирі також мірилом зрілості “покликання до богопосвяченого життя” мають працьовитість.

Як це спрацьовує на ділі? Мені випадково довелося стати свідком розмови, показової в цьому плані. Один молодий брат за послушанням протягом тижня мав прибирати коридори у лаврському корпусі. Одного дня він присів на сходах з поглядом, розсіяно спрямованим на відро з ганчіркою, і тяжко зітхнув. “Чого зітхаєш?” – почув він тихий голос співбрата по келії, який спускався тими сходами. – “Та так, задумався...” – “Над чим?” – “Над життям... Розумієш, я п'ять років навчався, здобув вищу освіту, знайшов непогану роботу, потім відчув покликання, приїхав сюди – і бачиш, чим займаюся. І так уже кілька місяців підряд...” – “Знаєш, – відповів на це співбрат, – якраз учора я прочитав житіє св. Йоана Дамаскина. Послухай, може, тобі це буде корисно. Він був першим міністром сирійського халіфа, чудовим поетом і автором кількох богословських творів, якими допоміг Церкві захиститися від ересі. Коли ж після того всього він вступив до монастиря, старець вказав йому послушання: прибирати туалети, а в часи дозвілля нічого ніколи не писати і не читати. Святий бездоганно виконував це послушання кілька років...”

Погодьтеся, образ “екс-прем'єра”, який прибирає монастирські виходки, – добрий взірець для монаха, щоб він сумлінно виконував будь-яке послушання! Монах – не містик, не фантазер: святість реально присутня буквально на кожному його кроці і викликає в нього самого безмірний подив і скріплює в його подвижництві. Монах

пізнає невидиму присутність святих не тільки на церковних службах; навіть “рутина” монастирських буднів являє ченцям дивне співжиття і відкриває духовну спорідненість із їхніми небесними покровителями. Знаходячи, часто несподівано для себе, у своїй долі аналогію з якимись епізодами з житій святих, монах здобуває натхнення; його сили для додання труднощів – як фізичних, так і духовних – потроюються.

Один з найстарших ченців Лаври розповідав: “Сьогодні працював я на городі і згадав свого першого ігумена Климентія. Дивна річ! Він уже на небі, його ікони є в нас у монастирі – а здається, що зовсім недавно він з нами, тоді ще молодими послушниками, обробляв ті самі грядки, на яких працював нині і я...” Святі з монахом поруч – і у молитві, й серед життєвих дрібниць. І коли монах поступово, день у день, привчається розпізнавати цю дивну присутність, обитель не тільки на богослуженнях, під впливом містичних і літургійних книжок, а двадцять чотири години на добу стає для нього правдивим небом на землі. Тоді стирається межа між храмовим богослуженням і діяльністю, якій монах присвячує решту доби. Богослуження не закінчується разом із церковними відправами – воно поширюється далеко поза межі церковних стін, бо все життя ченця перетворюється на суцільне богослуження. Тоді стають зрозумілими слова “Усе життя монаше нехай буде часом молитви”, які ми читаємо на фресковому образі преподобномученика Климентія. (фото 41) Блаженний Унівський ігумен любив повторювати цю фразу, яка нам, може, і здається дуже красномовною, а для правдивого монаха вона стає реальністю його життя.

Святі, зображені на стінах обителі стають для ченця не тільки повчальними прообразами, а й спорідненими душами... Монах відчуває себе членом великої родини, в якій співбрати – люди і на землі, й на небі. Головою ж цієї родини є Отець наш Небесний, Творець неба і землі, що кличе своїх дітей увійти у велике спадкоємство, а значить, кличе до співтворчості. Коли ж працюєш пліч-о-пліч із самим Творцем Всесенної – яка мова може бути про принизливість праці чи про те, щоб виконати її абияк? Трудячись у себе вдома, разом з батьком і матір’ю, кожна нормальна людина виконує все сумлінно, без образ і ниття, й не очікує винагороди за працю, бо сама ця

праця по її доброму звершенні стає винагородою. Так само і в великій родині під назвою монастир – всіляку працю монах виконує так, як він привчився виконувати її вдома. Тільки дім поширюється тепер настільки, що сягає самого неба.

В монастирі вихолощуєш із себе бридливість до будь-якої праці, повсякденний труд стає творчістю, а не тягарем, робить людину вільною, з раба Божого перетворює на сина Небесного Отця...

Життя у церковному ритмі не дає монахам перевтомлюватись у праці, хоч якою виснажливою вона здається на перший погляд. Протягом року у ченця чимало часу і для відпочинку. Неділі й церковні свята дозволяють відновити фізичні та помножити духовні сили. Крім того, життя у сільській місцевості призвичаює діяльність до природного ритму. Селянська праця вимагає найбільшої активності навесні, влітку й восени. У ті пори року в Лаврі бувають періоди, коли всі ченці – від ігумена до паламаря – залишають свої звичайні обов'язки і трудяться на полі. Але, зрозуміло, така напруга триває лічені дні, тим паче що монахи вміють працювати дружно і швидко. Зима ж дарує унівським ченцям найбільше вільного часу. Взимі чимало праці дістається монастирським бібліотекарям.

У бібліотеці Лаври є що почитати: тисячі томів вишикувались на полицях від підлоги до стелі. В сусідстві з багатою збіркою творів Східних Отців розмістилися солідні томики творів Гомера, Геродота, Платона й Аристотеля. “Золотим фондом” бібліотеки є зал стародруків і давніх рукописів (їх могло б бути набагато більше, якби більшовицькі вандали не спалили монастирську бібліотеку прямо у храмі – з давніми іконами, з іконостасом). Любителі мудрости могли б позаздрити унівським монахам, побачивши зібрані ними праці філософів від німецьких класиків до сучасних визначних авторів. Крім численних творів з літургії, догматики, екзегетики, аскетички тощо, є в бібліотеці художня література: українська і закордонна класика, солідні видання В. Гюґо, Г. Флобера, О. Бальзака, Л. Толстого і Ф. Достоевського. Ченці, що читають німецькою, італійською, англійською і французькою, мають у своєму розпорядженні цілу богословську і філософську бібліотеку тими мовами.

Як ще, крім читання, монахи проводять своє дозвілля? По-різному, але – активно. Ви, напевне, вже зрозуміли, що монаше життя

змінює людину, її світосприйняття, її ставлення до труду. Монаша праця виховує в людині свободу. Монах також, як і кожна людина, проливає піт із чола і здобуває собі хліб, але його буття не залежить прямо від хліба насущного, тобто те, що монах робить, він робить вільно. А вільна праця не протиставляється відпочинкові. Те й друге приносить радість – часточку тої райської насолоди, до якої наближає буття в монастирі. Тому, навіть відпочиваючи від діл своїх, чернець, за образом Творця нашого і Господа, прагне проводити свій час творчо. Наведу пару прикладів.

У храмі на богослуженнях Ви можете побачити монаха – літнього вже чоловіка, із сивою бородою, але з надзвичайно живим, можна сказати молодим, поглядом. Інколи він читає і співає на клиросі й майже завжди тримає перед очима важенький томик Октоїху чи Мінеї, стежачи за тим, що читається на службі, і проникаючи у зміст давніх піснеспівів.

Це брат Дам'ян. Ви можете легко познайомитися з ним – він часто проводить екскурсії в Лаврі, і Вам пощастить, якщо саме він проведе Вас по залах музею. Він дуже цікавий розповідач, а головне: в музеї багато експонатів, створених його – без перебільшення – золотими руками. На стінах ми бачимо численні витинанки: серед них і образи святих (зокрема, блаженних преподобномучеників Леонтія і Климентія), і класики літератури, і композиції на теми літературних творів. Школярі на екскурсіях легко вгадують персонажі творів, яких вони вивчають за шкільною програмою.

Брат Дам'ян – майстер-різьбяр по дереву, і створені ним різні дерев'яні фігурки чи бюсти викликають у відвідувачів музею непідробне захоплення і здивування. Діти дуже радіють, коли їм дозволяють сфотографуватися з цими дерев'яними фігурками...

Свого часу багато експонатів брата Дам'яна побували на виставках Львова, Києва та Санкт-Петербурга. Багато очей дивилися на фігурку козака, що сидить на камені. На цьому камені вирізано напис: “Думи мої, думи”. Брат Дам'ян розповідає, як років двадцять тому на виставці один “ответственный товарищ” запитався: “А что это он у Вас такой грустный получился? Думи... Какіе это у него думи? По вільній Україні тужит, небось?” – “Та ні, – відповів брат

Дам'ян, – ну, молодий козак, по дівчині зажурився, сидить, та й сумує...” Хоч кожній культурній людині, що читала Шевченка, без зайвих пояснень було зрозуміло, які в того козака думи...

Про секрет свого мистецтва брат Дам'ян розповідає просто: “От іду колись по лісу й бачу – лежить патик. Ви, може, пройшли б поруч із тим патиком і не обернулися. А мені чомусь захотілося його підняти, роздивитися... Потім я подумав, що з нього вийде добрий... цап”. І брат Дамян показує ціпок із ручкою у вигляді голови цапа...

Просто брат Дам'ян, як справжній монах, дивиться на світ Божий не так, як ми. Він у світі Божому співтворець – от, мабуть, і весь секрет...

Багато нинішніх братів Лаври продовжують традицію студійської іконописної школи. Деякі їхні витвори є в музеї, деякі прикрашають стіни коридорів обителі, частина ікон міститься поруч із давніми образами при іконостасі трапезної церкви всередині північного корпусу. В ризниці храму, пам'ятаю, була ікона преподобномученика Леонтія – ніколи не забуду цієї ікони: враження таке, ніби вона написана рукою давнього ченця-іконописця. У XVII–XVIII століттях таких уже не писали; більшість сучасних майстрів, якщо й оволодівають технікою письма, до правдивої одуховленості їхнім витворам зазвичай ще далеко... А той образ преподобномученика Леонтія – рідкісний і щасливий виняток: він викликає щире бажання молитися – на це здатні були давні ікони...

Образ Пресвятої Богородиці на джерелі написаний о. Орестом Козаком. Лик Пречистої Діви з Вічним Немовлям на руках здалека видно – немов зустрічає паломників... Люди часто моляться перед цим образом.

Отець Орест, крім ікон, пише також і книги. Його “Богослов'я обряду монашої схими” всебічно і ґрунтовно пояснює зміст чернечого постригу і, думаю, є цінною допомогою для молодих монахів на обраному ними шляху.

Якщо о. Орест напише подібні нариси про інші обряди наших богослужень, напевне, знайде численних вдячних читачів, особливо серед молоді...

...Спільнота братів-студитів, якій Митрополит Андрей дав життя, успішно розвивалася, попри всілякі скептичні прогнози. Вже в

1907 році Скнилівська Лавра зросла до 23 ченців, а перед Першою світовою війною монахів-студитів вже було до пів сотні. Відроджене давнє молитовне правило і нелегкий трудовий ритм не налякали тих, хто приходив до Лаври, а, як і сподівався Митрополит, виховали духовно зрілих послідовників Христа, дивлячись на яких, люди могли прославляти Отця нашого Небесного. Простота перших скнилівських монахів дуже скоро збагатиться різними правдивими чеснотами і талантами. Дуже швидко, з Божою поміччю, з-поміж братів-студитів виділяться по-справжньому духовні й освічені люди. З'являться серед них іконописці, знавці східного богослов'я і просто відповідальні люди, на яких зможуть рівнятися наступні покоління ченців. А головне – спільнота студитів дасть Христовій Церкві своїх святих.

Історія святости ХХ ст., зокрема стосовно ченців Студійського уставу, висвітлюється в багатьох сучасних дослідженнях. Не припиниться вона і в майбутньому. Наша ж подальша подорож по минулому Студійській Лаври буде осяяна образами лише трьох її небесних покровителів – Слуги Божого Митрополита Андрія і преподобномучеників Климентія та Леонтія Студитів.

ШЛЯХАМИ ГОСПОДНІМИ...

1. Єромонах Леонтій

Серед перших монахів-студитів був один чоловік, для кого Господь вибрав особливий шлях. Він відрізнявся від решти братів.

Він не був селянином, як більшість із першої спільноти студитів.

Він не був галичанином – і обрядові особливості, які йому здавалися дрібничками, а для місцевих людей у силу непростих історичних обставин були прикметами католицької віри, часом несподівано для нього ставали джерелом відчуження між ним і співбратами.

Він не був українцем – і, мабуть, не раз у часи спокус відчував себе “білою вороною” у спільноті студитів, але брати його любили і залишили про нього найтепліші спогади.

Він не був навіть католиком, коли вперше зустрівся з Митрополитом Андреем Шептицьким, але після тієї зустрічі між ними встановився духовний зв’язок, який дарував Католицькій Церкві справжнього сповідника віри, якого почитаємо як блаженного преподобномученика Леонтія Студита.

В липні 1902 року у Митрополита Андрея кілька днів пробули двоє гостей з Петербурга, які прямували до Рима: вчений ксьондз-місіонер Ян Сціславський, давній знайомий Митрополита, і з ним 23-літній російський хлопець, колишній студент Петербурзької духовної академії, Леонід Федоров. Молодий чоловік одразу привернув увагу Митрополита Андрея. Спокійний і врівноважений, Леонід зі щирим інтересом вслухався в його розмову із ксьондзом, а коли вони розмовляли про віру, про Вселенську Церкву, було видно, як у хлопця горіли очі. Мабуть, незвично було Митрополитові чути від росіянина думки, співзвучні з його власними планами щодо відродження

Східної Католицької Церкви. А Леонід відчував радість, коли вистраждані ним розважання про церковну єдність знайшли підтримку в Архипастиря українських католиків.

Про своє життя Леонід Федоров розповідав так, що Митрополит не міг не відзначити, що єдність Церкви у духовних пошуках молодого чоловіка поступово ставала справою усього його життя.

Леонід був на п'ятнадцять років молодший від Митрополита Андрея. Він не був аристократом по крові, яким був нащадок роду Шептицьких; але є таке поняття – “аристократизм духу”, – яке зближає людей попри соціальні перегороди. Батько Леоніда помер рано, і його виховувала матір, Любов Дмитрівна. Це була надзвичайна жінка. Людина грецького походження, вона змогла передати синові притаманне її душі еллінське прагнення до гармонії. З дитячих років Леонід був зачарований античною Грецією, її історією, мітами і героями. Він був “книжним хлопчиком” – у кращому розумінні цих слів. Навчання у класичній гімназії передбачало знання грецької і латинської мов, літератури і філософії. Але грецький античний світ Леонід сприймав по-своєму; мабуть, давня Еллада була ближчою до нього, ніж усе те, чим захоплювався сучасний йому Петербург, з його імперським розмахом, блиском і водночас із його нетрями, в яких терористи-революціонери готували свої перші бомби. В тому Петербурзі народилися й герої Достоєвського, що виставили напоказ світові свої зранені розколоті душі, і багато з них у темряві сумнівів з подивом для себе віднайшли незгасну іскру Божого образу і заспівали “осанна во вишніх”.

Юного Леоніда вочевидь куди більше захоплювали герої Еллади з їхньою цільністю, мужністю, простотою і здатністю до самопожертви, ніж напівхворі Раскольніков і князь Мишкін чи герої Толстого з їхніми подружніми зрадами та “духовними” шуканнями (хоч він і Толстого з Достоєвським “ковтав”, як і багато його ровесників). Можна уявити собі, які очі були в розумного не по роках гімназиста, коли він читав про свого давнього тезку, спартанського царя Леоніда, який ціною свого життя врятував Грецію від перської навали! Чи не від того героя юний Федоров загорівся ідеалами воїнської звитяги, спартанського аскетизму й самопожертви, які пізніше зробили його самого справжнім воїном Христовим? Образи античності назавжди закарбу-

валися в серці Леоніда Федорова і надали йому такої цілісності, яка потім вражала багатьох і була для них прикладом. І в інших людях він умів помічати ту цілісність і робив її прикладом для себе, повертаючись до тих людей і зачаровуючи їх. “Подібне подібному радіє”, – як казали в античності... Цікаво, що, коли у митрополичих покоях 23-літній Леонід, зайшовши увечері до каплиці, випадково побачив у її сутінках Митрополита Андрея, який у весь свій богатирський зріст розпростерся хрестом перед Божим Престолом, на пам’ять йому прийшов ніхто інший, як мітичний герой Антей, якому мати-земля, коли він доторкався її, додавала нової сили для здійснення подвигів...

За словами Федорова, в ті дні йому відкрилася таємниця сили Митрополита Андрея, якою він так просто вмів притягувати до себе чисті серця. В очах його молодий Федоров “побачив Царство Небесне”, а в усій його постаті він, мабуть, прозрів справжнього духовного вождя, якого сама природа обдарувала всіма необхідними для цього якостями, а саме: простотою, розумом, добром і правдою – рисами, яких, за думкою Л. Толстого, завжди не вистачало “великим світу цього”... Словом, “книжний хлопчик”. Але висновки для себе з книг він робив зовсім некнижні.

...Бомби соціалістів-революціонерів, які вибухали у столиці під каретами найвищих сановників імперії, не стрясли душевної гармонії Леоніда. Його мати на все життя запам’ятала недитячі слова, почуті від її хлопця: “Якщо колись у Росії буде революція, то Французька порівняно з нею здасться невинною іграшкою”.

Його душу не отруїли соціалістичні ідеї, які оволоділи тоді молодими умами так, як нині молоддю володіє дух західної поп-культури. Що міг би сказати гімназист Федоров, коли, повертаючись із навчання, побачив би на стіні прокламацію типу: “Долой самодержавие! Да здравствует революция! Даешь социалистическую демократию!”...? “Суэта сует... Не надійтеся на князів, на синів людських – нема в них спасіння”, – сказав би, може, знизавши плечима, цей розумний хлопчина і пішов би додому читати Проповідника. Він дуже захоплювався біблійною мудрістю Старого Завіту; книги Соломона і Псалми Давидові були його супутниками в дитинстві...

Вражає подібність духовного дозрівання Леоніда Федорова і Павла Флоренського. Вони майже однолітки... Дещо складнішим, але

схожим було духовне зростання о. Сергія Булгакова. Зачарованістю античним світом, любов'ю до Софії – Премудрости Божої, що з дитинства були засіяні в їхніх душах, перейняті сторінки їхніх творів. З о. Павлом Флоренським блаженного Леонтія зближує ще одна деталь – Соловки, мученицький вінець... Хоч у житті їхні шляхи не перетиналися, Промисел Божий вів ті шляхи в одному напрямі...

За роки свого навчання допитливий гімназист Леонід Федоров немовби відтворив у своїй душі духовну історію античності і Біблії, поки, як він згадував пізніше, не відкрився його внутрішньому окві “живий, реальний Христос – Спаситель світу”...

Петербург на світанку ХХ ст. був не тільки містом “государя імператора” і звихнених соціалістів з їхніми бомбами та прокламаціями. Це було також місто св. Йоана Кронштадтського, місто філософів, інтелігенції, яка, “перехворівши” соціалізмом, лібералізмом та іншими “-ізмами”, поверталася до Бога... На устах у всіх було тоді ім'я Володимира Соловйова з його філософією “всеєдності”. Люди в ті бурхливі й переломні роки починають згадувати про те, що вони істоти не тільки соціальні, а й духовні. І вони шукають свого відродження в лоні Церкви...

Діалектика “всеєдності” неминуче вимагає пошуків єднання християн у справді Вселенській Церкві, вимагає втілення обов'язкової засади соборности (про що йдеться в Нікео-Константинопольському Символі віри) – коли кожен народ зберігає свої способи поклонятися Богові, але всі народи являють собою єдине Тіло Христове...

Подорожуючи Росією перед своїм вступом до монастиря, молодий Шептицький у Москві знайомиться з Володимиром Соловйовим. Вони допізна п'ють чай “по-російськи” – зі самоваром і незліченною кількістю випитих шклянок – і діляться своїми думками про Вселенську Церкву. Радо знаходять вони одне в одному однодумців. На обидвох ці московські зустрічі справили незабутнє враження...

...Коли Леонід Федоров вступає до Духовної академії, він цілком усвідомлює, що своє життя присвятить пошукам єдності Церков. Молитва мирної ектенії “о благосостоянні святих Божих Церквей і соєдиненні всіх” не була для нього порожнім звуком. Молитва спонукала до дії. Він був добре начитаний про святих Отців, читав, між іншими, і св. Теодора Студита, його листи до папи. Читаючи, він

добре розумів, що є велика різниця між тим, що думали грецькі Отці про Вселенську Церкву, про першість наступника Петра, і тим, що про це говорить офіційна Церква... Коли він на лекціях задавав “каверзні” запитання, викладачі опинялися у скрутному становищі. “Приперті до стінки” запитаннями студента Федорова, вони віджартовувалися: “Ну, добре, добре, сідайте вже, католик...”

Що значило в ті роки для росіянина стати католиком? По суті, це була підсудна справа, що загрожувала не тільки втратою роботи, соціальних вигод і розуміння з боку суспільства; за певних обставин прийняття католицтва (як “отречение от святого Православия”) для росіянина означало заслання, конфіскацію майна... Певно, що ніхто з професорів Академії не хотів бути запідозреним у симпатіях до католицтва, і тому вони уникали прямих відповідей на запитання настирного студента.

Через такі запитання Федорову у студентському середовищі могли закидати звинувачення у зарозумілості абощо, але Леонід не боявся уславитись як вискочень... Втім, і викладачі, й товариші любили Федорова як за його здібності, так і за щирість... Не минуло і п’яти років, як атмосфера в Академії змінилася: її студенти бували частинами гостями ксьондза Яна Сціславського, а читаючи листи Федорова з Італії, висловлювали невідоме захоплення, навіть поривалися опублікувати їх в академічній пресі для обговорення на семінарах... Але 1901 року Леонід був у о. Сціславського самотнім гостем з Академії. В розмовах з ним Федоров нарешті міг поділитися своїми сумнівами і сподіваннями.

Треба сказати, що викладачі Академії ставились до Федорова з розумінням: мабуть, “мали розум Христовий” і бачили, що його “каверзні” питання – не від зарозумілості, а від живого духовного пошуку. Тому коли Леонід подав заяву про звільнення (він прийняв тверде рішення їхати до Рима, щоб “стати католиком”), інспектор Академії єпископ Феофан сказав йому: “Знаю, куди їдеш; знаю пощо. Ну, з Богом...” – і по-батьківськи благословив. Наступним владикою, якого зустрів Леонід Федоров на своєму духовному шляху, був Митрополит Андрей Шептицький...

“Видно, Сам Господь вів мене до Вас, – через кілька років згадуватиме Леонід першу зустріч з Митрополитом, – вказавши мені на

Вас, як на світильник, у світлі якого я сам спрямую до “Незахідного Світла” і спасу мою душу”. Митрополит Андрей одразу прийняв Леоніда Федорова під свою духовну опіку, а той – людина самопожертви – розпізнав у Митрополитові Андрееві споріднену душу. Він відчув, що це справді Слуга Божий і людина страждання. “Вірю твердо, – писав пізніше Леонід до Митрополита, – що настане час, коли тисячі навернених із благоговінням на устах будуть промовляти Ваше ім’я”. Серцю Федорова також відкрилося, що ніяке страждання не може згасити у серці Митрополита Андрея “Таворського світла”, яке сяяло людям, що йшли до спасіння під проводом львівського Архипастиря. Під духовною опікою Митрополита Федоров віднайшов упевненість, що жодне страждання не зламає і його самого...

Збереглися численні листи Леоніда Федорова до Митрополита Андрея – з Італії, де він навчався, зі студитського монастиря у Боснії, де він проходив монаше випробування, з Петербурга – перший його пастирський досвід, із заслання, зі слідчого ізолятора... Це було листування духовного сина з духовним отцем. Плід цієї духовної спорідненості можна оцінити і за листами, і за діяльністю Федорова. Але найкраще розпізнала й оцінила духовний вплив Митрополита Андрея на Леоніда його мати, Любов Дмитрівна Федорова. Її свідчення дорогого варті. Справді, свята і мудра жінка...

“З першого ж дня я вручила Леоніда волі Божій, – писала вона до Митрополита Андрея. – Я виховала його для Бога і для Нього розсталася з ним... Дякую Вам за честь, яку Ви мені робите, коли з довірою пропонуєте, щоб я дала добру пораду Леонідові. Але ризиковано поправляти роботу гарного майстра, а Леонід – Ваша духовна творчість, так що мій різець може його тільки зіпсувати. У моральному відношенні він бездоганний; ті зачатки, що з’явилися у нього в 14 років, тепер, під Вашим впливом, розвинулися у великих розмірах і дуже зміцніли. Я з подивом дивлюся на цю нову людину”.

Митрополитові подобалося спілкуватися з Федоровим, і, коли той приїжджав з Італії на студентські канікули, Шептицький радо приймав його у Львові. Багато днів проводив Леонід в Уневі, і стіни давньої обителі, яка тоді все ще залишалася літньою митрополичою резиденцією, надихнули цього молодого чоловіка остаточно оформити свої юнацькі мрії й обрати монаший спосіб життя.

По закінченні навчання в Італії молодий священник Леонід Федоров приїжджає до Львова, і Митрополит Андрей одразу залучає його до відповідальної праці. В Митрополита були тоді широкі плани щодо відновлення традицій св. Теодора Студита серед монашества, і він впевнено втілював ці плани в життя. Слуга Божий задумав заснувати навчально-науковий заклад, в якому найбільш обдаровані ченці Скнилівської Лаври могли б здобувати освіту у відповідній духовній атмосфері, а згодом вони утворили б науковий інститут духовности християнського Сходу. Завдання на ті часи – унікальне, і Митрополит Андрей, вірячи в успіх, не шкодував для цієї справи ні зусиль, ні коштів. Колишню “дяківку” на вулиці Петра Скарги він віддав у розпорядження студитів. Тут швидко було злагоджено каплицю у староруському стилі. Іконопис – один з пріоритетів у цьому новому закладі, і Митрополит з одностудійцями збирають тут стародавні ікони з усього світу. Митрополит Андрей забезпечив студійський центр бібліотекою; поступово тут було зібрано кільканадцять тисяч томів – від творів грецьких Отців до сучасних монографій про Східну Церкву. Славила-ся бібліотека також зібранням рідкісних візантійських рукописів...

Так постав Студіон – науковий інститут монахів-студитів. Митрополит Андрей призначив сюди о. Леоніда префектом. Посада префекта в духовних семінаріях подібна до обов’язків куратора у світських вузах. Префекти допомагають адаптації нових студентів, провадять суспільну роботу, вирішують господарчі чи соціальні справи студентів, займаються з “неуспішними” і т. п. Федоров як ніхто інший підходив до цієї посади: сам – учорашній студент... Начитаний про східних Отців, закоханий у наші обряди, о. Леонід займається з братами читанням давніх творів, церковним співом, богослужбним уставом, влаштуванням чернечого побуту; він розповідає монахам-українцям про російські ікони... Ці паростки дадуть свої плоди – ми побачимо їх, коли оглядатимемо фрески унівської Успенської церкви.

Займаючись із монахами, о. Леонід сам вчиться від них. У Студіоні він фактично почав жити “по-монашому”: ходив на всі церковні служби, не їв м’яса, спав на жорсткому дерев’яному ліжку, тобто у повсякденному побуті в усьому уподібнився до братів. На той час він остаточно вирішує піти чернечим шляхом, і Митрополит Андрей радить о. Леонідові спробувати свої сили у строгому побуті

студитського монастиря в Боснії, у Камениці, куди той і від'їжджає у квітні 1911 року.

Чому саме Боснія? Чому Митрополит не відправив о. Леоніда до новіціату бенедиктинців чи трапістів, де можна було під проводом досвідчених духівників здобути добрий монаший вишкіл, подібний до нашої духовности? Зрештою, можна було дозволити Федорову розпочати монаше життя у Скнилівській лаврі...

Тут, напевне, виявилася мудрість Митрополита Андрея як духовного провідника. По-перше, боснійські русини здавна мали міцні духовні й культурні зв'язки з Росією, зокрема з російськими монастирями, – і о. Леонідові, як росіянину, в середовищі тамтешніх людей мало бути краще. Друга причина полягала в характері о. Леоніда. Справа в тому, що Федоров зростав серед типових російських інтелігентів рубежу ХІХ–ХХ століть. Цей тип був виплеканий на літературі Тургенєва, Достоевського і Толстого, чії герої, вічно стиснуті у своїх вчинках рефлексією, заглиблюються в лабіринти власних душ, розбирають кожний свій крок до дрібниць, гостро відчують людську духовну нечистоту, стогнуть від безсилля здобути чесноти, мучаться почуттям провини перед усіма і всім – і водночас сповнюються гордині від того, що вони, мовляв, на відміну від більшости, щось осягають у духовному житті. Почитайте студентські і монастирські листи Федорова – Достоевський зі своїми “проклятими вопросами” відгукується мало не в кожному абзаці... І хоч, як уже було сказано, Федоров, на відміну від інших, захоплювався античністю і не захоплювався революціонерами й Достоевським, все ж “достоевщина” мала на нього якийсь вплив. Витримати такі душевні зигзаги не кожному під силу, і не кожен їх зрозуміє – а Митрополит Андрей міг зрозуміти те, що творилося в душі Леоніда, і знайшов правильні ліки, щоб вернути притаманну Федорову цілісність. Він відправив о. Леоніда до гірського боснійського монастиря для того, щоб “загадкова душа” росіянина Федорова “спростилася”. Водночас Митрополит не залишає його без своєї пильної уваги, знаходячи час досить часто відсилати своєму духовному синові листи.

І от уже о. Леонід надсилає Митрополитові Андрееві відповіді, повні характерної для його духу бадьорости. Він задоволено вдихає гірське повітря і милується красотою незайманої природи. На почат-

ках йому все-таки тяжко в “духовному” плані: нема навіть з ким поспілкуватися; мовляв, усі такі примітивні й неінтелігентні. Але дуже скоро простота співбратів, монаша праця і гірська природа зцілюють його душевні надриви.

Блаженний о. Леонід був людиною з добрим почуттям гумору, і деякі сторінки його листів, напевне, розважали Митрополита Андрея, як розважають нині й нас. Ось Вам кілька “перлин”.

“Як Гоголівський богослов Халява, – згадує в Камениці о. Леонід героя повісти “Вій”, – після стотрудного курсу наук був зроблений паламарем на найвищій Київській дзвіниці, так і Ваш покірний слуга після голосних титулів, отриманих на ниві “філософських премудростей” і богословських наук, “упокоряється” на столярні під керівництвом брата Исидора. Крім того, працюю у винограднику. Після обіду мию посуд... Страви – найприродніші. Наш кухар, смиренний брат Йоаким, керується духом землі. Його професійну таємницю складає напій, що він подає нам на “снідання” під гучним ім’ям “кави”. Після роботи у винограднику я готовий з’їсти не тільки страву о. Йоакима, але, здається, і стару подошву!..”

“Ви писали настоятелеві, – пише Федоров до Митрополита, – щоб я мав тільки від двох до трьох годин роботи в день, але просто стає совісно дивитися, як дев’ять чоловіків моїх побратимів вибиваються із сил від непосильної праці, особливо під час важких сільських робіт; коли є польові роботи, на які виходять усі, – я теж працюю цілий день. Засмаг, як арапча, ходжу босий, теслюю, молочу, орю, працюю у винограднику і на городі, виконую домашні роботи. Ніякої втоми не відчуваю й усім задоволений”.

“Справді, не бракує серед наших схимників розумних і розвинутих людей, але все-таки їхній кругозір не підходить до мого: мені треба входити в їхню оболонку, щоб зрозуміти їх і щоб вони мене зрозуміли; доводиться вислуховувати всякі надзвичайні історії про неймовірні чуда. Я кусаю собі губи, щоб не засміятися...”

Комусь, хто належить до сучасних надто “суворих подвижників благочестя”, може спасти на думку, що ця іронія о. Леоніда не свідчить про правдиву монашу покору: мовляв, хоч і зодягнувся Федоров у монашу рясу, але так і не занурився в монашество. Мушу, однак, сказати, що подібний гумор часто складає найкращі сторінки патрис-

тичної класики. Дехто, наприклад, сприймає за чисту монету слова св. Василія Великого з його знаменитого листа до св. Григорія про зовнішній вигляд монаха, а саме: “сумні й опущені до землі очі, занехаяний одяг, нечесане волосся...” Між тим св. Василій виблискує тут самоіронією, добре зрозумілою адресатові та їхнім сучасникам, але прихованою від нас. Святий Василій тут цитує рядки комедії Арістофана “Птахи”, де давньогрецький комедіограф насміхається над сучасними йому філософами... Гумор часто допомагає подолати гординю, яка втирається поміж чеснот і псує найблагородніші наміри. І о. Леонід бере на озброєння цей давній засіб боротьби з гордістю...

За словами о. Леоніда, саме в Камениці до нього дійшла проста істина: пекло переповнено безліччю чеснот, подоланих гординою; рай приймає запеклих грішників, коли їхні душі спромагаються на зойк смирення... Ця сентенція стає початком духовного зцілення.

Листи блаженного о. Леоніда можуть бути дуже корисними молодим інтелегентним людям (а їх нині не так уже й мало, як може здатися на перший погляд), які відважуються на спробу піти монашою дорогою. Його листування зі Слугою Божим Митрополитом Андреем – свого роду історія духовного зростання послідовника Христа під проводом по-справжньому мудрого пастиря...

Отець Леонід наполегливо працює над собою. Водночас його преображення відбувається так, як сформулював би св. Теодор Студит: “без натуги і спокійно”. Він вбирає в себе дух монастиря, з кожним днем сповнюється щораз більшого умиротворення, яке дарується на шляху до неба. “Ось де повний спокій, – пише він. – Залишаються тільки спокійні богослужебні “стояння” і “ходіння”, де під звук церковних піснеспівів людина забуває про все на світі й переселяється в рай насолоди духовної”. І тут же, немов здригнувшись зі сну, додає: “Так недалеко дійти і до духовної сплячки, до “прелесті”, тобто найстрашнішого, що тільки може статися з ченцем...”

Дійти до “прелесті” не давала пам’ять про те, для чого він готував себе усе своє церковне життя і чого чекав від нього Митрополит Андрей: о. Леонід жадав нести місію єдності Церков на батьківщину. І коли Митрополит відчув, що його духовний син – тоді вже єромонах Леонтій – духовно дозрів, він викликав його з Каменицької обителі для відрядження до столиці Росії.

У Петербурзі о. Леонтія чекали як швидкі успіхи, так і численні проблеми. Перша світова війна нагло втрутилася не тільки в місійні плани, а й у саме життя Митрополита Андрея і блаженного Леонтія. Коли росіяни увійшли до Львова, Митрополит був заарештований царською владою як “активний діяч ворожої держави” і зісланий до монастирів у російську “глибинку”. Слідом за тим Петербурзька таємна поліція “за височайшим указом” заарештувала о. Федорова як “особистого шпигуна”(!) графа Шептицького і зіслала його в Тобольськ. Так почався довгий шлях зіслань і тюрем преподобномученика Леонтія. Те перше його зіслання може нам нагадати долю св. Йона Золотоустого – теж священика, зісланого братами по вірі через “вищі державні інтереси”... І ще один дивний поворот історії: коли о. Леонтія у 1917 році було звільнено з тобольського зіслання, до Тобольська в арештантському вагоні їхала родина скинутого царя – назустріч своїй Голготі...

Незважаючи на короткочасність, довоєнна місія о. Леонтія у Петербурзі дала свої плоди. Російська католицька спільнота була настільки кріпкою, що її не зламали ні арешт лідера, ні воєнні та соціальні катаклізми. І коли Митрополит Андрей, також звільнений зі свого заслання, з’являється в революційному Петербурзі, він скликає Собор російських католиків і ставить о. Леонтія Федорова Екзархом Російської Католицької Церкви східного обряду або Російської Греко-Католицької Церкви. Відбулося велике таїнство – народилася нова помісна Церква...

2. Студити в Уневі. Ігумен Климентій

Ледь розпочавшись, Перша світова війна жорстко пройшлася по долях братів-студитів. З 19 скнилівських ченців 14 було мобілізовано до війська. Іншим монахам довелося зазнати випробувань за колючими дротами російських та австрійських концтаборів.

1919 року у споруди Скнилівської лаври під час артобстрілу влучило кілька снарядів. Пожежа і польські мародери довершили справу артилерії: обитель було знищено. І тоді студити оселяються в Уневі.

Перед війною Унівська обитель стала колискою ще одної чернецої спільноти: Митрополит Андрей оселив тут бельгійських місіонерів ордену редемптористів, які виявили бажання служити у східному обряді.

Не обминули давній монастир своєю увагою й російські “місіонери”, що після вторгнення в Галичину царської армії ревно взялися насаджувати православ’я. До Унева в супроводі державних сановників приїжджав і зробив невдалу спробу виселити з обителі редемптористів єпископ Євлогій – той самий, якому 1919 року Митрополит Андрей допоможе визволитися з польського полону...

Отже, після знищення Скнилівської лаври Андрей Шептицький передає студитам унівську резиденцію митрополитів з усіма маєтками. Спільнота на той час налічувала понад 60 ченців. На чолі їх уже кілька років був о. Климентій Шептицький, молодший брат Митрополита.

Для здійснення сподівань Митрополита Андрея щодо студитського монашества йому потрібні були однодумці. Та й загалом керування всією Церквою фізично не давало йому змоги приділяти студитам стільки уваги, скільки хотілося б і скільки було необхідно для успішного розвитку спільноти. Отже, потрібні були однодумці, і першим таким однодумцем Митрополита став його рідний брат Казимир, з яким його пов’язували не тільки кровні братські узи, а й духовна спорідненість від самого дитинства. Час і життєва діяльність обох Шептицьких не порушили того зв’язку. Організаційні здібності брата були добре відомі Митрополитові. Казимир завжди охоче допомагав старшому братові. Так, він узяв на себе клопоти з організації єпископської хіротонії брата, а пізніше – під час урочистого возведення владики на митрополичий престол. Якби Казимир цілковито присвятив себе Богові, як про це сам він мріяв у молоді роки, Митрополит Андрей зі спокійною совістю міг би довірити йому братів-студитів...

Для Казимира його старший брат ще з дитинства був взірцем. За прикладом Романа він вступає на юридичний факультет. Освіту здобуває у Кракові, Мюнхені та Парижі. Водночас закінчує інститут лісництва. В Ягеллонському університеті здобуває ступінь доктора права.

Коли Роман вступив до новіціату отців-василіян, Казимир відкриває батькам своє бажання наслідувати з часом його приклад. Він

знає, як драматично сприйняли батьки рішення Романа залишити світ. Для матері особливо болючим ударом було б, якби вона, як сама казала, “втратила ще одного сина”. В аристократичних родинах послух батькам мав бути абсолютним, навіть коли людині було за тридцять. Мати щораз частіше починає хворіти, батькові теж потрібна допомога в керуванні величезними маєтками графства Шептицьких. І Казимир відповідально бере на себе обов’язки перед родиною.

Він швидко виявив свої таланти адміністратора й економа, і старий батько, мабуть, не раз переконувався, що без такого помічника йому було б тяжко господарювати. Мати потребувала серйозного лікування, і Казимир виїжджає з нею до Італії. Він сильно переживає її смерть у 1904 році, бо тісні душевні зв’язки, які завжди були між ними, в останні роки її життя особливо зміцнилися.

Водночас граф Казимир Шептицький робить блискучу професійну і політичну кар’єру. Всі, однак, не без подиву помічають, що успішний адвокат і член парламенту, популярність якого зростає з кожним його виступом, один з авторів “Загального закону про ліси” Австрійської імперії, автор популярних робіт про ведення земельного і господарств, головний лісничий Галичини – залишається неодруженим. Тільки в родині Шептицьких здогадуються про причину такої цнотливості Казимира: він ніколи не зрікався мрії своєї юности про монаше життя. І коли 1911 року Митрополит Андрей поділився з ним своїми планами щодо відродження студитського монашества і закликав його присвятити себе Богові, Казимир тут же відповів згодою. На батькове 75-ліття, коли зібралася вся родина, він оголосив про своє рішення. “Сорок років я стримував його...” – зворушено усміхаючись і водночас не приховуючи сліз, повторював старий граф Ян, благословляючи другого свого сина на служіння Богові...

За порадою Митрополита 42-річний граф Казимир проходить рік випробування в отців-бенедиктинців. У 1912 році, як і Леонід Федоров, він починає нести послух у монастирі студитів у боснійській Камениці, а ще по кількох роках єромонах Климентій Шептицький, випускник Католицького університету в Інсбруці, стає настоятелем братів-студитів Скнулівської лаври прп. Антонія Печерського.

Отець Климентій швидко завоював серед братії авторитет. Завдяки його дарові організатора в обителі одразу встановилися порядок

і відповідальність у душі справжнього християнського братства. Строгість чернечого життя імпонувала братам, бо її о. Климентій почав впроваджувати із себе. Окреслював своє завдання він по-євангельськи просто: “Якщо єромонах має керувати духовним життям братів – він повинен бути: людиною молитви і чернечих звичаїв, яка благоговійно, побожно дотримується в житті свого покликання; людиною праці, що не боїться роботи, а є твердою й вимогливою до себе і при цьому готова з любов’ю, самопожертвою і самозабуттям служити іншим”. Строгість у нього поєднувалася зі скромністю. В повсякденні він нічим не відрізнявся від своїх ченців. Стороння людина, мабуть, тільки в церкві на службі могла дізнатися, де священник, де ігумен, а де звичайний брат – в решті монастирського життя була повна рівність: і у вимогах, і у взаємній пошані... А брати, мабуть, раділи, бачачи, як дух чернецтва, впроваджений св. Теодором Студитом, з кожним днем щораз міцніше входить в їхню обитель, стираючи різницю між тим, що читається в “Оглашеніях”, і тодішніми їхніми буднями...

Ось лише кілька штрихів про деталі монашого життя. В Унівській Лаврі від часів ігумена Климентія перестало існувати поняття “брудна робота”; ніхто й ніколи не говорив про неprestижність якоїсь ручної праці. Чому? Тому, що отець ігумен ніколи не гребував попрацювати разом з братами. Влітку о. Климентій на полі, взимку він коле дрова і тягає вугілля, щоб обігріти братію. У свята братам слід дати можливість відпочити й поспілкуватися з Богом; і коли після святкової трапези всі розходяться по келіях – ігумен і старші отці залишаються мити посуд. Тут не було нічого подібного до того, що в сучасному суспільно-політичному житті означається словом “популізм”. Кому доводилося жити тривалий час у замкнених спільнотах (наприклад, в армії), знає, що там швидко відчувають і, звичайно, не вітають будь-яку нещирість намірів. І в монастирях жодні “номери” й акції для “підняття рейтингу” не проходять... Ігумен Климентій робить ручну працю просто і по-домашньому – як колись він працював у маєтку Шептицьких... Хтось із ченців тяжко захворів – отець ігумен, як колись не відходив від ліжка своєї хворої матері, так само доглядає за хворим співбратом, сам надає першу медичну допомогу і ночами тихо молиться коло його ліжка про видужання.

Унівські парохіяни, спілкуючись із о. Климентієм, мабуть, і не згадували, що перед ними – нащадок графського роду, так усім було з ним просто. Ось він виходить після Служби Божої з храму, і до нього приступають селяни зі своїми проблемами в родині, в господарстві... Він з кожним розмовляє, усміхається; дивишся, після кількох його слів людина, що хвилину тому мало не плакала, усміхається у відповідь. Освічений і досвідчений, о. Климентій дає кожному за потребою різні поради і розради: кому духовну, кому по сільському господарству, комусь – як юрист, комусь – як медик. А з дітьми він сам – як дитина. Сироти строгого ігумена не бояться – вони його шанують як батька. Навіть татком називали; так було в одному з дитячих притулків, куди він приїжджав для опіки. Діти його оточили, обіймають, хтось сідає на коліна... А один хлопчик сказав: “Це мій тато”. Отець Климентій засміявся і підтвердив: “Так, я твій тато”... Багаторічною традицією стало Свят-вечір у Лаврі зустрічати разом з унівськими дітьми, для яких ченці готували вечерю. Приходило 60–70 сільських дітей; часто ігумен Климентій проводив Свят-вечір разом з ними...

Оскільки минуло більше сотні років по скасуванні Унівської архимандрії, обитель не була пристосована до монашого життя. Ченців було багато, а під їхньою опікою були ще діти-сироти... І в першу чергу по переїзді до Унева о. Климентій з братією зайнялися перебудовою приміщень Лаври, щоб пристосувати їх до монастирського ладу. Роботи було так багато, що навіть звиклі до праці ченці виснажувалися. Не було нормальних умов для відновлення сил – для сну, інших елементарних потреб... Братів, однак, ці труднощі не лякали – дехто з них вступив до монастиря, повернувшись із фронтів Першої світової війни чи з полону. Війна змушує людей не тільки терпіти тягарі, а й переосмислити спосіб життя. У катастрофі світової бойні багато хто відчув, що без Божої любови жити більше не зможе... І труднощі життя у Лаврі вони долали мужньо, зі сповненим надії поглядом у майбутнє. З перших же днів оселення в Уневі ченці взялися допомагати сільській бідноті, ділилися останнім і нікому не відмовляли в допомозі.

Відновлення монастирських будівель триває весь період між двома війнами, але в Лаврі тоді добре пам’ятали прислів’я, що справжня

Церква є “не в цеглах, а в ребрах”, і духовне зростання ченців випереджало реставрацію споруд.

Дивовижно, але серед усіх тих клопотів від самих початків унівська братія примудрялася всебічно вдосконалюватися: налагоджувати літургійне життя в Лаврі за давніми правилами, займатися духовною самоосвітою... Хтось виявляє і відшліфовує свої таланти в церковному співі, дехто з братів пишуть ікони. Згодом ті з них, що виявилися здібними до наук чи мистецтва, коштом Митрополита їдуть здобувати освіту в найкращих католицьких закладах Європи... Хоча більшість із ченців вдома не мали можливості скінчити середню школу; чимало з них зовсім не знали грамоти. Унівські отці водночас із духовним проводом навчали своїх підопічних читати й писати, а пізніше у Лаврі брати могли здобувати навіть повноцінну середню освіту...

Менш ніж через рік по вселенню студитів до Унева, у листопаді 1920 року, Митрополит Андрей, як архимандрит Лаври, видав Унівський устав. “Нашим правилом є правила св. Василя Великого”, – значиться в ньому. Звернуто увагу на обов’язкове читання “Поучень” прп. Теодора Студита на богослуженнях, згідно з давніми типіконами. Так проголошується самоусвідомлення унівською спільнотою свого духовного спадкоємства.

Ще через три роки з Риму надходить велика духовна і канонічна підтримка ініціатив Митрополита Андрея щодо відродження візантійського духу в нашій Церкві. “Волею Священної Конгрегації є, щоб монахи Студити, – зачитував Митрополит унівським монахам послання з Апостольської Столиці, – зберігали в цілій непорушності візантійський обряд, усуваючи всі зміни і нововведення... не виключаючи і тих змін, які було... усталено Замоїським Синодом”. І він підсумував: “Тепер ми лише маємо списати ті закони і звичаї, які є збережені в Студитських Лаврах і монастирях на Атоні, які були збережені в Печерській Лаврі в Києві за часів святих Антонія і Теодосія”.

“Лише списати” ті звичаї означало в устах Митрополита не тільки підготувати відповідні правила, а й засвоїти їх і впровадити у повсякдення. Тому новий устав монахів-студитів – Великий Типікон – було довершено лише в 1936 році.

Це спільний труд двох братів Шептицьких. Творився він у тісній співпраці з монахами – автори не просто вислуховували слушні думки

і побажання ченців, а вміло реагували на потреби, що їх висувало монастирське життя. Вийшов не просто чернечий устав, а водночас і ґрунтовний науковий твір про монаший східний устрій. В роки роботи над Великим Типіконом о. Климентій не раз виїжджав до Риму, до бібліотек, де уважно вивчав давні чернечі устави. У цьому Типіконі накреслено тип монаха Східної Церкви, виплеканий протягом багатьох століть. Текст рясніє ґрунтовними посиланнями на твори св. Василя Великого, св. Теодора й інших давніх Отців; традиції вміло пов'язано з безпосереднім життям українських студитів. Вступ, написаний Митрополитом Андреєм, являє собою нарис історії монашества. Цей твір і через кілька десятиліть викликає науковий інтерес у католицькому світі: Великий Типікон 1964 року було опубліковано французькою мовою, на Заході за ним вивчають життя і устрій монашества Церкви візантійського обряду.

Можна лише дивуватися енергії ігумена Климентія, з якою він працював у 30-х роках: реконструкція будівель Лаври, праця над Великим Типіконом, заснування інших студитських монастирів, духовне окормлення ченців, плекання традицій східного богопоклоніння, лекції у Студіоні, лекції в університеті Інсбрука, численні відрядження до Європи... Коли він усе встигав зробити? Думаю, можна з певністю зазначити, що студитська спільнота на той час уже цілковито сформувалася – не без заслуг самого ігумена: тільки добрий організатор і добрий пастир може безбоязно залишати на тривалий час своїх підопічних, бо знає, що виховав відповідальних людей, здатних його заступити...

В Унівській Лаврі у тридцять років виходили невеличкі журнали “Ясна Путь” і “Промінчик Сонця Любови”. Ігумен Климентій, отці і брати публікують тут свої статті, проповіді, нариси. Це була одна зі сторін проповідницько-місійної діяльності ченців-студитів серед народу. Головною їхньою проповіддю, за сподіваннями Митрополита Андрея й ігумена Климентія, мала стати проповідь ікони... На їхню думку, наступники прп. Теодора Студита – ісповідника іконопочитання – вже дозріли до цього.

1925 року на одній конференції Митрополит Андрей висловив одну зі своїх заповітних думок. Заки братися на вертати цілі світи, казав він, мусимо наперед знайти способи, як до душ у цих світах

промовляти. Щоб донести до людей слово Христове, треба навчитися розмовляти мовою цих людей. До душ східних християн ікона промовить більше, ніж сотні місійних проповідей. Щоб говорити до їхніх душ, маємо прийти до них з властивим їм іконописом.

Можливо, когось із нас здивують ці слова Митрополита. Чому, скажемо ми – сучасні християни сходу Європи – ікона має стати мовою Христової благовісти для нас? Чи настільки вже притаманне нашим душам відчуття образу? Чому ж нині – скажімо собі правду – на нашій рідній Україні бачимо якраз протилежне: серед наших співвітчизників дедалі більший успіх мають місії таких християнських проповідників, які не визнають ніяких ікон, а голосять лише Святе Писання? Чому ми й самі, коли ці християни закидають нам, що ми, мовляв, у нашій Церкві з її іконами й обрядами, на відміну від них, не поклоняємося Богові “у дусі й правді” (Йо. 4, 24), – чому ми часто не знаходимо слів, щоб гідно їм відповісти?

Спробуймо розібратися в цих – як бачимо, зовсім непростих – питаннях. Якщо нам це вдасться, ми побачимо, що Митрополит Андрей мав рацію. Його самого до цього висновку привели: по-перше, особистий духовний досвід; по-друге, сам час, ті повоєнні й післяреволюційні 20-ті роки безбожного століття; по-третє – твори прп. Теодора Студита на захист іконопочитання, що їх тоді ретельно вивчали у Студіоні. Спробуймо подумки пройти шляхами духовних пошуків Митрополита і ченців-студитів тих років. Можливо, ми з’ясуємо чимало корисного для себе, а також дізнаємося, з одного боку, чому у VIII ст. св. Теодор звинуватив іконоборців у безбожництві, а з другого боку – що у безбожницькому XX ст. стало спонукою для Митрополита Андрея зробити знаменом Христової проповіді ікону.

3. Святі ікони і прп. Теодор Студит. “Іконоборці” XX століття

Чекає, чекає на свого дослідника вчення св. Теодора Студита про іконопочитання! Вже кілька століть чекає. На жаль, ні в кого з фахівців руки до цієї теми не доходять... А проте ніяк не можна сказати, що богослов’я ікони втратило свою актуальність, чи що святий образ не

потребує апології у наші дні. І твори св. Теодора Студита проти іконоборців надто рано були здані в архів. Як зараз побачимо, преподобному є що сказати про ікону і нашим сучасникам – щоб скріпити у почитанні святих образів одних і вберегти від самообману інших. Натомість учені богослови, видно, бояться відстати від “незаперечних наукових даних” (немовби Христос і Церква потребують підтримки з боку науки, “істини” якої настільки “близорукі” й “коротконогі”, що збивають з ніг одна одну, не встигнувши народитися), через що й годують нас розмаїтими трудами, кожна сторінка в яких пересичена словечками типу: “екзистенціальний”, “фундаментальний”, “ліберально-історичний”, “космологічний”, “онтологічний” тощо – і “нема їм числа”... Заплутуючи себе і нас різними “субстанціями”, “акциденціями”, “трансценденталіями”, лякаючи всілякими “комплексами”, “проекціями”, “конверсіями”, “дискурсами”, “свідомим”, “підсвідомим”, “его”, “суперего” й іншими наукоподібними термінами, – вони ніколи не повідають нам про те, що справді нам потрібно і що буквально століттями лежить під руками, ніким, на нашу біду, не використане. Має рацію один із письменників, який понад сто років тому зауважив з подібного приводу, що дехто з його колег про ейдоси Платона і про збочення римських цісарів знають більше, ніж про те, що є перед нашими очима.

Чим для нас є свята ікона? Що вона значить у нашому духовному житті? Що ми можемо розповісти, якщо хтось із наших ближніх запитає нас про неї? А що ми скажемо ближньому, який вважає, що живописний образ Бога суперечить Божій заповіді, й буде Вам доводити, що в Євангелії жодного слова нема не тільки про почитання ікон, а й загалом про можливість відображення Бога через живопис?

Питання ці добре нам знайомі, але постали вони не в наші дні. Ті самі питання доводилося чути і прп. Теодору, з тою різницею, що святий завжди умів на них відповісти, а ми, частіше всього, – ні.

Я не подаватиму всебічний аналіз творів прп. Теодора про ікону – по-перше, тому, що не вважаю себе досить компетентним (це справа богословів); по-друге – ми ж усе-таки продовжуємо наше паломництво по Унівській Лаврі... І наше завдання – за тими історичними пам’ятками й деталями, що впадають нам в око, спробувати відчувати, як ті самі деталі й пам’ятки відбивалися на душі мешканців Лаври.

Якщо монахи Унівської Лаври взяли для себе наймення студитів, то зробили вони це (як Ви, сподіваюсь, уже зрозуміли) не задля красного слівця. Життя за Студійським уставом і постійне вчитування у твори преподобного Теодора немовби на іконі відбивало в Лаврі 1920–1930-х років дух візантійського монашества. Нічого дивного, що й до свого ігумена чи до архимандрита монахи Лаври ставились, як до самого св. Теодора – так само, як свого часу підопічні прп. Теодора почитали його немовби другим св. Василієм Великим. Тим паче що і про отця Климентія (ігумена) і про Митрополита Андрея (архимандрита) можна сказати, що це були “гідного вчителя гідні учні”. Навіть у побуті Лаври запанувала атмосфера епохи св. Теодора. Усе було в них “по-грецькому”: чернець, що опікується гостями в обителі, називається “ксендох” (“той, хто приймає паломників і подорожан”); отець чи брат, що слідкує за повсякденним порядком і призначає монахам повсякденні послушання, – “деутер” (тобто “другий”, оскільки під “першим” тут слід було б розуміти ігумена); брат, що піклується про хворих, – “нозок”. Посада, що називається таким звичним і досить нудним для нас словом “економ”, набувала первинного “грецького” значення – “розпорядник”... Навіть написи на фресках унівські іконописці зробили грецькими літерами, хоч текст був слов’янський. Це не було простою стилізацією “під VIII століття” – це було вдумливе вбирання в себе досвіду тої епохи. З цим досвідом приходило і духовне зростання монахів; з цим досвідом ченці досягали і премудрості справжнього іконописання; цей досвід, як побачимо, допоміг монахам у протистоянні з “іконоборцями XX століття”. Тому, перш ніж ми приступимо до оглядання розписів унівської церкви, виконаних у 1935–1936 роках ченцями-студитами, хай св. Теодор Студит повчить нас правовірному іконопочитанню.

Чим була ікона для св. Теодора Студита й інших ісповідників? Чому вони не підкорилися імператорам-іконоборцям і відкинули їхнє богослов’я як злісну ересь? Зауважмо відразу, що іконоборці не були злісними безбожниками. Навпаки, більшість із них дбали про чистоту церковної віри. Вони, зокрема, говорили: “Хіба ж не давній Закон, написаний перстом Божим, заповів не служити ділам рук людських: не сотвори, сказано, кумира і ніякого зображення. Отже, не личить поклонятися іконам, що їх робить рука людська. Як можна

на іконі написати Несказанного, на невеликих дошках вмістити Невмістимого і називати ім'ям Божим те, що зображене фарбами?”.

Погодьтеся, сказано цілком у пророчому дусі... Думаю, ці слова привели б у сум'яття не одного сучасного християнина, і проти них нелегко навести переконливі доводи. Якби св. Теодор жив у наші часи, він зміг би переконати християнина, не знайомого з іконою (звісно, якщо той справді шукає Христову істину, а не використовує віру для задоволення своїх амбіцій) у необхідності іконопочитання. Ми – не можемо. Проте маємо зараз нагоду повчитися цьому у прп. Теодора.

Хоч під яким кутом ми розглядаємо цю тему, нам передусім зі смиренням слід визнати одну річ: на перешкоді розумінню сенсу іконопочитання стоїть наша звичайна культурна безграмотність. Часто брак елементарного знання про природу мистецтва стає нездоланною перепорою для богопізнання. Не дивуймося цьому. Спробуймо розібратися. Перший-ліпший студент гуманітарного факультету скаже Вам, що образ лежить в основі будь-якого мистецтва. Мистецтво – це мислення образами. В поезії та прозі – словесний образ, у музиці – мелодійний, у живописі образ твориться посередництвом фарб. Святому Теодорові як поетові й гимнотворцеві було зрозуміло те, що, на жаль, не просто буває пояснити більшості з нас, хоч саме пояснення тут лежить на поверхні. Образ Христа, переданий апостолами посередництвом слова у книгах Нового Завіту, так само може бути переданий посередництвом живопису. Очевидно, говорить Теодор, Христос і у наші дні може бути зображуваний як словами – у богослужбних гимнах, так і живописом: “Хіба про зображення Його на дошці не можна сказати те ж саме, що і про накреслені Богом Євангелія? Що являє нам слово історії, те через уподібнення являє мовчазний живопис”. Що ж із того, що Господь ніде ні словом не обмовився про те, щоб ми Його зображали на іконах? “Він ніде не звелів написати навіть короткого слова, – каже св. Теодор, – однак Його образ, написаний апостолами в Євангеліях, зберігся й донині, і що там зображене посередництвом паперу й чорнил, то на іконі зображується фарбами”. На закиди іконоборців про те, що шанувальники ікон займаються ідолопоклонством, цілуючи пофарбовані дошки, – св. Теодор відповідає сарказмом: “Твої слова подібні до того, якби хтось

запитався, чому слід поклонятися – Євангелію чи літерам, написаним на ньому... Хіба це не безглуздо, щоб не сказати – смішно?”. Таким чином, за прп. Теодором, ікона так само нам благовістить Христа, як і слово Євангелія.

Навіть у сучасній літературі можна зустріти твердження, що ікона – це така собі “Біблія для неграмотних”, і наведені вище слова Теодора Студита ніби підтверджують це. У самого ж прп. Теодора, мабуть, це твердження викликало б сумну посмішку. Якби свята ікона була тільки “Біблією для неграмотних”, для чого було б проливати стільки крові? Простіше було би навчити людей грамоти... Насправді ж правильно “прочитати” ікону набагато складніше, ніж Євангеліє чи будь-який священний текст. Ми звикли виражати думку словесно; образ живописний для нас часто є китайською грамотою, а ми не знаємо навіть її азбуки. Коли ми кажемо: “Ось такий-то отець знається на іконописі”, – до нього одразу з’являється особлива пошана як до фахівця, знання якого вимагають серйозного вишколу і в наші часи свідчать про риси особистості неординарної. Так що ікона – це щось набагато більше, ніж “Біблія для неграмотних”... Якщо св. Теодор зіставляє свята Біблію з іконою, то він скорше Євангеліє назвав би словесною іконою, ніж принизив би ікону до такого предмету, який згодом, коли людина навчиться грамоті, можна буде викинути як непотріб... Для св. Теодора вона була тим самим, що і святе Євангеліє. Те і те – образ: один живописний, інший словесний. Ось що він пише одному єпископові, який, хоч і не був іконоборцем, але вважав живописний образ всього лише засобом для наставляння у вірі простого люду: “Усякий досконалий, хоча б він був прикрашений апостольським достоїнством (тобто саном єпископа. – В. К.), має потребу як у євангельському слові, так і в написаному згідно з ним зображенні; тому що те й інше гідне однакового вшанування і поклоніння”.

Теодор висловлює сміливу думку, що ікона може повідати нам про Христа навіть більше, ніж словесна оповідь, бо ікона **являє** нам Його, у той час як слово лише **розповідає** про Нього. Це й не дивно: “Зір, – каже прп. Теодор, – має перевагу над слухом у швидкості чуттєвого сприйняття. Кожний перше побачить, а вже потім переходить до слухання про те, що побачив. божественні учні спочатку побачили Господа, а потім накреслили слово про Нього”. Явлений в іконі образ

Бога стає для християн джерелом богослужбних гимнів – так само, як Бог во плоті надихнув апостолів на слово благовісти. “Величальну пісню складає кожен, хто тільки може Його бачити... Що слово оповіді передає через звук, те живопис мовчки показує через відображення”, – нагадує він своєму опонентові слова св. Василя Великого. І додає: “Ти ж, якщо до кінця додумаєш свою теорію, можеш вивести, що якщо знищити образ Христа на іконах, то треба також знищити і письмове свідчення про Нього”.

Отож Теодор виставив на посміховисько твердження іконоборців, що шанувальники ікон поклоняються дошкам із фарбами, відповівши, що це рівнозначно твердженню, що християни почитають папір із чорнилами. Для оратора давнини такого *reductio ad absurdum* – зведення до абсурду - цілком було досить, щоб на цьому закінчити обговорювати питання і з переможним виглядом відвернутися від опонента. Та святий продовжує аргументувати. На думку Теодора, іконоборці виявляють своє невміння логічно відрізнити поняття тотожності й аналогії, однаковості і подібності, спільного й індивідуального, природи й особи. І Теодорові доводиться взяти на себе роль учителя логіки.

Іконописний образ не цілком є тим, чим є божественний Первообраз, стверджує він. Вони не тотожні, не однакові – вони подібні. А зрозуміло, продовжує св. Теодор, що те, “що в одному плані подібне, в іншому, навпаки, не подібне. Наприклад, образ подібний до Первообразу за аналогією, а не подібний за природною суттю”. Навряд чи комусь прийшло б у голову стверджувати, що Господь є одної природи не тільки з Отцем і Святим Духом, а й з дошкою та фарбами ікони. Однак виходило, що іконоборці звинувачували “монахів-ідолопоклонників” саме в цьому. І Теодор мусив такі, здавалося б, зрозумілі і школяреві речі пояснювати, що називається, “на пальцях”. “Як Син від Отця відрізняється іпостассю, так від Свого власного зображення Він відрізняється природою”, – каже він. Але це не заважає шанувати Його накреслений образ. Почитають же іконоборці образ Хреста Господнього, підносячи хрести над куполами храмів. Що ж перешкоджає їм творити почитання образу Самого Господа...?”.

Ще одна логічна помилка противників ікон – вони заплуталися, що саме зображається на Христовій іконі: Його природа чи сам лик Його?

“При всякому зображенні зображується не природа, – продовжує прп. Теодор “урок недбалим школярам” , – а сам предмет з усіма притаманними йому рисами (дослівно у грецькому тексті – *ipostasis*). Петра зображають не в тому ромунінні, що він – істота розумна, смертна тощо, чим він не відрізняється від Павла чи Йоана, а в тому розумінні, чим він відрізняється від решти людей своїми особистими рисами: тупий у нього ніс чи орлиний, колір обличчя, кучеряве волосся...” і т. п. А в такому разі іконописці нічим не грішать проти Божої заповіді, бо зображають лик Христа, а не Його божественну природу. Тут нічого спільного немає з ідолопоклонством, як і в наші дні думає дехто. Зрештою, каже преподобний, “еллінів, варварів та скитів осуджують не тому, що вони робили зображення, – бо ж і Мойсей зображував і змія, і херувимів, – а тому, що вважали Богом те, що було зображене”. А хіба це стосується якимось чином християн – почитателів образу істинного Бога?.. “Не воскресло служіння ідолам від того, що Христос видимим буває в подібному нам образі, – в чому якраз і є сенс християнства... Догмат Троїчності в тому й полягає, щоб споглядати зображеного Христа – це скріплює у вірі в те, що Син Божий став Чоловіком... Для того Він і видимий, щоб ті, хто звик поклонятися ідолам, могли поклонятися Христові, Який постав перед нашими очима в образі і вигляді людському... Боги ж, що не створили небо і землю, самі зроблені з дерева, каменя... нехай згинуть (Єр. 10, 11), а з тих же матеріалів зроблені ікони нехай поставуть!”. І вже тим паче не відкидають шанувальники ікон поклоніння в душі й істині (див. Йо. 4, 24), поклоняючись образу Христа так само, як вони поклоняються воплоченому задля нашого спасіння Богові. “Хто не здивується сповненим безумства іконоборцям! – вигукує прп. Теодор. – Не розрізняють вони догмат ікономії (Божого плану спасення людства. – *В. К.*), відмінний від догмату богослов’я, який говорить про поклоніння в душі й істині! Поклоніння Христу в іконі відповідає ікономії спасіння, адже Христос – дух, оскільки Він Бог, і – плоть, оскільки Він чоловік”.

Теодорові часто доводиться нагадувати іконоборцям, що “Христос має дві природи – божественну і людську. Деякі властивості цих природ є протилежними. Властивості божественної природи Христа – безтілесність, невидимість, безоб’ємність, **неописуваність**,

безпристрасність тощо. Властивості Його людської природи – тілесність, видимість, **описуваність**, здатність страждати, як у всякої людини”. У Христі, Сині Божому, ці протилежності поєдналися. “Коли Він увійшов у людську природу – відбулось поєднання непоєднуваного, змішування незмішуваного: тілесного і безтілесного, описуваного і неописуваного, безконечного з кінцевим. Все це є надзвичайним”, бо не вміщується у логічні закони.

“Безоб’ємне, по-твоєму, не може бути таким, якщо воно обійняте, а проте – Христос був повитий пеленами; безпристрасне не може бути таким, якщо воно страждає, а проте – Христос був розп’ятий; безсмертне не може бути таким, якщо воно вмирає, а проте – Христос помер був”.

Усе це виходить поза закони логіки, але не відкидає їх. Логіка нам підказує, що “ствердження протилежні запереченням. Описуваність – ствердження, неописуваність – заперечення”. І тому, каже прп. Теодор, “не можна стверджувати, як це роблять іконоборці, що Христос є тільки неописуваний, – як і з Божества і людства не виходить один тільки Бог. Інакше тоді поняття: гуляти – не гуляти, розмовляти – мовчати, існувати – не існувати, – були б тотожними. Це ж безглуздя!..”

Безглуздя тут не тільки з погляду формальної логіки. Противники ікон наділяють Христа тим, що притаманне лише божественній Його природі, так, немовби Божество поглинає у Христі людську природу, тоді як дві природи у Ньому з’єдналися, кажучи мовою Отців Халкидонського Собору, “незлитно і нероздільно”.

Ця парадоксальна формула халкидонського догмату дозволяє св. Теодорові пов’язати смисл іконописного образу з таїнством божественного вочленення. Тут святий накреслює справжню діалектику іконопочитання. Мова його тут стає короткою, ритмічною і вигостреною; майже кожне речення – афоризм. Син Божий, каже Теодор, “перш ніж прийняв плоть – неописуваний, тепер же – зображуваний”, бо “хоч Він і Вседержитель – Він не позбавлений нічого з того, що властиве людям”.

І ще коротше та конкретніше: “За Отцем – неописуваний, за Матір’ю – описуваний”. Народжений від Приснодіви, Син Божий стає в усьому подібний нам – крім гріха. “Ясно, що подібне й зображається

подібно”, а тому має право на існування “мистецький образ Христа, як сам Він – природний образ Його Матері, що породила Його”.

Це ж так просто й очевидно, однак часом найважче пояснювати очевидні речі. “Зображення Його невіддільне від Нього, як тінь від тіла... За всяким тілом іде його власна тінь – ніхто, перебуваючи при здоровому глузді, не скаже, що тіло не має тіні”. Хіба не очевидно, що “все, що може бути побачене, має підлягати й окресленню” і що “всяке тіло, яке має потрійний вимір, може бути зображеним”? “Христос же, – пояснює св. Теодор, – відтоді, як воплотився, опиняється в межах цих вимірів, бо Безоб’ємний був зачатий у Дівичому лоні, Безмежний стає у три лікті висотою, Без’якісний – набуває вигляду, Сущий перед віками буває 12-літнім... Відповідно до людської природи Він споживає їжу, мужніє, працює, спить, буває голодним, сходить сльозами і потом... Тіло Його святе стало бездиханним, безголосним на Хресті, чому й назвав його св. Григорій Вірменський *nekraikon* (“мертвий образ”)... Зауважмо: саме тіло Спасителя святі Отці сприймали як ікону, як природний образ Його Самого! Настільки зближуються поняття образу і Первообразу...

Ось так, заплутавшись у категоріях школярської діалектики, дехто із сучасників св. Теодора стали еретиками. І св. Теодор міг би з ганьбою відправити їх за шкільну парту довчати логіку, якби іконоборці, як ми пам’ятаємо, не мали реальної влади в імперії й не втілювали своє кривовчення в життя. А це призвело до того, що дуже скоро справи стали геть кепськими.

Які практичні наслідки несло в собі іконоборство?

Практичний зміст свого захисту ікон прп. Теодор висловлює одним реченням: “Якби Христа не можна було описувати, це означало б, що ми тим самим намагаємося позбавити Його Своєї подвійної (зокрема, людської) природи”?. Тоді тут доречно було би поставити питання: У що ж ми тоді віруємо? Які наслідки для християн, для Церкви, для діла нашого спасення мало би таке позбавлення Спасителя одної з природ?

Отці Церкви, які вже у часи св. Теодора Студита вважалися давніми, безнастанно повторювали, відсікаючи від Церкви ересі різного штибу: якщо Христос тільки Бог – це для нас не корисно, якщо Він тільки людина – це для нас не є спасенним. І прп. Теодор рухається в

тому самому руслі. “Всяка нова ересь, – каже він, – думає, що вона відкидає ересь, які були до неї; апостольські ж та отцівські вчення приймає, а також Святим Соборам підлягає”. Як саме противники ікон зберігають “вірність” вченню святих Отців і самого Господа, св. Теодор нам зараз пояснить: позбавляючи Христове Тіло властивості бути зображуваним, ми позбавляємо Його самої тілесності, а себе через це – спасіння. Чому? Святий Теодор пояснює чому. Він тут стає різким, говорить із сарказмом і не добираючи слів: “Головне, що притаманне Христовій Матері – це зображення її тілесного виду. Якщо Христос незображуваний – то Він тіло взяв не від неї. І шукай, що це за тіло... Що не може бути зображуваним – то й не людина, а викидень”.

Якщо Христа не можна зображати на іконі, то не можна й говорити про правдивість воплощення Сина Божого від Діви Марії. Далі – висновки зрозумілі.

Якщо позбавити Церкву ікони – ми позбавляємо себе самої Церкви. Все, чого вона вчить, чого вчив Христос, втрачає вартість. Згадаймо: “Я – виноградина, ви – гілки” (Йо. 15, 5), – говорив Господь учням. “Якщо Спас є Лоза, – каже св. Теодор, – а ми гілки, то гілки є одної природи з лозою. А коли так, то як Лоза може бути неописувана, якщо гілки описувані? Лоза ж бо впізнається за гілками”. Якщо ми відкидаємо ікону через те, мовляв, що Господа не можна зображати, то для нас ті слова Христа, якими Він пояснював свою причетність до людства, а нашу – до Божества, стають не більш ніж метафорою. Який сенс сприймати їх серйозно, якщо Христос воплотився в якесь тіло, що мало природу, відмінну від людської? “Ми – Тіло, – слідом за св. апостолом Павлом повчає прп. Теодор, – Глава наш – Христос; відповідно до членів Голова має бути описуваною. Якщо ж Христос неописуваний, то ми, описувані, перестаємо бути членами Його Тіла. І як же не визнати це крайнім ступенем нерозумності?..”.

Церква, зрікшись ікони, перестає бути сама собою. Відмова від образу перекреслює спасенні наслідки Христового подвигу для людей. Св. Теодор застерігає своїх опонентів, і ці слова є пересторогою також для майбутніх поколінь християн: “Безумний, ти повстав проти Самого Христа, хоч про це і не думав!.. Злословлячи про образ – злословиш і знищуєш Христа... В тому, що відкидаєш, відкинув не просто апостольське й отцівське вчення, а й весь Новий Завіт...”.

Справді, це жахливо за своїми наслідками. Чого тоді варта наша релігія? Без ікони вона позбавляється реального змісту й мало чим відрізняється від тих байок, у які вірували погани.

В одному місці св. Теодор так прямо й говорить, що іконоборці “дивляться на Христа, як на міт”. “Хто займається таким пустомовством, – каже святий, – чинить однаково з еллінами”. Тільки з точністю до навпаки. Бо “ті до Христового Воплочення вважали, що Бог є зображуваним, а ці – після Воплочення вважають, що Він незображуваний”. І останнє виявилось ще гіршим від першого. Якщо “греки перенесли через незнання й демонську оману поклоніння Творцеві, Який їх створив, на поклоніння створінню”, – то іконоборці, відкинувши разом з поганською мітологією ікону як ідола, озброюються проти Христа і випроваджують Його із Ним же створеного світу. У часи прп. Теодора таке було нечуваним, тому він стверджує: “Твоя помилка гірша від усякої ересі, бо жодна з них не намагалася відверто відкинути Христа, – в тебе ж це є”. Іконоборці першими в історії людства зробили крок до атеїзму. І св. Теодор Студит це розпізнав...

Звісно, ніхто у ті часи не помишляв про богоборство – у тій формі, як воно існує в наші часи. Кажучи просто, іконоборці у своєму надмірному дбанні про “чистоту віри” уподібнилися нерозумним нянькам, які разом з водою вилили з ванночки й немовля. І прп. Теодор насміхається над цими “богословами”, називаючи їх не інакше як “пустословами”. Але в його глузуванні над противниками ікон є дуже серйозний момент – як у кожному жарті є лише частка жарту. Сказавши іконоборцеві, що, безчестячи ікону своїми “побудовами на піску”, він відкидає і Церкву, і її благовість, і самого Христа, св. Теодор додає: “Я бачу, ти відкинув і самого себе, бо людина – теж образ Божий за можливим відображенням Невідображуваного”. І це у Теодора не просто риторичний прийом, яким він “кладе на лопатки” свого опонента. Святий Теодор тут говорить сейозно і виводить певну закономірність. Наприклад, в одному місці Теодор каже, що безчестячи образ Христа, еретики самі неминуче стають образом свого “первообразу” – юдеїв, що безчестили самого Христа; стають, так би мовити, повною протилежністю іконі. Влахернський іконоборський собор св. Теодор називає не інакше, як “скопище і синедріон”,

і порівнює його з синедріоном Каяфи, який вважав своє рішення вірним, коли прийняв Варраву, а Христа відкинув.

Коли людина втрачає зв'язок із образом Божим, нею неминуче оволодівають безчесні образи ворогів Христа. Вільно чи невольно людина воскрешає в собі ті образи, відтворює собою їхні дії, тобто стає їхньою “іконою”, втрачаючи образ Божий. Св. Теодор раніш від інших помітив таку закономірність у людській психіці. Пам'ятаєте наведену вище аналогію св. Теодора між “мистецьким образом Христа” і Ним Самим, “як природним образом Його Матері”? Аналогію можна й обернути: ікона є мистецьким образом Христа – так само, як ми, люди, є Його природним образом, а Він – нашим, оскільки набув людської природи. Христос є також образом і самого Себе – пам'ятаєте вислів св. Григорія Вірменського: *nekraikon*? А тепер подумаймо, що відбудеться, якщо у цьому ланцюжкові образів щось відняти? Наприклад, якщо відкинути ікону, як це зробили в часи св. Теодора? Чи не означатиме це, що людина поступово замість відображення у собі Христа перетвориться на образ себе самої, тобто перейде до самообожнення?

Необхідність в образі як у взірці сидить усередині людини. Так вона влаштована – завжди шукає, кого наслідувати. Відкинувши церковний образ, вона одразу прилипає невідворотно поглядом до іншого... “Жени природу вилами, вона до тебе вернеться”, – писав римський поет Горацій.

Монахи св. Теодора читали також і Горація, тому знали, чого можна чекати від спадкоємців римських імператорів, що ревно підтримали нагінки на святі ікони. Візантійські царі теж знали психіку людей і розуміли, як повернути ересь іконоборства задля своїх вигод. Імператори-іконоборці, хоч не відкидали самого Христа, але наказували зафарбовувати святі образи на стінах і поміщати там зображення свої, своїх предків і фаворитів – “героїв вітчизни”. Знайома картина, правда? Немовби з недавнього нашого минулого... Хоч у храмах Константинополя не припинялися молитви й богослуження, та на храмових розписах християни бачили не Господа і біблійні картини, а сцени з життя імператорського палацу. Так, імператор Константин Копронім наказав розписати знаменитий Влахернський храм картинами царського полювання, героєм яких був його улюбленець.

Відібравши у народа ікону, імператори фактично розірвали зв'язок людини з образом Божим. Натомість потреба взірця в душах людей залишилася. Царі-іконоборці зробили ідеалом свій образ. І взірцем для народу стає спосіб життя царедворців – певна річ, далекий від ідеалу... Наслідки не змусили себе довго чекати. У суспільстві відповідно вибудовуються два, так би мовити, симетричні світи-антиподи: на верхівці одної з пірамід стоїть образ Христа, а на верхівці другої – імператора, який дедалі більше в очах християн набував образу антихриста... В одній частині суспільства люди керуються законом Христовим, а в другій, кажучи словами життєписця прп. Теодора, “беззаконня, покровителем якого був імператор, перетворилось на закон”. В душах імператорів немов воскресли темні постаті біблійних нечестивих царів – від Ахава, якому мужньо протистояв пророк Ілля, до блудного Ірода – вбивці Господнього Предтечі.

Саме так свою сучасність сприймали св. Теодор Студит і його однодумці. Навіть побутове життя нагадувало людям ті образи.

Автор житія св. Теодора описав один приклад – через що, власне, почалося рішуче й безкомпромісне протистояння прп. Теодора з владою, яке коштувало йому трьох заслань і 22 років неволі. Подібно до давнього Ірода, розповідає життєписець, Константин VI попирає Божі закони, одружившись удруге, а перед тим насильно постригши законну дружину в монахині. Таке “беззаконня швидко перетворилося на закон”: посилаючись на “приклад імператора, правителі Босфорський і Гофтський безбоязно позбулися своїх жінок”. Церковна влада швидко мусила припинити свої протести, бо імператор пригрозив розпочати нове переслідування шанувальників ікон. І тоді, розповідає автор житія, прп. Теодор “за образами св. Предтечі і пророка Іллі, до нового Ірода пішов з викриттям”.

Святий Теодор зробив це, не боячись, що наслідком його вчинку може стати гоніння на ікони. На відміну від інших, він усвідомював, що природний, неписаний образ Божий, відтворювати який він був покликаний як монах, цінніший від писаного. І якщо він піде на компроміс із владою, для якої переступ Божих законів стає нормою, він мимоволі стане співучасником тих беззаконь.

І йому не залишалось нічого, як наслідувати Хрестителя, прекрасно знаючи, що “новий Ірод” може повторити з ним долю св. Йоана

Предтечі. Але це був єдиний спосіб зберегти образ Божий у самому собі – свідченням Божої правди і викриттям беззаконня, перетвореного примхою володарів на закон.

Прп. Теодор мав усі підстави назвати іконоборство не просто ерессю, а прямо безбожництвом. Візантійські іконоборці відкрили двері, ввійшовши в які людство через тисячоліття прийде до атеїзму. І треба лише дивуватися прозорливості прп. Теодора, який розпізнав, до чого насправді веде іконоборство. Тому так ревно він, як і сотні інших ісповідників віри, став на захист святих ікон, не боячись пролити свою кров...

Відлуння іконоборства потужно відгукнулось у ХХ ст. Запанувавши над шостою частиною світу, атеїсти, як ті іконоборці, насамперед чинили дику наругу над святим образом. У Божих храмах, яких вони ще не зруйнували, відкривали атеїстичні музеї та клуби і розміщували у святилищах образи своїх “богів”. Це було незмінною їхньою стратегією. На загарбаних територіях вони робили так само. Відкинувши світло Боже, вони неминуче стали проповідниками люциперового світла... Адже ми перетворюємося в той образ, який споглядаємо (пор. 2 Кор. 3, 18). Ця закономірність відома дияволу, тому він старається відірвати людину від споглядання Божого образу. Коли це йому вдається, він перетворює людину на богоборця, яким є сам. Так сталося з іконоборцями, так сталося з російськими комуністами. В них воскресли постаті тих давніх богоборців – а у відповідь на їхні беззаконня в серцях кращих синів Церкви воскресли образи давніх святих ісповідників...

І коли, прийшовши до Унівської Лаври, більшовики прямо у храмі спалили іконостас та давні ікони, зібрані в обителі; коли “новий іконоборець” Сашка Малахов з комсомольською спритністю забілив вапном фрески і відкрив у давній унівській святині сільський молодіжно-пропагандистський клуб, повісивши у святилищі портрети вождів, – тоді відповіддю справжніх Христових послідовників стало свідчення Божого образу своїм життям, за образом розп’ятого Христа. Як це робив прп. Теодор у свої часи, так зробили у 1940-х роках численні мученики нашої Церкви, серед яких були ченці Унівської Лаври на чолі зі своїм Ігуменом – блаженним преподобномучеником Климентієм.

А двадцятьма роками раніше Церква готувалася до цього свідчення кров'ю. Для унівських монахів ще у 20-х роках це перестало бути чимось далеким чи таким, що їх безпосередньо не торкається: першим греко-католиком, що прийняв мученицький вінець під час безбожного режиму, був їхній співбрат, студит, Екзарх Росії о. Леонтій Федоров. І він уже ніс свій хрест...

4. Розриви і зв'язки

Про звірства більшовиків, що їх вони чинили, нищачи Церкву Христову в Росії, Митрополит Андрей дізнавався, що називається, з перших рук. Однак тривалий зв'язок Митрополита з о. Леонтієм щороку ускладнювався через радянську цензуру. Остаточно він обірвався влітку 1926 р. Восени того самого року стало відомо, що о. Леонтія ув'язнено на Соловках...

Федоров передбачав власну долю. Слово “жертва” в його розумінні було рівнозначним слову “християнство” – бути послідовником Христа означає бути причасником жертви Сина Божого на Голготі. Якщо зерно, впавши в землю, не вмере, то не принесе плоду (див. Йо. 12, 24)... І коли Федоров говорив: “Ми – добриво для духовного відродження Росії”, – в цих словах не було й тіні якоїсь героїчної романтики, а була проста життєва і євангельська правда, яка тільки одна могла внести сенс у хаос усіх тих подій, що стрясали Росію після жовтня 1917 року.

Він передбачав власну долю і був готовий до самопожертви. Тому напередодні 10 березня 1923 року, – коли всіх заарештованих представників греко-католицького клиру посадили у відкриту вантажівку і демонстративно, як ворогів-контрреволюціонерів, провезли по центральних вулицях російської столиці, – о. Леонтій писав Митрополитові Андреєві: “Якщо справа дійде до розстрілів, то жертвами будуть преосвященний Цепляк, о. Будкевич і ще хто-небудь, а може і я, чого мені, каюся Вам, дуже хотілося б. Я переконаний, що якщо проллється наша кров, і притому багато крові, то це буде найкращий *fundamentum Ecclesiae russicae catholicae* (підвалина Російської Католицької Церкви. – *B. K.*), інакше ми будемо не жити, а

животіти серед нашого темного, безпросвітнього “радянського побуту”! Втім не “якоже аз хочу”...

...Створення в 1918 році Російського екзархату Греко-Католицької Церкви в очах людини, скажімо так, “тверезо мислячої” було чистим безглуздям – як безглуздям для такої людини була і хресна смерть Господа. Учні казали Христові, щоб не ішов до Єрусалиму, де на Нього чигала небезпека (див. Мт. 16, 21-22). “Ви приречені на знищення”, – могли сказати російським католикам люди, які не дозріли до розуміння поняття “вільна самопожертва”. Федоров і його одноподумці знали сенс цих слів; їм дано було прозріти духовну, глибинну суть усього, що відбувалося...

Те, що Росія “розгойдується над безоднею”, Федоров відчував, ще будучи гімназистом. Крок у цю безодню Росія зробила під бадьорий спів “Інтернаціоналу”: “Ми наш, ми новий мір пастроїм”... В цьому “новом міре” місця для християн, як і загалом для релігії, не передбачалося. Декрет про відділення Церкви від держави, що в секулярних державах гарантує людині свободу віросповідання, в більшовицькій Росії став першим заходом богоборців: Церкву і релігію було поставлено поза законом.

Трагічні наслідки цього декрету неважко було передбачити; вони й не змусили себе довго чекати.

Всім – православним, католикам, протестантам – було зрозуміло, що християни Росії стоять перед лицем небувалих переслідувань. У дні прийняття згаданого вище Декрету відбувся Собор Православної Церкви, на якому одностайно вирішують звернутися до всіх християнських конфесій Росії з закликом припинити взаємні сперечання. Багатьом тоді запам’яталися слова графа Д. А. Олсуф’єва: “Усі християни – і протестанти, і католики, і православні – повинні об’єднатися, а не анатематувати одне одного. Ми піддаємо анатемі католиків і протестантів, а не своїх розбійників-росіян. Поменше лицемірства!”.

Федоров контактує з обраним на тому соборі Патріярхом Тихоном (якого тепер проголошено у Православній Церкві святим), з іншими єрархами Російської Церкви. Православні, згадував він, “були дуже зворушені, що в найважчу для них хвилину *ті самі католики*, яких вони звикли вважати своїми найлютішими ворогами, тепер

допомагають їм і борються спільно з ними”. У Петербурзі відбуваються зустрічі католицького та православного духовенства. “Я досяг того, – писав о. Леонтій Федоров, – що католицькі й православні священники збиралися разом для боротьби проти більшовиків, коли ті у своїх переслідуваннях священників і Церкви переходили всі межі. Ми підписувалися на спільних протестах”.

Втім, не тільки “для боротьби проти більшовиків” збиралися разом католицькі і православні священники. Це було взаємне пізнання і довгоочікуване зближення братів у Христі, розлучених кількасотлітніми взаємними чварами і забобонами одне щодо одного. Православні виявили жвавий і щирий інтерес до возз’єднання Церков. У цих зустрічах, що зазвичай проходили на квартирі прелата Костянтина Будкевича, брав участь митрополит Петроградський Веніамін Федченков (нині – св. новомученик Православної Церкви; він також знаний письменник і богослов; Л. Федоров і В. Федченков могли бути знайомими ще з Академії – вони майже однолітки). Тоді, на тих зустрічах, здавалося, що справа християнської єдності може стати реальністю. ..

Їхній спільний протест проти дій комуністичної влади, направлений у Нарком юстиції, став приводом для репресій як католицьких, так і православних “попов-контрреволюціонерів”. Одним з головних обвинувачуваних на судовому процесі 1923 року став о. Л. Федоров.

Після винесення вироку о. Леонтій зміг написати листа Митрополитові Андрею Шептицькому. Зокрема, він пише: “Ставлення комуністів до ідеї поєднання Церков зрозуміле: вони бояться його, як чорт ладану. Це поєднання уявляється їм тільки як загальний політичний фронт проти більшовизму. Мої десять років в’язниці я одержав саме за це”...

Міжнародні протести, що розпочалися проти ув’язнення служителів Церкви, мали позитивний вплив на їхню долю. У 1924–1926 роках ув’язнені католицькі священники були звільнені – всі, крім о. Леонтія. “Доведеться вправлятися у похвальній чесноті терпіння, такого ж каторжного, тупого і нестерпного, як і весь наш російський кошмар, у якому ми мучимося за гріхи наші і наших батьків”, – писав він. Допомога йому прийшла від дружини письменника Максима Горького, Катерини Павлівни Пешкової. Її заступництво врятувало

від таборів і смерти багатьох порядних людей, що так чи інакше перейшли дорогу “строїтелям самого гуманного общества на землі”. У квітні 1926 року ГПУ звільнило о. Леонтія – щоб через два місяці заарештувати знову...

...Величезна святиня християнської Півночі – Соловецька обитель – з давніх давен була також і найсуворішою в’язницею. У 1920–1930-х роках вона стала місцем загибелі майже мільйона людей... Туди на 10 років було відправлено Екзарха Російської Греко-Католицької Церкви...

Наші старші люди, напевно, пам’ятають сумний жарт: “Соловки – це Радянський Союз у мініатюрі; Радянський Союз – це великий Соловецький табір”...

Перспектива приєднання Західної України до того великого концтабору була більш ніж вірогідною. Трагедія Церкви в Росії змушувала Митрополита Андрея задумуватися над тим, що незабаром випробування можуть спіткати й Українську Греко-Католицьку Церкву. Чим могла Церква відповісти на звірства безбожників-більшовиків, як можна було протистояти злочинцям, в чиїх руках опинилася влада над найбільшою державою світу? Сподіватися на геній польських політиків і генералів – це було б не за правилами людей Божих: ” Не покладайся на вельмож, на сина чоловічого, який спасти не може” (Пс. 145, 3). Єдиною адекватною відповіддю Церкви могло бути тільки свідчення Божого образу своїм життям – за образом розп’ятого Христа, як це вже робили численні Христові ісповідники віри в Росії. Хресний подвиг блаж. Леонтія Студита переконував у тому, що духовні діти Митрополита готові до цього свідчення. Але очевидним також було і те, що царство зла не перебуватиме вічно. Комуністи знищили храми, сплюндрували святині, замордували чи вигнали з країни духовенство – але настане час, коли душі людей запрагнуть Христового світла. І, мабуть, українцям-католикам доведеться прийняти участь у проповіданні Христової благовісти для духовного відродження народів Росії... Напевне, спочатку це буде проповідь в’язнів серед в’язнів, свідчення Христових мучеників серед мучеників. Однак кров не може проливатися вічно, і прийде час, коли відроджений нарід Божий буде у стані знову прийняти багату спадщину Церкви...

Саме в цьому історичному контексті Митрополит Андрей сказав на згадуваній вже нами церковній конференції 1925 року, що душі східних християн ікона промовить більше, ніж сотні місійних проповідей. Більшовики знищили школи іконопису, говорив Митрополит, і тому справу відродження візантійського стилю писання ікон має взяти на себе Греко-Католицька Церква.

Це був сміливий задум – зробити ікону тою “мовою”, якою мав розпочатися діалог із нез’єдиненими братами. Але цей задум був єдино вірним. Труднощі його здійснення на той момент могли здатися нездоланими – втім, як нездійсненою часто здається сама ідея з’єднання Церков. З одного боку, як ми бачили, іконопис у нашій Церкві протягом останніх століть поглинало забуття. Митрополит Андрей, як ніхто інший, усвідомлював масштаб цієї проблеми. Досить було йому просто відвідати навмання кілька парохій, щоб дійти такого невітшого висновку: “Цілком затратився у нас канон, приписуючий маляреві церковному, які образи вільно йому писати, і як він має їх писати...” Таку думку не раз із болем висловлював Митрополит. Їздити на парохії Митрополитові Андрееві доводилося постійно. Церква росла, будувалися нові храми. Але радість від цього завжди змішувалась із сумом, бо скрізь у нових церквах Слуга Божий бачив одне й те саме: образи малярів “вже не мають нічого з давніх традицій церковного мистецтва”. Пізніше, у 1941 році, Митрополит рішуче зобов’яже студитів виготовляти ікони, “які могли б нашому народові заступити неестетичні олійні друки, без ніякої краси і вартости”, й домагатиметься від церковних малярів “таких ікон, котрі б у всім відповідали переданням нашого обряду”.

З другого боку, відродження іконопису стало культурною прикметою перших десятиліть ХХ ст. Весь світ відкрив тоді для себе візантійську ікону. Російська Церква у вигнанні привертає до себе увагу європейців багатством своєї літургійної спадщини, і західні християни зачаровуються красою східного богонатхненного мистецтва. Візантійсько-руські ікони з’являються в латинських соборах і протестантських церквах, живописний образ Божий проповідують французькою мовою російські філософи, і цю проповідь підхоплюють італійські єзуїти і німецькі пастори... Символічна мова ікони виводить із декадентської кризи європейське мистецтво. Лекції про візан-

тійський іконопис читають у престижних університетах – до речі, далеких тоді від того, щоб робити послугу Церкві у пропаганді релігії. Світських естетів і колекціонерів охопив справжній бум – вони збирають величезні колекції ікон і на цій базі відбувається вивчення стилю й започатковуються іконописні школи...

Сам Митрополит Андрей є для нас свідком тої епохи, коли європейська освічена людина відкрила для себе давню ікону і зачарувалася явленою через віки красою Божого образу. “Я серцем відчував красу старої нашої ікони... Думаю, не тільки я відчував якийсь чар у всіх цих творах гієратичних мистецтв Сходу... По-моєму, вони так діють на людську природу, що часом у якусь хвилину фізичні дрижання емоції проймають людину на вид ікони від голови до стіп. Тоді-то дехто міг би навіть приписати даній іконі якусь чудодійну або й чарівну силу. В дійсності ті таємні дрижання тіла, та фізична емоція організму є хіба вислідом природного враження краси, що несвідомо захоплює людину... Гадаю, лікар пояснив би це враження якимсь стисненням чи розширенням серця і порівняв би мистецьку емоцію до враження глибоко відчуті любови”.

Як нащадкам давнього аристократичного роду, братам Шептицьким були знайомі світські кола мистецтвознавців і колекціонерів європейських столиць. Вони й самі були такими колекціонерами, хоч керували ними зовсім не музейні чи естетські пристрасті. Втім, і богослов'я ікони відкрилося їм не одразу. “Ікона загально приймалася за рід радше приміненого мистецтва, як писанка, може, цікавого, може, цінного, але не за образ, не за картину, – зізнавався Митрополит. – Зразу в цих старих іконах ми цінили перш за все їх вік. Щоприш по довгому часі ми дійшли до вивчення мистецьких прикмет нашої старої ікони”.

Одного разу, вже на початку 30-х років, о. Климентій привіз до Лаври збірку стародавніх ікон з Болгарії. “Деякі з них були якісь дивно містичні, з містичними сюжетами”, – розповідав о. Гедеон. Їх, на жаль, втрачено у 40-х рр., але, оглядаючи деякі фрески на стінах святилища унівського храму або на хорах – композицію “Премудрость созда Себі дом”, – ми можемо скласти собі враження про ту “болгарську збірку”... Справжнім скарбом лаврської колекції ікон була придбана о. Климентієм збірка старообрядських образів XIV–XV століть.

У Львові Митрополит Андрей згуртовує фахівців і цінувальників давнього церковного мистецтва; відбуваються музейні виставки, що їх він підтримує як меценат. Однак уся ця музейно-колекціонерська діяльність не була самоціллю. “Не хочемо бути сторожами гробів, хочемо бути радше свідками відродження”, – сказав на одній такій виставці Митрополит.

І це відродження відбулося. 1927 року у Студіоні відкривається іконописна майстерня. Знавці давнього мистецтва і малярської справи надають цінну допомогу монахам. Перші премудрості давніх майстрів і техніку живопису ченці пізнавали під проводом малярів Петра Холодного, Михайла Осінчука та Василя Дядинюка. Сучасні серйозні майстри говорять, що для добросовісного оволодіння технікою іконопису під проводом досвіченого вчителя потрібно років п’ятнадцять, не менше. Перші студити-іконописці, однак, постаралися осягнути цю науку швидше, і вже у 1933 році монахи Геласій Семенюк, Віссаріон Лепкий, Філотей Коць, Анатолій Яблонський самі стали навчати іконопису інших іноків в Унівській Лаврі. Через деякий час “Іконописна школа Студіону” поповнилася ще молодими майстрами: іконописом оволодів єромонах Рафаїл Хомин та ченці Ювеналій Мокрицький, Маріян Пигель і Христофор Куць. По-різному склалися долі цих перших студитів-іконописців... Ті, хто вижив у вирі подій 1940-х рр., ще змогли добре попрацювати на Божу славу. Про рівень їхньої майстерності свідчить той факт, що ікони монахів-студитів високо цінують на Заході: вони прикрашають там численні храми; їх зберігають знавці в Італії, Америці й Канаді.

А ми з Вами можемо пізнати творчість студитів-іконописців, споглядаючи фрески унівського храму. Це була перша їхня самостійна робота. А перша творча праця – це як перше кохання – виявляє найкращі, найчистіші сторони душі, незважаючи на можливі шорсткості від нестачі досвіду. Недосконалості наших майстрів, цікаві лише фахівцям, з лишком перекриваються тою чудовою енергією молодості, тою творчою дотепністю і винахідливістю, тою справжньою монашою кмітливістю, про які ми вже з Вами говорили раніше. Справді, не буде перебільшенням сказати, що фрески Успенського храму Унівської Лаври – одні з найкращих в Україні. В усякому разі, до серця церковної людини вони ближчі, ніж витвори митців XVIII–

XIX століть, що прикрашають стіни найзнаменитіших наших храмів. Унівські фрески не тільки прикрашають стіни – вони поривають наші серця до молитви, вони самі є тою молитвою і водночас відповіддю на наші молитви, бо справжніми іконами промовляє до наших сердець сам Господь. Справжня ікона втілює у фарбах соборне свідчення, чи голос Церкви Божої, і явлення самого Бога. У тому, що фрески унівської церкви відповідають цим властивостям справжніх ікон, ми можемо легко переконатися. Де найкраще лунає голос Церкви, як не у наших богослужбних гимнах? Тому в кінці нашої подорожі по Лаврі ми з Вами озброїмось томиком празничної мінеї і забереємось на храмові хори. Там, розкривши сторінки служби Успення Пресвятої Богородиці і споглядаючи фрески, ми не без подиву виявимо, що буквально кожна фрескова композиція втілює ті образи, які оспівуються у стихирах і канонах свята. Фрески – немовби явлена у фарбах словесна служба Успення. Те, що вголос співають раз у рік на святі, те безмовно застигло на віки вічні, щоб щодня являти це свято перед нашими очима. Так соборна свідомість давньої Церкви явилась у творчості українських ченців XX ст.

Зараз, однак, спробуємо роздивитися, чи не відбилася на їхній творчості також і їхня епоха? Адже справжня соборність твориться тоді, коли вселенське суголосся Церкви доповнюєш і своїм голосом... Є на стінах унівського храму дві фрески, яких не знайдете більше ніде в Галичині та, мабуть, і в усій Україні. Побачити їх можна хіба що в стародавніх соборах Новгороду і на півночі Росії. На північній стіні, над самою іконою Унівської Богоматері, бачимо так звану фреску “Новозавітної Тройці”, що у православних росіян більше відома під назвою “Отечество”: Отець в образі старця тримає Сина в образі Богонемовляти, з рук якого злітає у вигляді голуба Святий Дух (*фото 42*). Друга композиція знаходиться на південній стіні, над правим клиросом. Богородиця Марія разом з Йоаном Предтечею возносять моління біля престолу Небесного Царя. Називається цей образ грецьким словом “Етимасія”. Як сталося, що у храмі на Галичині з’явилися типово російські розписи?

Справа в тому, що храм почали розписувати 1935 року. Саме тоді в Уневі дізналися про смерть співбрата по Студійському уставу, Російського Екзарха Греко-Католицької Церкви о. Леонтія Федорова.

Ці фрески були даниною пам'яті “російському студитові” від співбратів-галичан.

У Лаврі, як розповідає о. Гедеон, щодня молилися за о. Леонтія і за католиків-росіян. Дев'ять років пройшло без жодних вістей про Російського Екзарха. Нарешті дізналися, що йому першому з братів-студитів довелося сподобитися мученицького вінця... Вістка про останні роки життя і блаженну кончину о. Леонтія прийшла з сусідньої Росії через Рим – латинський єпископ Ежен Неві з Росії повідомив про це в Апостольську Столицю.

Термін покарання на Соловках, який остаточно підірвав здоров'я о. Леонтія, завдяки старанням добрих людей було скорочено. Однак страждання блаженного на цьому не скінчилися. Отцеві Леонтію довелося ще перетерпіти випробування у кількох радянських слідчих ізоляторах і в'язницях, поки у січні 1934 р. він не був засланий на поселення до м. В'ятки. Тут у скромній родині залізничника Калініна о. Леонтій знайшов свій останній притулок. Життєві сили швидко залишали його, хоч хворобу свою блаженний переносив із тихою мужністю і душевним спокоєм. Свідки останніх років життя Екзарха, як у Соловецькому таборі, так і у В'ятці, говорять, що о. Л. Федоров використовував кожен можливість для того, щоб вдихнути іскру християнського життя в серця своїх ближніх. Багатьом запам'яталися світлі бадьорі очі на його змученому і виснаженому обличчі. Ці очі вселяли в душі співстраждальців мужність, надію і справжню християнську радість.

Сьомого березня 1935 року о. Леонтій відійшов у вічність. Розповідали, що у світлицю, де лежало тіло спочилого, зненацька влетів голуб і, зробивши три кола, вилетів через відкриті двері. Ті, що перебували в той момент у будинку Калініних і молилися біля тіла Екзарха, сприйняли цю подію як чудо і знамення. Отець Леонтій довершив свій подвиг преподобномученика; жертва його була прийнята, а душа піднеслася на крилах Утішителя до обителі Небесного Отця...

Пам'ять про о. Леонтія Федорова сумлінно зберігається серед унівських ченців. Багато хто знав його особисто. Деякі монахи завдячували йому тим, що він вселив у них любов до східної духовності й обряду. Сам ігумен Климентій з вдячністю говорив про добрий вплив о. Леонтія на нього. Обидва великі ісповідники почали монаший

подвиг у Камениці, де познайомились і здружилися. Отець Климентій, вихований з дитинства у латинському обряді, тоді ревно засвоював духовну та чернечу спадщину Сходу. Про допомогу о. Леонтія він згадував не раз. У Лаврі був навіть свого роду гурток Екзарха Леонтія. У монастирському часописі “Ясна Путь” часто з’являлися матеріали про діяльність цього гуртка. Він мав місійно-аскетичний напрям; монахи опрацьовували різні питання східної духовности; старші брати, що знали о. Леонтія особисто, ділилися спогадами про нього. Вже тоді о. Леонтія почитали у Лаврі як святого. В “Ясній Путі” читаємо слова подяки братів за його заступництво. Лише через два місяці після блаженної кончини о. Леонтія Митрополит Андрей писав: “Ми надіємося, що Екзарх перебуває на шляху до слави через беатифікацію... Думка, що склалася у всіх нас про його святість, посилена ореолом страждання і смерті і, як бачимо, підтверджує наші надії”.

Отець Леонтій був талановитим богословом. У ті часи, коли він перебував на Соловках, там було більше сотні православних священників і двадцять єпископів. Був там і видатний богослов архієпископ Іларіон Троїцький (нині прославлений Православною Церквою як священномученик). Отця Леонтія православні запрошували на різні дискусії, він виступав перед ними з богословськими доповідями. Православне духівництво одразу гідно оцінило талант Екзарха й установило з ним дружні стосунки.

Ночами, замість відпочинку від табірних робіт, блаженний писав богословські твори. Однак охоронці табору все написане конфісковували після кожного чергового “шмону”. Чи дізнаємося ми колись про зміст тих творів? Які богословські теми хвилювали Екзарха? Ми можемо лише приблизно встановити це, по крихтах визбируючи відповідний матеріал в епістолярній спадщині преподобномученика і у спогадах про нього. Дві згадані вище фрески унівського храму теж можуть нам дещо підказати в цьому плані.

Єдність християн, перспективи з’єднання православної і католицької Церков – це справа, якій блаженний Леонтій віддав усе своє життя. Як росіянина, його не могла не цікавити можливість відшукати у Переданні Російської Церкви якісь точки, спільні з католицькою традицією. Фреска “Отечество”, така поширена у храмах Росії, була

наочним свідченням того, що інтуїції російських православних не таке вже й чуже було латинське вчення про *Filioque*, тобто про сходження Святого Духа і від Сина. Те, що було каменем спотикання для богословів, з чим протягом тисячоліття не могли змиритися православні, спокійно являло себе на стінах російських церков у вигляді Богонемовляти з голубом (образ Святого Духа) у руках. Звичайно, нині й тема *Filioque* у православно-католицькому діалозі не стоїть так гостро, і образ “Отечества” тепер не здається таким уже “російським” і таким уже “православним” (дослідники довели давні латинські корені цієї ікони), але для тих, хто на початку минулого століття намагався, за висловом російського католицького філософа В’ячеслава Іванова, “дихати двома легенями”, тобто стверджувати своїм життям єдність Церкви Сходу і Заходу, – ікона “Отечество” була справжнім відкриттям. Цим відкриттям російських католиків о. Леонтій Федоров не міг не поділитися зі співбратами студитами, і це може пояснювати, чому ця ікона з’явилася серед розписів унівської церкви.

Друга згадана нами фреска, думаю, не залишить байдужими тих, хто по-справжньому цікавиться богослов’ям. Образ, названий “Етимасія” (з грецької – “Наготовлений престол”, див. Пс. 9, 5–8), на батьківщині преподобномученика Леонтія більше відомий під назвою Софії – Премудрости Божої, і там цей образ вшановується урочистою Службою Божою, яка зв’язана зі святом Успення Богородиці. Тому дуже доречно студити-іконописці помістили цей образ в Успенському храмі Унівської Лаври, але мова зараз не про це. Інтерес до теми Софії в Росії початку ХХ ст. заволодів умами багатьох під впливом творів згадуваного вже нами В. С. Соловйова. А у 30-х роках – тобто саме тоді, коли розписували унівський храм, – “софійні” спори буквально сколихнули весь православний світ. Але чи відомо читачеві, що Софії – Премудрости Божій присвятив одну зі своїх великих богословських праць Митрополит Андрей? А той факт, що 1930 року у студійській Лаврі св. Йоана Хрестителя на Личаківському передмісті Львова відбулося посвячення храму Божої Премудрости, змушує замислитися над тим, що теми софіології не були чужими й для нашого чернецтва передвоєнної доби. І хочеться вірити, що настане той час, коли увійдуть між стіни унівської церкви студенти-богослови

і у спогляданні фрески Етимасії-Премудрости надихнуться сказати своє слово у богослов'ї Софії. (фото 43) Не без Промислу Божого сталося так, що останнє – але не остаточне – слово у православній софіології сказав о. Василій Зеньковський, етнічний українець... Настав час розвинути українську софіологію – це було б гідним пошануванням пам'яті і наших студитів-іконописців, і Слуги Божого Митрополита Андрея, і блаженного Леонтія Студита, і тих наших далеких предків, що дарували світові Софію Київську. Ось де було б справжнє “повернення до джерел”, ось де може відбутися справжнє “віднайдення ідентичности”, ось де справжня “платформа для шукання єдности”...

На жаль, унівським фрескам недовго довелося тішити очі вірних... Наближалися часи, коли їх безжально загребуть лапи вандалів, а унівські монахи являть образ Христовий у своєму житті – образ неписаний, що його не здатні знищити ні руки смертних, ні сама смерть, ні родоночальник усіх зол диявол...

5. У часи “перших більшовиків”

Вступивши в Галичину у вересні 1939 р., радянські комуністи щодо нашої Церкви в основному повторили сценарій, відпрацьований ще першими “ленінцями” щодо Церкви в Росії.

Масові розстріли і дикі знущання, на щастя, обминули ченців Унівської обителі, однак одразу була проведена “експропріяція”: монастирські землі та господарство роздали місцевим селянам – найбільшим і тим, кого класики марксизму називали “люмпен”, тобто тим, хто не бажав працювати. На таких людей сперлася на перших порах “влада трудящих”. Не знали ці бідаки, що довго тішитись раптовим багатством їм не довелось би: комуністи незабаром відібрали б усе до колгоспу, якби їм не завадила війна... Було також “націоналізовано” монастирські угіддя, пасовиська та ліси. У приміщенні Лаври відкрили державну хлібопекарню та промкомбінат. Отож те, що з великим трудом будували і здобували студити протягом двох десятиліть, у лічені тижні було розкрадено і розвалено...

Для саміх ченців, позбавлених всяких засобів до існування, “нові господарі” виділили частину монастирського корпусу. Кількість монахів зменшувалася буквально щодня, бо радянський уряд “подбав” про “свободу совісті” молодих громадян: усім молодим ченцям – навіть тим, хто вже мав священничий сан чи вічні обіти, – було наказано покинути стіни Лаври. Мовляв, у вільній країні молодь уже не повинна обмежувати себе “релігійними забобонами”. Методично і цілеспрямовано влада робила все можливе, щоб монастир розпався сам собою. Це була свого роду тюрма; щоправда, влада тільки й чекала того, щоб “в’язні” її покинули. Одні не витримали – залишили Лавру, щоб вижити, не померти з голоду; інші розійшлися по парохіях, ще інші – просто по своїх домівках...

Через два місяці по окупації, тобто у листопаді, в Унівській Лаврі залишилося лише кілька ченців старшого віку – буквально на межі виживання. Кинуті напризволяще, вони невдовзі почали голодувати. Селяни допомагали їм продуктами, але робити це можна було лише потайки... Ті, хто залишився, ніколи не картали тих, хто не витримав. На такі випадки дивилися поблажливо. Пам’ятали слова, які казав о. Климентій ще до того, як прийшла біда: “Це як яблуно: котре зігниле яблуко – все паде, а здорове лишається; так буде і з нашим монастирем. Котрі зогнили, то відійдуть”.

У тих катастрофічних умовах, в які було поставлено монашество, нікого не засуджував і Митрополит. 1940 року вийшов його “Декрет про тих, хто живуть за євангельськими радами”. Там є звернення й до тих, хто опинився поза межами монастиря – своєю волею чи чужою... Головне, каже Митрополит Андрей, пам’ятати, що “...монаха чи монахиню не роблять ні монаша одіж, ні монастир, у якому живуть, ні спільність із братами чи сестрами, ні навіть спосіб життя”. Справжнє монашество – в серці, і воно відрізняє тебе серед тисяч людей у світі... У нових для монашества умовах Слуга Божий закликав узяти собі за правило “ніколи ні одним словом не нарікати на хрест і терпіння, які Бог дає”.

Найстрашніші випробування, хрести і терпіння, однак, були ще попереду...

БОРОТЬБА ЗА НЕРУКОТВОРНИЙ ОБРАЗ

1. Лавра і війна

У серпні 2005 року Унівську Лавру відвідав високий гість із сусідньої держави – міністр іноземних справ Польщі Адам Даніель Ротфельд. Втім, не дипломатичні обов’язки привели його до стін давньої обителі – пан Ротфельд прибув сюди як вдячний прочанин.

Виявляється, доля цієї людини теж була безпосередньо пов’язана з Лаврою. Мало того – перебування тут урятувало йому життя. І Адам Ротфельд під час своєї незвичайної прощі на знак вдячної пам’яті про порятунок установив на стіні обителі меморіальну дошку. Тепер вона нагадує монахам і парохіянам про страшні 1941–1945 воєнні роки. *(фото 44)*

Зовні Лавра не сильно постраждала від німецьких окупантів. Люди згадують, як у 1944 році німці вивезли дзвони для переплавки на кулі, як часто докучали своїми перевітками есесівці... Але сказати, що за німців монахам жилося добре і безпечно, було б неправдою: у ті роки над усією Церквою – від Митрополита Андрея до простого ченця – було занесено Дамоклів меч...

...Травневі вечори у Львові мають свою неповторну красу і вселяють у душу якусь особливу насолоду і радість. Цієї радості, однак, львів’яни були позбавлені у травні 1943-го, бо в роки німецької окупації з настанням сутінків Львів ставав схожим на вимерле місто. Як і в недавні незабутні місяці так званих “веєрних відключень”, у роки війни вечорами давнє місто Лева огортала суцільна темрява. А разом із сутінками починався комендантський час, і той, кого з якихось причин цей час заставав на вулиці, просто ризикував життям. Безлюд-

ними вулицями Львова крокував лише есесівський патруль, готовий стріляти без попередження в кожного порушника “нового порядку”, принесеного на нашу землю представниками “вищої раси”.

В один з таких травневих вечорів 1943 року неосвітлену площу св. Юра перетнула ніким не помічена людина, і її тінь миттю зникла в тіні брами митрополичих палат. Незабаром у палатах пролунав дзвоник. Він стривожив ченця-фіртянина, адже вулицями увечері безкарно могли ходити лише німці. Не чекаючи від того дзвінка нічого доброго, монах підійшов до брами і відчинив віконце.

– Хто ви? Що вам потрібно? – запитався чернець.

– Я рабин Кахане, я втік із концтабору. Поможіть мені. Скажіть, будь ласка, Митрополитові Шептицькому, що я хочу його бачити.

– Зараз, уночі? Це небезпечно, – відповів монах і швидко затулив віконце.

В людини, що залишилася по той бік брами, пропала остання надія...

Львівський рабин Давид Кахане, мабуть, був не з боязких. Перебуваючи в гетто, він займався рятуванням своїх співвітчизників і багатьом допоміг втекти зі Львова до безпечніших місць. Потім він опинився у концтаборі. В той день (23 травня 1943 року), коли німці вирішили ліквідувати табір, розстрілявши сім тисяч його в'язнів, Давида Кахане вивезли на працю до Львова. Після повернення його чекала доля співбратів по табору. Тому рабин наважився на відчайдушну втечу. Це було справжнім чудом – що він зміг утекти. Долаючи страх, він добирався в темряві до собору св. Юра – рабин був упевнений, що там йому допоможуть. Пропустивши повз себе наряд есесівців, що патрулювали площу, він дістався святоюрської брами – і от вона закрилася перед самим його носом. Патруль, що спустився було з площі в напрямку до університету, от-от мав повернутися. Знизу вже чуються їхні важкі розмірені кроки... Невже все скінчено? Серце вискакувало з грудей. Рабин у відчаї притиснувся до брами.

Раптом хвіртка у брамі відчинилася, і чиїсь сильні руки швидко втягнули всередину напівпритомного єврея...

Митрополит Андрей і Д. Кахане бачилися рік перед тим. Вліті 1942 року німці вивезли в концтабори 50 тисяч мешканців львівського гетто. Загалом нацисти тоді стратили понад 70 тисяч львівських

євреїв. Таку страшну цифру Митрополит Андрей подає у своєму листі до Риму, повідомляючи про звірства нацистів. Саме в серпні 1942 року Митрополит допоміг рабинові Давиду Кахане врятувати групу євреїв, серед яких була й родина рабина.

Звірства німецьких фашистів не були для Митрополита Андрея несподіванкою. Зараз чомусь прийнято акцентувати увагу на тому, що багато українців розцінили вторгнення німців 22 червня 1941 року як визволення від більшовицького режиму. Демонструють кінохроніку і фотознімки про те, як львів'яни зустрічають німців із квітами тощо. Можливо, хтось і тишив себе якимись ілюзіями, але навряд чи це можна було сказати про Митрополита. До вересня 1939 року йому, як і кожному освіченому галичанинові, була доступна європейська преса, з якої можна було скласти безпомилкове враження про німецький нацистський режим і його фюрера – автора “Mein Kampf” (“Моя боротьба”). Гітлер ніколи не приховував планів своєї “боротьби”: світове панування, стовідсоткове знищення євреїв; слов'яни – росіяни, українці, поляки, білоруси – це “недолюдки”, тому вони мають бути знищені на 70 %, решта використовуватиметься як безкоштовна робоча сила. Всім відоме було ставлення нацистів і до Церкви: вони її **поки ще** не нищили... Тому вторгнення німців в Україну тверезо мисляча людина не могла сприймати як визволення: один людоджер вигнав другого – людям від цього ніяк не легше.

Втім в Уневі, як і в усій Галичині, більшість людей зустріла поразку росіян не без полегшеного зітхання. Лавра відновила своє життя, перерване радянською владою. Повертаються назад монахи, знов у Лаврі відкривається новіціят, і число монахів, зменшене через перипетії 1939–1941 років, поволі поповнилося, так що в 1942 році Студійський устав налічував 117 ченців. Повертають законним власникам “експропрійоване” монастирське господарство. Німці навіть де в чому посприяли, бо монахи взяли у свої руки клопоти з організації сільських органів самоврядування. Унівські активісти встигають навіть у липні 1941 року провести деякі патріотичні урочистості – проте розчарування новою владою настало дуже швидко.

Нацисти не заборилися показати свій “новий порядок” у дії: тількино галичани здригнулися від страшної вістки про тисячі в'язнів, розстріляних росіянами перед відступом, як масові арешти й розстріли

продовжили німці. Лише в липні 1941 року у Львові було страчено понад 6000 людей. Юриспруденція “нового порядку” була дуже проста і дійова: варто було лише комусь вказати пальцем на людину і сказати, що вона – комісар, чи єврей, чи активіст національного руху, і цю людину ставили до стінки або затягували їй петлю на ший. Чудом уцілілі вдень, такі люди під покровом ночі просили порятунку, стукаючи у брами монастирів і домів священників. Церква такий порятунок давала. З перших днів війни по містах і селах з’явилися тисячі бездомних осиротілих дітей – українських, єврейських, польських. Їх усиновлювала Церква. В Унівській Лаврі такими дітьми заопікувалися вже в перше літо війни.

В ті дні у листі до папи Пія XII Митрополит Андрей назвав нацистів зграєю вовків, що спустошили Україну. “Новий порядок” приніс Україні щоденні розстріли та смерть сотень тисяч людей. І коли в лютому 1942 р. есесівці влаштували єврейський погром у Рогатині, напевне, навіть ті, що тішилися ілюзіями, зрозуміли: після знищення євреїв прийде черга українців.

Тоді ж, у лютому 1942 року, Митрополит надсилає офіційне звернення до рейхсфюрера СС Гімmlера з протестом проти винищування євреїв і використання німецькою владою у цих звірських акціях української поліції. Гестапівський кур’єр, що приніс йому письмову відповідь Гімmlера, на словах заявив, що якби не поважний вік та авторитет Митрополита і графа, його обов’язково розстріляли б за те, що він заступається за жидів. Самого Митрополита Шептицького гестапо не заарештувало. Але в тому ж лютому 1942-го воно конфіскує готові до друку рукописи соціально-політичних творів Митрополита. Символічно, що ці твори, написані під час панування комуністів, були не до вподоби й новій владі. В одній з тих праць Митрополита були, зокрема, такі слова: “Христовій Церкві, основаній Самим Богом Ісусом Христом, влада зобов’язана запевнювати повну свободу виконання її Божого післанництва”. Конфіскація була немовби відповіддю представників “нового порядку” на ці слова Слуги Божого, водночас і попередженням для нього самого. Очевидно було, що гестапівський кур’єр слів на вітер не кидав.

В наші дні, згадуючи про рятування Митрополитом Андреем і духовенством УГКЦ євреїв під час війни, прийнято говорити про

давнє добре ставлення Слуги Божого до єврейського народу. Справді, Митрополит з любов'ю ставився до євреїв, він охоче читав Біблію мовою оригіналу. Його вчителем івриту був усім відомий у Львові початку століття антиквар і бібліофіл Нафталім Зигель. Митрополит Андрей мав звичай перед єврейською пасхою надсилати біднякам-євреям гроші, щоб вони могли купити собі мацу. Євреї у відповідь теж ставилися до Митрополита з пошаною. І пошана ця була зовсім не формальною, про що свідчить кумедний випадок, який стався в Уневі у Празник Успення 1909 року. Владика Андрей приїхав тоді до Унева на відпуст. Увечері раптом з'явився перед митрополічим палацом хор синагоги з Перемишлян і заспівав під вікнами Митрополита. Особливо відзначився чудовий тенор-соліст. Митрополит дякував хористам, обдаровуючи їх пляшками вина... Єврейській громаді і знайомим євреям Митрополит Андрей власноручно писав на івриті пасхальні поздоровлення. Словом, пошана була давня і взаємна. В цьому плані, мабуть, Слуга Божий був попередником папи Івана-Павла II, який першим із предстоятелів Христової Церкви переступив поріг синагоги і назвав її "матір'ю Церкви".

Але тоді, у 1942 році, йшлося не тільки про добре ставлення Митрополита Андрея до євреїв. Акції нашої Церкви з рятування євреїв були оцінені по заслугах самими спасеними і їхніми нащадками: в Ізраїлі імена Митрополита Андрея і о. Климентія Шептицьких, інших пастирів нашої Церкви згадують поруч з іменами О. Шіндлера, Р. Валленберга. Але в роки війни навряд чи можна було сказати, що Митрополит і Церква були в однаковому становищі з такими рятівниками євреїв, як, скажімо, Шіндлер. Оскар Шіндлер – німецький військовий промисловець, він був людиною державної структури гітлерівської Німеччини. Церква в часи німецької окупації не була в такому вигідному становищі, як О. Шіндлер. Треба усвідомлювати: німці на нашій землі здійснювали не тільки голокост євреїв; вони прийшли в Україну, щоб знищити і нас, українців. І Митрополит Андрей, і все духовенство за "нового порядку" перебували аж ніяк не в привілейованому становищі, тому, допомагаючи євреям уникнути концтабору, вони в будь-який момент самі могли стати в'язнями. І тут справа була не лише в тому, щоб допомогти народові врятуватися від знищення: Церква вступила в боротьбу з безбожним і антилюдським режи-

мом. Це був черговий бій Христових послідовників із силами диявола. І будь-яка поміч жертвам того режиму була перемогою в цій боротьбі. Врятування людського життя завжди для Церкви було найголовнішою справою. І позбавлення сотень євреїв від загибелі в концтаборах було одним зі складників тої боротьби. Не тільки євреїв спасали наші священики, вони спасали людину. Людина – нерукотворний образ Божий, незалежно від національності чи віросповідання, і боротьба Церкви в роки війни була боротьбою за цей нерукотворний образ. Задля нього варто було ризикувати своїм життям – як давніше монахи жертвували життям навіть за образ рукотворний...

Для Церкви ця боротьба була беззбройною – гестапо ж у будь-який момент могло застосувати проти Церкви весь свій зловісний арсенал. І саме в цій боротьбі наше духовенство явило образ Христовий у собі, рятуючи життя інших.

... Монах-фіртянин, коли сказав рабинові Д. Кахане, що впускати його у митрополічі покої дуже небезпечно для Митрополита, мав рацію: гестапо почало війну проти Церкви. Незадовго перед тим, у грудні 1942 року, німці арештували єромонахів-студитів Йоана Петерса та Никанора Дейнегу за антинацистську пропаганду й піддали їх катуванням у в'язниці. Отця Никанора після другого чи третього особистого прохання Митрополита Андрея через півроку відпустили з в'язниці, а о. Йоанові довелося аж до кінця війни терпіти ув'язнення в концтаборі Дахау: мабуть, зіграло роль його німецьке походження (німець-антифашист був для нацистів гіршим від найлютіших ворогів) і той факт, що о. Йоан був секретарем Владики Андрея. У квітні 1943 р. головний вікарій Вірменської церкви у Львові був арештований за те, що видавав євреям фальшиві посвідчення про хрещення. Митрополитові чудом вдалося вирвати його з рук гестапо. І тепер, місяць по тому, якби хтось довідався, що Митрополит Шептицький приймає в себе втікача-єврея, Слуга Божий сам не минув би гестапівської в'язниці. Після того як пастирські послання Митрополита ("Не убий!" та ін.) німці розцінили як заклик до саботажу українцями акцій нацистів з розправи над євреями та боротьби з підпільниками, – над ним нависла небезпека. Арешт студійських єромонахів був попередженням, і гестапо тільки чекало приводу, щоб заарештувати його. Митрополит Андрей, однак, не вагаючись, дає порятунок

рабинові. Сльози навернулися на очі Слуги Божого, коли він побачив цього змученого, схудлого і переляканого єврея.

“Митрополит чекав мене, незважаючи на пізню годину, – згадує рабин Д. Кахане ту страшну і спасенну для нього ніч, – і привітав з великою теплотою. Його добрі, мудрі очі нітрохи не змінилися. Ти можеш залишатися тут, здавалося, говорили вони, тут про тебе подбають”.

“Розкажіть мені, будь ласка, – почав Митрополит, – чого Вам довелося зазнати з моменту нашої останньої зустрічі. Ви, звичайно, знаєте, що протягом Вашого перебування в таборі нам передали багато дітей. Я можу назвати Вам імена священників, які взяли їх під свій захист. Діти знаходяться в добрих руках і одержують гарне виховання. А зараз я готовий допомогти Вам”.

Поки рабин розповідає про гетто і концтабір, до їхньої розмови приєднується о. Климентій Шептицький. У ті роки він більше перебуває у Львові, ніж в Уневі, – це було пов’язано і з хворобою брата-митрополита, і з обов’язками голови церковного суду, і з тою місією спасіння людей, яку взяла на себе Церква.

“Його м’яка, втішлива промова, – згадує рабин, – суперечила суворому, аскетичному вигляду його обличчя. Я бачив, що він глибоко розуміє невимовну трагедію мою і мого народу і щиро нам співчуває, сприймаючи наші муки, як свої власні. Ігумен Климентій кілька годин провів у відгородженому для мене закутку бібліотеки, розраджуючи мене і розповідаючи про мою дружину і дочку. З огляду на необхідність дотримання безпеки він відмовився назвати місце, де вони ховаються”.

“У ці часи важких іспитів, – сказав рабинові о. Климентій, – ніхто не знає, що принесе наступний день. Хтось із нас може потрапити в руки гестапівців і під катуваннями розповісти їм про укриття. Зараз Вам достатньо знати, що ваші рідні здорові й перебувають у безпеці”. Дружину рабина наші священники забезпечили надійними українськими документами і навіть роботою у Львові, а дитину влаштували до дитячого будинку.

Рабина Д. Кахане переховували у митрополичих палатах до кінця липня 1944 року, поки Львів не було звільнено від німців. Бібліотека Митрополита Андрея була місцем його укриття. Крім Митрополита і о. Климентія про це знали ще двоє-троє людей, зокрема унівський єромонах Герман Будзінський, що координував рятувальну діяльність

монастирів. У 1967 р. вже Д. Кахане докладе зусиль, щоб урятувати заарештованого о. Германа від суду за “посібництво німецьким окупантам”...

Врятований рабин мав змогу часто спілкуватися з Митрополитом і його братом. Він залишив про них у своїх спогадах чимало теплих слів. “Моя зустріч з Митрополитом Шептицьким, – згадує Д. Кахане, – повернула мені сили усе пережити і дивитися в майбутнє з вірою в те, що добра воля завжди тріумфує над злом... Коли я говорю, що Андрій Шептицький був святим, я не перебільшую. Я – офіцер летунства, рабин, доктор філософії й теології. Я знаю, що якості, які творять правдивого святого, настільки рідкісні, що їх майже не існує. Але граф Шептицький володів ними всіма”.

Про о. Климентія рабин згадує з вдячністю за те, що він увесь час окупації займався рятунком життя євреїв. “Якось він мені пообіцяв, від свого імени і від імени митрополита, робити все можливе, щоб рятувати єврейських дітей. “Але я повинен сказати, – додав він, – що це дуже важке завдання. Не кожен здатен піднятися до того, щоб ризикувати своїм життям заради порятунку єврея. Не кожний готовий до такого вчинку... Дівчаток рятувати легше, ніж хлопчиків. Митрополит розіслав інструкції деяким священикам у повітових містах, як рятувати дітей і куди їх приводити, але я не можу назвати імена цих людей, знов-таки, з міркувань безпеки”.

Отець ігумен Климентій в Унівській Лаврі давав притулок дітям з літа 1941 р. Там були не тільки єврейські діти, а й українські та польські, усього близько 30. Вони залишилися сиротами і могли загинути просто на вулиці.

Митрополит Андрей звертався до пастви і всіх співвітчизників, щоб вони в ім'я Христа за кожної нагоди рятували людські життя, всіляко допомагали євреям. На заклик Митрополита відгукнулися. Було створено цілу підпільну мережу, організовано таємні групи людей з різних верств населення, які допомагали звільняти і переховувати євреїв, навіть влаштовувати їх під фальшивими документами на роботу. Спеціально розробленими маршрутами ці люди таємно переправляли євреїв до карпатської угорської України, де було безпечніше. Монахи-студити під керівництвом ігумена Климентія були в епіцентрі тої підпільної й небезпечної для власного життя роботи. В Унів-

ській Лаврі та в сусідньому селі Якторові у сестер-студиток, у сиротинцях переховували єврейських дітей.

Діти, травмовані війною і розлукою з рідними, часто були цілковито розгублені, не розуміли, де спасіння, а де небезпека, і не завжди витримували в суворих умовах монастиря. Були і постійний плач, і недовіра і навіть ворожість до своїх рятівників, а також спроби втечі. Так, у грудні 1941 року монахи мушили повернути назад до Перемишлян кілька хлопчиків, які не пробули в Уневі й тижня. Зі сумом на очах єродиякон Даниїл залишив їх у родині п. Ротфельда, адвоката, до послуг якого перед війною не раз звертався о. Климентій. На євреїв тоді всі дивилися, як на приречених до смерті, і ченцеві нелегко було залишати дітей напризволяще.

...Уже стоячи біля дверей, о. Даниїл окинув очима цю родину. Намить очі ченця зустрілися з очима адвоката. Їхні погляди промовляли більше, ніж слова. Цей єврей дуже добре усвідомлював, які випробування чекають його з родиною. Монах це теж розумів, тому в останній момент промовив, показуючи на малого Адася: “Пане докторе, а може, Ви віддасте свого сина під нашу опіку?”

“Мені тоді було три з половиною роки, – згадує Адам Ротфельд. – Я помітив, що усі дивляться на мене з очікуванням. Я підвівся. Раптом уся родина заметушилася і взялася вдягати мене, обіймати, цілувати. Мене вивели на вулицю, де чекав запряжений віз. Це був останній раз, коли я бачив своїх батьків”.

З усієї родини залишилися живими лише він і його 14-літня сестра, яка всю війну рятувалася в лісі.

Через лічені дні німці створили в Перемишлянах гетто. Пан Ротфельд, батько Адася, розумів, що доля жителів гетто вирішена, і не став чекати, а втік із родиною до лісу. Те саме він запропонував іншим, і десятки єврейських родин з Перемишлян та околиць зробили спробу вижити в землянках у лісі поруч з Унівською обителлю. Тут знайшло притулок багато євреїв. Але далеко не всі з них урятувалися. Не врятувалися й батьки Адама Ротфельда.

Продукти купували або вимінювали в селян. Чимало допомагали унівські монахи, які регулярно постачали провіант до лісу – як для партизанів, так і для євреїв. Селяни теж помагали страждальцям чим могли.

Узимку 1942-го, перед Свят-вечором, коли розпочалися морози, директор однієї сільської школи запропонував батькам Адама на якийсь час замешкати у нього в коморі. Не всі, однак, були такими людяними. Хтось помітив, що вчитель носить до комори їжу, і доніс поліції – євреїв заарештували і стратили.

У монашому сиротинці теж стало небезпечно. Люди помітили, що в Лаврі серед дітей було чимало не схожих на українців. Хтось доніс німцям, що монахи переховують єврейських дітей. Фашисти приїхали до Лаври з обшуком. На щастя, ніхто не постраждав: дітей, зовнішньо не подібних на українців, встигли перевезти в інше місце. Залишилися лише ті, хто не відрізнявся обличчям від українських дітей. Серед них був Адам Ротфельд.

“Коли я потрапив до монастиря, мене звали Адаць, хоч від народження в мене було подвійне ім’я: Адам Даніель. Батьки кликали мене Адаць. Пробувши рік у монастирі, я був охрещений. Ченця, що опікувався дітьми у сирітському притулку, звали Данііл. Думаю, тому мене хрестили моїм другим ім’ям. З тих пір у школі, в будинку і з товаришами я користувався ім’ям Данило. У монастирі я ховався під вигаданим прізвисьмом Червінський, яке в перекладі на українську мову пов’язане з моїм справжнім”.

Адаць у свої три з половиною роки вже знав, як свистять кулі над головою і бачив, як убивають людину. “Німецькі й українські поліцейські стріляли по нас, як по качках на полюванні”, – згадував п. Адам Ротфельд той день, коли на його очах убили рідну тітку. А він сам залишився живий тільки тому, що поліцаї полінувалися підійти до місця, де він сховався. “У цей день я став дорослим”, – розповідав він потім.

Діти війни дорослішали не по роках. І в дитячих головах питання виникали зовсім не дитячі, і відповіді вони шукали самостійно. “Єдиною істотою, – продовжує п. Адам Ротфельд спогади про Лавру, – з ким я ділився своїми думками, був кінь – точніше, кобила. Мені її виділили тому, що я став пастухом. Під моєю опікою було 13 корів, 30 овець із дзвіночками на шиї і та сама кобила, що ставилась до мене поблажливо”. Ще малий Адаць спілкувався з Богом: “З уроків Закону Божого я знав, що без волі Божої й волосина з голови не впаде. І не міг упокоритися, просто не розумів, як це Бог дозволяє

діятися тому, що я бачив власними очима: масовим розстрілам, убивствам, звірству, повсюдному переслідуванню безневинних людей, з якими обходилися гірше, ніж зі звірями. Я хотів одержати пряме знамення від Бога – сигнал, якийсь мені особисто адресований доказ того, що Бог про все це знає і винагородить безневинних за їхні страждання, а винуватців, як нас того вчили, покарає. Одного разу вночі я вислизнув зі спальні, коли інші діти вже заснули. Пішов до церкви, що стоїть посередині монастирського двору. У темряві підійшов до вітгаря, відкрив дверцята дарохранильниці і... знепритомнів. Отямився через два дні. Я висповідався Ігумену Климентію, коли ще лежав у постелі, і він мені сказав: “Більше такого не роби. Хай береже тебе Бог”... “Він був моїм духівником. Це людина великого серця і розуму”, – додав п. Ротфельд про блаженного Климентія...

Разом з Адасем в унівському сиротинці переховувалися інші єврейські хлопці. Троє з них – діти львівського та познанського рабинів. Один із синів познанського рабина – Леон Хамейдес, чи, як називали його в монастирі, Левко Камінський, – тепер знаний в Америці кардіохірург. Через пів ста років він зустрівся з Адамом Ротфельдом, подарував йому книжку про Митрополита Шептицького, в якій була чудом уціліла фотографія – на фоні Лаври єврейські діти та їхні спасителі-монахи... Вони нічого не забули, все пам’ятають і згадують з любов’ю. Син львівського рабина Курт Левін – за фальшивими документами він називався монах Роман-Павло Митка – у своїх спогадах “Мандрівка крізь ілюзії” присвятив багато сторінок унівським монахам. Зокрема, він пише: “Я жив у дуже тісному сусідстві з багатьома монахами. І ніколи я не стикався з чим-небудь, що образило б чи згіршило мене”.

Не дивно, що між цими дітьми і монахами встановилися теплі, майже родинні відносини. Пізніше, вже в мирні часи, коли дітям небезпека вже не загрожувала, ці відносини спробували розірвати. Радянська влада переселила сиріт до дитячого будинку в Золочеві. Семирічний Адаєс разом із приятелями пройшли кілька десятків кілометрів, втікши з того дитбудинку. “В Уневі монахи – вже не у рясах, а у простій селянській одежі – продовжували вести хазяйство, – згадує п. А. Ротфельд. – Вони зустріли нас дуже сердечно”. Мабуть, це була зворушлива картина: діти зі своїми спасителями, які самі тепер залишилися без порятунку...

Монахи змогли осяяти світлом Христовим цих врятованих ними дітей. Проміння цього світла назавжди залишилося в їхніх серцях і засяло, своєю чергою, для інших... В Уневі у селян, наприклад, ченці допомогли переховатися уродженці міста Перемишляни єврейці Фаїні Ляхер. Пізніше вона стала монахиною Студійського уставу, матір'ю Марією. Дивні шляхи Господні, і світло Христове просвічує всіх...

***

Українська Греко-Католицька Церква в роки війни врятувала понад 2000 єврейських дітей.

До війни на Західній Україні нараховувалося понад 870 тисяч євреїв, а в 1944 році залишилося тільки 17 тисяч...

***

Першого листопада 1944 р. Митрополит Андрей скінчив своє земне життя. Тисячі вірних супроводжували Слугу Божого в останню путь. Кадри кінохроніки свідчать, що вшанувати пам'ять Митрополита приходили навіть прості солдати... Хто знає, можливо, серед них були духовні діти владики Миколая Чарнецького та унівського еромонаха Германа Будзінського, які заопікувалися радянськими солдатами, що перебували у німецькому полоні. Радянська військова комендатура у Львові призначила для похорону Митрополита почесний військовий ескорт.

Але вже тоді всім було ясно: вигнавши гітлерівського людожера, старий людожер повернувся. Не мине і року, як львівська тюрма буде переповнена монахами, а Унівська Лавра стане неофіційною в'язницею для греко-католицьких ченців. Ті, що врятували сотні життів під час окупації, по приході "визволителів" самі опинилися за ґратами... Тепер уже малий Адаєв носив передачі своїм спасителям...

2. Голгота

Важко сказати, чого було більше у двотисячолітній історії Церкви – часів добробуту чи часів випробувань. Так чи інакше, періоди випробувань для духовенства завжди ставали перевіркою щирости того,

що вони проповідували в часи добробуту. Мабуть, часів переслідувань і мучеництва було таки більше, бо справжні сповідники віри ніколи спеціально не шукали добробуту, – на відміну від того, чого хочуть нас повчити деякі харизматичні проповідники з-за океану. Між зовнішнім добробутом святих Божих Церков і їхнім духовним розквітом не завжди стоїть знак рівності, і правдивим послідовникам Христа часто доводилося обирати між першим і другим. Нерідко цей вибір змушує заглянути в обличчя смерті. Це не завжди зрозуміло ні їхнім сучасникам, ні нам, що називаємо себе нащадками тих святих ісповідників. Але самі вони керувались у своєму виборі не думкою більшості, а Христовим взірцем, і чинили так, як це робили в подібних випадках Отці.

У попередніх розділах ми з Вами були свідками того, як св. Теодор Студит клав на лопатки в дискусіях своїх опонентів-єретиків. Він сперечається, граючи силою свого мислення, виблискуючи дотепами, афоризмами. Але настав час – і він заговорив серйозно, бо коли була викрита убога теорія ересі та її загрозливе підґрунтя, то з'явилася необхідність підтвердити кров'ю те, що було відстояно в диспуті.

Імператорський престол захоплює Лев Вірменин, “лютий кабан, що вирвався з лісу вірменського племені”, – так говорить про нього життєписець св. Теодора. Він оточив себе “ворожбитами, софістами, дотепними у своєму пустомовстві”. Некомпетентний у науках Лев “користувався ними як власним язиком”. Знову почалися дні, коли святу ікону піддавали нарузі. В палаці з'явилася мода на “філософські” диспути, куди зтягували й шанувальників ікон... Тяжко було сповідувати свою віру перед підступним і лютим імператором – не було жодної гарантії, що з такого “диспуту” опонент повернеться туди, звідки прибув. Скоріш за все, як то було заведено у Візантії, він опинявся за ґратами...

Це був час нових іконоборських соборів і зборів підписів ігуменів про обіцянку невикористання ікон у підвідомчих їм монастирях і храмах. Це було дуже подібно на сучасні “спори господарчих суб'єктів”... Як часто історія повторюється...

Святий Теодор, опинившись на одному з таких “соборчиків”, сміливо, дотепно і з неспростовними аргументами виступає проти імпе-

ратора-іконоборця. Фактично він піднімає його на сміх. Звісно, таке не прощається... Слова Теодора: “Невже почитання ікон, проповідуване протягом більш як 700 років, ти хочеш в одну мить знищити за одною тільки своєю примхою?” розлютили імператора. Назвавши св. Теодора вискочем, “сповненим безумства, який забагато про себе думає”, Лев припиняє диспут зі словами, що не обіцяють нічого доброго: “Хочеш виставити себе мучеником і провокуєш нас?..”.

Всі зрозуміли, що своєю сміливістю св. Теодор підписав собі вирок. І, напевно, не тільки собі. Зловісні останні слова імператора означали нову війну проти шанувальників святих ікон. Патріярх, як читаємо в житті св. Теодора, у ті дні “був у розпачі і не володів собою”. Святий Теодор і раніше своєю безкомпромісністю завдавав йому клопотів. Патріярхи в часи іконоборства завжди перебували наче між молотом і ковадлом. За словами життєписця, щоб звірячі переслідування шанувальників ікон “не ввійшли в закон у звіроподібних людей”, патріярхи діяли згідно з так званим принципом “ікономії”, тобто “діючи відповідно до обставин часу в усьому, що є тимчасовим. Послаблюючи строгість церковних законів, патріярхи стримували божевільних імператорів від іще більшого зла, мудро пристосовуючись до обставин, як і личить глибокому розумові. Хто ж поводить себе інакше, того потім саме життя вчить думати інакше”, – так пояснює вигоди “ікономії” біограф св. Теодора... Але тепер, здається, “глибокий розум” патріярха не зможе вберегти від лютого імператора ні студійського ігумена, ні себе самого...

Справді, “відповідь” імператора на диспут недовго змусила себе чекати. Першим було відправлено на заслання самого патріярха. Святий Теодор не чекав своєї черги зі смиренністю жертви. У Вербну неділю з монахами і сотнями людей, що тримали у руках святі ікони, Теодор хресним ходом іде вулицями столиці. Це переповнило чашу гніву Лева – він був готовий власноруч покарати непокірного Студита... Все це обернулося для св. Теодора кількома роками ув’язнення, систематичних бичувань і знущань.

Багато тих, що залишалися шанувальниками ікон, але не наважувалися сміливо протистояти імператорові – “страха ради юдейська”, – не розуміли Теодора. Мабуть, чимало було таких, хто, слухаючи його змагання з Левом, хапався за голову і з жахом промовляв: “Що він

коїть? Що нас тепер чекає?..” Мабуть, дехто й погодився з вазилевсом, коли той назвав Теодора вискочнем, який багато на себе бере...

Читаючи про ці діла тисячолітньої давнини, прийнявши до уваги і міркування життєписця відносно “ікономії”, особливо його застереження, що саме життя може навчити бути більш обережним серед “звіроподібних людей”, мимоволі задумуєшся: “А може, св. Теодор тут перегнув палку? Може, справді, не варто було дражнити скажених звірів?”. Але, вдивившись глибше в образ св. Теодора, що являється нам у його житті та його власних писаннях, переконуєшся, що Теодор знав-таки, на що йде і що його чекає. Він не хотів нічого чути ні про які міркування “ікономії” і не боявся протистоянь. Він писав до одного ув’язненого монаха: “Радію твоїй ревності, що ти, будучи в темниці, сумлінно продовжуєш свій подвиг. А ми не сподобилися зазнати чогось подібного ради Христа”. І в цих словах немає жодної фальші чи якоїсь бравади. Св. Теодор справді шукав нагоди постраждати за ікони.

Таку сміливість він вважав природною і єдино можливою за тих обставин. Він і від інших співбратів буквально вимагав такої сміливості і дивувався, коли хтось виявляв нерішучість у той час, коли необхідне було відкрите сповідання, за євангельським образом Христа. Власну безпеку в таких питаннях він вважав – не більше й не менше – відступництвом. І тому з таким нищівним сарказмом прп. Теодор у своєму листі докоряв ігуменові Євстратію – одному з тих, що уник будь-яких покарань: “Зрадив я, одержавши поважний лист твій, люб’язніший з Отців, і довідавшись, що діла твого високопреподобія йдуть і так і сяк; однак з вісток від інших – утім, людей, гідних довіри, – я зі скорботою дізнався про твою лицемірну підписку... Я не можу знайти причини, чому ти, будучи затриманий царським чиновником, залишився без мук, тобто був відпущений. Відомо, що ніхто з тих, хто говорив сміливо, не залишився без ув’язнення чи принаймні без заслання і вигнання...” Іконоборство – це ересь, і будь-який компроміс тут є зрадою Христа. І св. Теодорові було дивно і прикро, що серед його співбратів “є такі, що вважають, мовляв, краще стати співучасником ересі, ніж прийняти переслідування за Христа”. Чого ж тоді варта наша віра? Протистояти до крові нинішній ересі – якість монахів, які є “нервами й опорою Церкви... Монахам

властиво бути готовим до небезпеки в ім'я звитяги”, – так вважав св. Теодор. Настав той час, до якого монах фактично готується усе життя... Можна було б і промовчати, зберігши тим самим спокій і власне благополуччя. Але монах тоді перестає бути самим собою, зраджує самому собі. Тому прп. Теодор волів обрати інший шлях... Бо інакше, не зберігши писані ікони на стінах монастиря, він і його монахи самі перестали б бути написаними іконами – тим, чим вони покликані бути...

В новій історії Церква була поставлена перед подібним вибором.

У грудні 1944 р. ігумен Унівської Лаври Климентій Шептицький разом з делегацією від УГКЦ мусив відвідати Москву. Делегацію запросили на обговорення “питання про перспективи УГКЦ в СРСР”. Це був хитрий “піярний хід” Сталіна, якому треба було показати перед союзниками свою лояльність до Церкви. В часи війни йому мимоволі довелося приймати в себе людей у рясах, на яких у роки своєї семінаристської юности він, мабуть, не посмів би й очей підвести. Розповідають, що на зустрічі з православними єрархами 1943 року в нього вистачило хамства з “неприхованим здивуванням” запитати: мовляв, що ж трапилося з Церквою, що вона так катастрофічно зменшилася?.. На що митрополит Сергій, стиснувши зуби, відповів: “Ми теж дивуємося: готуємо семінаристів, а вони замість стати священиками стають маршалами Радянського Союзу”.

Сталінський уряд обіцяв греко-католицькій делегації легітимність УГКЦ, конституційну гарантію свободи віровизнання, свободи слова тощо в обмін на відмову від підтримки національно-визвольного руху... Це була пастка. Колишній семінарист із маршальськими погонями добре розумів усю вигоду від того, якщо йому вдасться використати голос Церкви: Церква скомпрометувала б національний рух в очах частини вірних, себе – в очах націоналістів і патріотично налаштованих християн, а цим усім було б забито клин в українське суспільство. Але делегати відмовилися перетворювати церковний амвон на козирну карту для Сталіна задля сумнівної обіцянки не менш сумнівного офіційного благополуччя. Всім було ясно, що з приходом радянської влади на Західну Україну слід чекати нових нагінок на Церкву. Після поїздки греко-католицького духовенства до Москви стало зрозуміло, яким буде привід для переслідувань...

...Святого Теодора було зіслано до далекої провінції Аполлонії у фортецю Метоп. Це був час випробування життєздатности усього того, у чому він вправлявся і чого навчав у монастирі. Це був екзамен на життєву стійкість для школи св. Теодора.

Можливо, Теодор загинув би в тюремних застінках, де пробув довгі роки, але несподівано Бог дивним чином дарував йому звільнення. “Лютий вірменський кабан”, як називає його життєписець імператора Лева, був убитий змовниками на чолі з Михаїлом. Нас мало чим можна здивувати після Сталіна і Гітлера, цих недолюдків. Але, виявляється, в далекому минулому творилися не менш огидні звірства. Імператор Лев був убитий прямо в одній з церков свого палацу... Збезчещений кров’ю храм Божий – ось плата за жагу влади тих, кого Церква на богослуженнях називала “божественними”, благочестивими захисниками віри.

Звіряча (тваринна) частка людської природи дає себе знати незалежно від того, російський ти більшовик чи візантійський імператор. І як легко вона може набувати форм святости, як вправно може маскувати свої дії під гаслами добра і справедливости, гуманізму і свободи, а ріки пролитої крові виправдовувати боротьбою за “загальнолюдські ідеали”, ба навіть і за святу віру! Цілі покоління потім, як загіпнотизовані, не здатні розібратися, де чорне, де біле...

Європа часів св. Франциска Асизького і св. Томи Аквінського породила і таких людей, чиї вчинки інакше як пекельними не назвеш. У хроніках Лівонського ордену, наприклад, знаходимо сторінки, з яких і досі немов спливає кров невинних людей... Доблесні лицарі, покликані стояти на сторожі святої віри, не пропускали нагоди просвітити поганина-естонця і вділити йому хрещення. Зазвичай це було хрещення не водою і Духом, а кров’ю. Скаже, наприклад, такий молодець полем. Побачив селянина – і до нього з занесеним мечем: “Читай “Вірую”, неробо!” Бідолаха ні “Вірую...” не знає, ні мови, на якій звертається до нього цей духовний лицар, а з переляку, мабуть, і власне ім’я забув. Мовчить і труситься... “А, так ти впертий у своєму поганстві, тварюко! Ну, я тебе охрещу!”. За мить голова “хрещеника” котилася по землі, а “хреститель” з реготом прокричавши: “*Absolvo te!*” (/”Відпускаю тебе”, тобто “Прощаю тобі твої гріхи”), скакав далі, назустріч новому “катехумену”...

Щось подібне було і в нашій сивій давнині. Історія Унева, як показали недавні розкопки, починається з кривавих сторінок. Археологи знайшли на Спасовій горі, яка прикриває монастир зі сходу, залишки великого поселення білих хорватів. 992 року князь Володимир, нещодавно охрестивши Русь, проходив зі своїм військом цими краями. Наткнувшись на містечко хорватів-язичників, він запропонував їм охреститися. Хорвати не погодились – і Володимир знищує дотла селище й усе живе в ньому. Хто знає, може, кров цих мучеників, яким християнство було проповідане вогнем і мечем, визначила подальшу страдницьку долю Лаври...

Ще приклад. Я вже згадував, що у XVII ст. Лавра була спалена востаннє. Але не татарами-набіжчиками, а нашими співвітчизниками... 1648-й рік. Згадайте героїчні сторінки історії, як це нам викладали у школі: Хмельницький, Батурин, Жовті Води, козаки-визволителі... Так от, вони у злуці з татарами підійшли до монастиря, вдерлися сюди під приводом участі в богослуженні, пограбували все й перебили тих поляків і євреїв, яких переховували від них монахи...

Ще приклад. Восени 1939 один “красный командир”, насолодившись лаврами “переможця-визволителя” на спільному з німцями-фашистами параді у Львові, їде до Унева оглядати “местные достопримечательности”. Йому сподобалась Лавра. А на пам’ять про неї він вирішив узяти собі антикварну мисливську зброю голландської роботи, подаровану колись ігуменові. Коли він дізнався, що монахи встигли її приховати, “доблесний вояк” вирішив поставити ігумена до церковної стінки. Від кулі блаженного Климентія тоді врятував о. Гедеон, винісши “переможцеві” облюбований ним “трофей”.

З 1939 р. над Лаврою, як і над цілим материком, закружляли привиди Середньовіччя. Дикунство в людях воскресло так несподівано, що в багатьох паралізувало розум. Безпринципна демагогія одних, підкріплена терором інших, вселяла страх в усіх. І цей страх заважав декому розібратися, де чорне, а де біле, і зробити правильний вибір. А дехто свої страхи швидко навчився приховувати за “кипучою діяльністю” та красивими словами – під акомпанемент КДБ...

Згадаймо: в один і той самий час, навесні 1945 року, Галичину об’їжджали горезвісний о. Гавриїл Костельник і блаженний унівський архимандрит Климентій – один узявся “рятувати Церкву”, кон-

сультуючись із представниками “компетентних органів” і агітуючи духовенство перейти до православ’я; другий збирав підписи задля звільнення ув’язнених греко-католицьких єпископів, мужньо усвідомлюючи, що за таку акцію скоріш за все сам опиниться за ґратами...

Перед кожним постала тоді необхідність вибору, і кожен робив свій вибір. Один вибір зробив о. Г. Костельник і ті, що пішли за ним... Інший вибір зробили наші єпископи. Напевне, вони мали можливість емігрувати на Захід, не дожидуючи приходу радянських військ, – як це зробили православні єпископи. І напевне, ніхто не став би ні тоді, ні в майбутньому дорікати тим нашим владикам за від’їзд, хоча б з огляду на їхні досить поважні літа... Однак вони залишилися зі своєю паствою і своїм мучеництвом показали, якими мають бути правдиві Архипастирі...

...Я назвав звільнення св. Теодора від тортурів дивним – бо криваве зрадницьке вбивство імператора прямо у храмі послужило, як видно, на добро. “Кагебістська” куля, що вразила зрадника-протопресвітера Костельника, навряд чи комусь послужила на добре – скорше, навпаки: постріл дивним чином відлунюється навіть у наші дні. Читач, напевне, буде вражений, якщо дізнається, що в наш час у певних православних колах ідеться про канонізацію о. Костельника як преподобномученика. Воістину історія нічого не вчить... Для тих же, що таки шукають історичної правди, мірилом чийхось діянь і оцінок завжди будуть приклади святих Отців. Вочевидь св. Теодор Студит на місці о. Костельника повів би себе інакше! Та він би ніколи й не опинився на його місці. До речі, деякі “отці псевдособору 1946 р.” присипляли свою совість і прикривали свою малодушність такими сентенціями: ми, мовляв, розуміємо, що з погляду церковного права цей так званий собор не є важним, тому ми нічого не зраджуємо. Прийде час – ми повернемо нашій Церкві парохії та храми, які ми – а не хтось інший – урятували... Цікаво, що сказали би ці “спасителі Церкви”, якби їм дали прочитати листа прп. Теодора до ігумена Євстратія, рядки з якого ми згадували. Думаю, що під тим листом преподобного підписалися б сотні отців, які 1946 року замість “рятування Церкви” на зрадницькому соборі обрали тортури...

Можливо (хоч як це парадоксально звучить), людям, на яких навалюється тягар відповідальності, по-справжньому не треба кидатися вирішувати ніякі глобальні питання; в такі моменти краще зайнятися собою, своїм Образом (не іміджем, а саме з великої літери Образом) Божим). А “як рятувати Церкву” і подібні питання розв’яже сам Господь – причому несподіваним для нас чином.

Сенс страждань, як правило, прихований від самих страждальців. Але якраз тут, за відсутності явного сенсу, відкривається простір для безмежної довіри до Бога. Якщо людина видається здатною на таку довіру, в ній тоді виявляються найкращі сторони людської душі. Вона перестає бути безневинною жертвою обставин, вона мужньо обирає ті страждання, яких так хотілося б уникнути і які так чи інакше довелося б таки перетерпіти. Так чи інакше, а жервами в часи випробувань і катаклізмів є ми всі. Але мученики Христові відрізняються від тисяч інших страждальців тим, що вони не стають сліпими жертвами обставин. Часи страждань вимагають від усіх нас величезних вольових зусиль. По-справжньому вольових людей, однак, на світі не так уже й багато. Ми чомусь схильні переоцінювати свою силу волі. Мабуть, тому не раз, буває, ламаємося. Найменші випробування нав’язують нашій волі численні конфлікти і найможливіші страхи. А про мучеників ми говоримо, що це люди сильної волі. Секрет їхньої волі в тому, що вона поєдналася з довірою до Бога, – і це дозволяло їм не впадати у крайнощі, в які впадає більшість із нас через страх. Довіра до Господа допомагала їм не заплутатись у різних підступах диявола і керованих ним людей. Вона ж, ця довіра, дозволяла їм зробити раз і назавжди правильний вибір, навіть якщо правильність його поборювалась очевидністю. Сенс їхніх страждань, повторюю, міг бути прихований і від них. Але все-таки їхньому внутрішньому розумові була притаманна недоступна нам ясність. Тому не випадково свідки останніх днів чи хвилин життя мучеників часто розповідають про той ясний погляд їхніх очей, який справляв на навколишніх людей незабутнє враження.

У Володимирській тюрмі наприкінці 1940-х були тисячі страждальців, муки яких подвоювалися роздумами, що краjali душу, над сенсом їхніх страждань. Але ті, що бачили там 78-літнього старця-українця з безнадійно хворими ногами і з незвично добрим як на ті

часи обличчям, – навіть після короткої розмови з ним чи просто зустрічі очей здобували волю до життя і віру в перемогу добра і правди. Цим 78-літнім старцем був о. Климентій Шептицький. Його тепле слово допомогло багатьом віднайти сили вижити. Ці люди потім розповідали про надзвичайне світло його очей, яке вселяло в усіх надію й добро. Розповідають, що о. Климентій своїм поглядом буквально обеззброював лютих конвоїрів, і вони якось не наважувалися в його присутності поводитися жорстоко...

...Дивне звільнення повернуло св. Теодора Студита його підопічним ченцям, з яких дехто теж пройшов мученицькими шляхами свого ігумена. Ті випробування на цілі століття підтвердили життєздатність студійського монашества. Мабуть, стійкість прп. Теодора стала взірцем для студитів у випробуваннях і гоніннях ХХ століття...

Унівським монахам, на відміну від ченців св. Теодора, не судилося порадіти звільненню свого архимандрита. Після арешту о. Климентія вони не мали жодних звісток про його долю. І якщо розгул зла в часи прп. Теодора все-таки припинився ціною крові безбожного царя, пролитої у Божому храмі, то реалії 1940–1950-х років не подавали унівським ченцям жодного приводу для оптимізму. Більшовики після війни повторили у Лаврі всі свої акції з нудною одноманітністю: експропріяція земель, націоналізація маєтку, промкомбінат, хлібопекарня, вигнання молодих монахів, приречення на голодування старших... Це все, однак, відбувалося на фоні жорстокого терору й адміністративного знищення Церкви. Пізніше до Лаври були зведені монахи з інших галицьких обителей. Влада перетворила Лавру на щось середнє між тюрмою для ченців і будинком для інвалідів. На довершення було сплюндровано церкву обителі. Картина вчиненої всещини храму пожежі на все життя стала кошмаром для очевидців... Здавалося, пекло запанувало у світі. І кінця тому пануванню не було видно. Як і півтора століття тому, диявол міг знову святкувати перемогу...

Сенс великих катастроф і страждань часто не розкривається у межах життя одного, ба навіть кількох поколінь. Напевне, жорстока очевидність доводила до відчаю тодішніх страждальців, чиїм стражданням не було видно кінця. На питання: “За що? Задля чого?” – нав-

ряд чи можна було точно відповісти як тоді, так і тепер, коли все вже проминуло і змінилося. Нам і майбутнім поколінням ще доведеться не раз віддавати шану героїзмові тих часів, і замислюватися над уроками, і думати над смислом великих страждань. Ще багато треба буде з'ясувати й збагнути. Нині ж ясно те, що студити ХХ ст. витримали випробування, як і те, що в нашому розпорядженні є пам'ять і надія.

Хочеться надіятися, що промислительний сенс мученицької кончини Блаженного Архимандрита Климентія розкриється для нас в усій повноті, коли настане час, і у давньому місті Володимирі зберуться мільйони вірних, і на гробі Преподобномученика Климентія Студита російський Патріярх і Вселенський Архиєрей відслужать разом Божественну Літургію. Нині, звичайно, подібна надія здається всім нам чимось нездійсненним, і так довго ще буде – настільки довго, наскільки ми дозволимо собі приглушувати цю надію злопам'ятністю, замість того щоб плекати добру пам'ять і добру надію. Де злопам'ятність, там ворожнеча; і нема ніяких гарантій, що при таких настроях ми не дамо можливості дияволу отримувати над нами, хай тимчасові, перемоги ще і ще.

Останні переслідування дали нам преподобномучеників Леонтія і Климентія, які навіки стали покровителями святих стін багатостраждальної Унівської обителі. Зганьблена й сплюндрована святиня стала жертвою – так само, як і наші мученики. Зміст тої жертви до кінця нам розкриється у майбутньому, а те, що ця жертва була приємна й угодна нашому Богові, який уміє всяке зло обернути на добре, видно з того, що у воскреслій нині Лаврі фрески студійських ченців відновлені в усій своїй красі. Як нерукотворні образи преподобномучеників невидимо знову вселились у свою Лавру, так і всередині унівського храму на Успення 1995 року після самовідданої праці реставраторів знову заграли своїми фарбами світлі лики довоєнних фресок – на радість численним парохіянам та паломникам.

Нам залишається лише приєднатися до тої радості. Тим паче що ці чудові фрески ми можемо вважати нічим іншим, як дорогоцінною спадщиною довоєнних іноків Студійського уставу, – такою ж дорогоцінною, як і самі життя цих добрих Господніх подвижників...

СВЯТО УСПЕННЯ В УНІВСЬКІЙ ЛАВРІ. БОГОСЛОВСЬКА СПАДЩИНА У ФАРБАХ ТА СПІВІ

За Божим благословенням Церкву на українській землі прикрашають чотири Лаври: Києво-Печерська, Святогорська (на Слобожанщині), Почаївська й Унівська. І всі чотири святині названі на честь Успення Пресвятої Богородиці. Випадковість? Навряд. Збереглося передання, що святі Антоній і Теодосій присвятили колиску руського монашества – Києво-Печерську обитель – Успенню Богородиці, сподобившись особливого об’явлення. Потім київські монахи, які засновували монастирі в інших землях, також називали їх на честь Успення Божої Матері, діючи за взірцем своїх великих святих наставників.

Якщо Вам колись пощастить провести 28 серпня в Успенській церкві Унівської Лаври, Ви зможете збагнути, чому це свято таке особливе для церковної свідомости. В цей день Церква співає до Богородиці:

*Промислу Бога Воплоченого
Стислий образ це нинішнє таїнство –
Переставлення Твоє до Бога.*

(Послідування на переставлення Богородиці, стація перша, ст. 58)

Це значить, що в Успенні Божої Матері так чи інакше віддзеркалюються і знаходять своє довершення всі події не тільки життя Богородиці, а й усієї біблійної історії спасіння людського роду.

Ви в цьому самі переконаєтеся, якщо оглянете фрески унівського храму, супроводивши це споглядання вдумливим слуханням давніх богослужбних гимнів на честь свята Успення. Якщо Ви будете робити це, перейнявшись щирим молитовним благоговінням, я обіцяю Вам: Ви переконаєтесь у правдивості прислів’я, що стіни вміють не

тільки слухати, а й говорити; а ці святі стіни – ще й співати, вводячи нас у святе таїнство спасіння.

Зображення Успення краще буде видно, якщо Ви підніметесь на хори. Гадаю, це найліпше місце для оглядання більшості фресок храму. До того ж на стінах хорів Ви побачите образи вже знайомих нам св. Йоана Дамаскина та його брата св. Косьми Маюмського. Вони та ще піснєписець, названий у богослужебних книгах “великим ритором Емануїлом”, є авторами більшості гимнів служби Успення. Йоан і Косьма написали канони для утрєні, а Емануїл – один з тих, хто склав службу погребєння, чи Похвали, яку з XVI ст. відправляли в Гетсиманії, на гробі Богородиці, а тепер служать в усіх монастирях і соборах на Успення коло плащаниці. Напевне, святі піснєписці пояснять Вам про Успення Божої Матері краще, ніж я, бо, за св. Григорієм Паламою, “не личить говорити про те, що вище слів, – любов до Богоматері краще виявляти піснєспівами”. Вони й будуть найкращими для нас тайноводцями, чи, як нині частіше кажуть, катехизаторами. У ході служби до Косьми, Йоана та Емануїла долучатьє пророк Давид із праотцями – фреска на хорах зображає їхнє теперішнє райське життя, а також знайомі нам уже отроки в печі і цілий сонм пророків та Христових святих, – їм є що повідати в цей день. У такому дивному оточєнні Вам не доведетьє скаржитиє на занудні виклади – тільки встигай вдивлятиє і вслуховуватиє. Найцікавіше, однак, що цей сонм оспівувачів Успення Богородиці доповнитьє для нас чєнцями-студитами довоєнної доби, чиї мовчазні фарби на фресках зливаютьє з мелодіями і словами давніх гимнів у надзвичайному суголоссі...

Те, що ми побачимо з висоти церковних хорів на головній фресці святилища (*фото 45*), з давніх давен оспівуєтьє так – досконало, стисло і змістовно:

За богоначальним наказом

*Звідусіль богоносні апостоли,
Хмарами високо підняті,*

Діставшиєє прєчистого

*І живоначального Твого тіла,
З любов'ю цілували його.*

*Найвищі ж небесні сили,
Зі своїм владикою прийшовши,
Богоносне і пречисте тіло супроводжуючи,
Жахом обійняті,
Прекрасним ладом передували
І невидимо співали...*

(Зі стихирини на “Господи, воззвах”, глас 1)

Все, про що співають у цій стихирі, постає у фарбах перед нашими очима. Ми бачимо плин хмарок, що зносять апостолів до гробу Пречистої, бачимо її саму, оточену учнями її божественного Сина; бачимо й самого Сина Діви, що з ангелами знову прийшов на землю:

*Стало і здивувалося множество ангелів,
Бачачи Христа Бога неприступного,
Що приступає до Матері, честь Їй віддаючи.*

(Послідування на переставлення Богородиці)

Він уже любовно прийняв в обійми її пречисту душу... Тіло ж лежить так, начебто Марія заглиблена в сон: жодного знаку мертвенності, мало того:

*Всесвяте лице Твоє, Пречиста,
І мертве, немов рай, ясніє, благодаттю
І життям надихаючи споглядаючих.*

(Послідування на переставлення Богородиці)

Враження, що от-от вона ворухнеться, відкриє очі і щось промовить. Таке враження від її образу було не тільки в нас – богослужбні тексти вкладають в уста її, вже упокоїної, такі слова:

*Апостоли, від кінців зустрівшись тут,
В Гетсиманському селищі поховайте тіло моє,
І Ти, Сину мій, прийми дух мій.*

(Послідування на переставлення Богородиці)

Спокійно склавши руки, готова бути переданою з рук апостолів на крила ангелів і перенесеною ними у спокій Господній –

*Заснула Ти, Діво, а не вмерла нині
І, у кращому житті безсмертному пробудившись,
Віднайшлася у плоті.*

(Послідування на переставлення Богородиці)

Пам'ятаєте пасхальне: “Плоттю заснувши, як мертвий...”?

Раніше таке співали тільки про Христа, якого св. Йоан Богослов (той самий, кому розп'ятий Господь сказав: “Ось матір твоя!” (Йо. 19, 27)) назвав Первістком з мертвих. Завдяки Христовій смерті людське єство перестає бути тлінним, смерть уже не перетворює його на порошок, мало того – людська плоть через Боже воплощення замешкала на небі. Про таке не мріялося навіть кращим із тих, хто жив на землі до Божого воплощення! Мати Первістка з мертвих іде слідом за Сином – і відбувається ще неймовірніше: земна істота **особисто** переселяється до Небес, щоб рівняти туди дорогу для кожного особисто. Втім інакше й бути не могло: Той, кому вона дарувала плоть, коли Він страждав плоттю за всіх, зробив її Матір'ю кожного, хто носить цю плоть. І тепер Мати приходять до Нього, воплощеного в її лоні Сина Божого, ведучи за собою інших синів тою самою дорогою, якою пройшов її Син і Бог – дорогою смерті; смерть же, з'єднавшись із розп'ятим Богом, перетворилася на сон. Пробудившись від цього сну, Богородиця так пояснює своє загадкове переставлення від землі:

*Заступниця, до Бога нині відходжу превище світу,
З вами ж я в світі повсякчас, з Господом,
Як і Він обіцяв.*

(Послідування на переставлення Богородиці)

Ми бачимо в ярусі над вікном з вітражем Матір Божу зі здійняти-ми догори руками поміж ангелів, уже пробуджену від сну, в тілі; а возносить вона руки до Святої Тройці:

*До Престола Божого,
Де світло Тройці страшне і неприступне,
Досягла Ти і спочила, Діво, воістину.*

(Послідування на переставлення Богородиці)

З хорів образу Святої Тройці не видно: вона зображена в медальйоні на склепінні між нервюрами [виступаючими ребрами готичного

хрестового склепіння], прикрашеними шестикрилими херувимами. Це не позбавлено певної символіки: нервюри з херувимами приховують Трисвятого Бога від непосвячених очей. Щоб побачити зображення Тройці у вигляді трьох ангелів за трапезою біля Мамврійського дуба (*фото 46*), треба стати внизу (тобто поводитися зі смиренням), якомога ближче до святилища (тобто надихнутися страхом Божим – острахом втратити спасенний зв'язок з Богом) і піднести очі догори (внутрішній зір спрямувати назавжди до Небесного Царя), – у той час, як про Богородицю церква співає:

*Предстоїш нині Божеству Триіпостасному,
Лице в Лице споглядаючи, –
Там, де лиця покривають серафими.
(Послідування на переставлення Богородиці)*

Ось тут, у спогляданні центральної вівтарної композиції Успенського храму, стає наочним для нас те, що співаємо у пісні, яка увінчує всі наші церковні й особисті молитви:

*Чеснішу від херувимів
І незрівнянно славнішу від серафимів,
Що без зотління Бога-Слово породила,
Сущу Богородицю, Тебе величаємо.*

Святий Косьма Маюмський умудрився в цих чотирьох рядках, адресованих Богородиці, вмістити те, чого часто не можуть вмістити цілі томи академічної маріології: в кількох словах – початок і кінець Благої Вісти, вдячність Виновиці спасіння і величання її, місце її щодо ангелів – найчистіших, за нашим розумінням, і найближчих до Бога істот, її відношення до Самого Бога. Не дивно, що, за переданням, ця пісня стала наймилішою для Матері Божої...

Те, що в Успенні стало очевидним, – що Діва Марія чесніша і славніша від ангелів, – було прихованим у час її земного життя. Всі без винятку передання – і канонічні, й апокрифічні – свідчать про надзвичайне смирення і лагідність Тої, в чийм лоні замешкав сам Бог... А проте, якщо ми лише краєм ока поглянемо на сусідню з зображенням Успення фреску Благовіщення (*фото 47*), що займає другу третину площі над святилищем, то згадаємо, що з ангельського

служіння Її і їхнього благоговіння перед Тою, кому було визначено без зотління Бога-Слово породити, почалася спасенна для нас благовість. Ангели Її служили з самого початку, а вона завжди була смиренна і ніколи цього, скажімо сучасною мовою, не афішувала...

Тим більше подиву гідною видається нам її успення.

...На жаль, ми звикли відстоювати наші святкові служби так, ніби вони не несуть нам нічого нового, нічого дивного – всі служби, всі свята для нас немов на один манір. Ніби нам давно вже ясно все, що стосується нашої віри; ніби таїнства її вже для нас аж ніяк не таїнственні; ніби свята її для нас не святкові; ніби спасення наше відбуватиметься, якщо ми, справно дотримуючись чітких приписів Катехизму, протягом року попозіхаємо на недільних і святкових Літургіях. Справді, буває, що під час служби зазирнеш в обличчя людей, і стає дуже сумно. І зовсім інколи не тішить, що храми наші переповнені на святкових службах. Знуджені погляди, застигли обличчя. Враження таке, ніби й віра наша так само застигла. Боже збав Вас подумати, що я говорю це для того, щоб черговий раз натиснути на наше почуття провини. Це було б жорстоко і без результату. Але погодьтеся, що сказане мною – не рідкість у наших храмах. Такі ми є – безрадісні на наших святах, присутні – з відсутнім поглядом. Такі ми є, і це не нормально.

Може, все ж варто спробувати змінитися? З чого почати? Як відживити нашу бліду, застиглу, кволу віру? Блідість, застиглість – ознаки страху. Чого ми боїмось? Важко сказати одразу – в житті багато причин для цього... Для початку, стоячи у храмі, спробуймо мислити. Запитаймо самого себе і Господа: як це свято, на яке я прийшов, стосується особисто мене – теперішнього, такого, яким я є в цей день і в цю хвилину, з моїми проблемами, успіхами, сумнівами... Вслухаймось у Службу Божу і не приглушуймо наші враження та відчуття – це пробудить і оживить нашу релігійну свідомість, дозволить нам перейнятися настроями свята, і ми відкриємо для себе, як мудро і дивовижно влаштоване Богом таїнство нашого спасення. Саме почуття подиву від неймовірности того, у що нас вчать вірувати, робить віру живою. Церква ніколи не соромилася таких почуттів, навіть якщо вони межують із розгубленістю, збуджують сумнів, не піддаються поясненням і не зовсім відповідають тим сподіванням, які виникли на основі вже відомих нам правд віри. Коротше – запитуймо,

цікавмося, дивуймося, сумніваймося. Слова “таїнство неймовірне” дуже часто можна почути на наших богослуженнях. Тому насмілюся сказати: не ймемо віри! Відчуймо неймовірність правд нашої віри. Повчимося цього в апостолів, які ніколи не соромилися ставити Христові запитання. Не соромилися вони й виявляти свої почуття.

На святі Успення в уста апостолів, продовжувачів тої благовісти, яку розпочав згадуваний нами архангел Гавриїл, церковні гимнотворці вклали слова розгублености, навіть розпачу:

*Тебе, осінену Духом Божим,
Який в Тебе, Богоневісто, вселився,
Бездиханну бачимо –
І наш дух втрачається.*

Віддаймося тим самим почуттям, які охопили апостолів біля гроба Матері Того, чиє воскресення і перемогу над смертю вони проповідували.

“Радуйся, благодатна, Господь з тобою!.. Дух Святий зійде на тебе й сила Всевишнього отінить тебе; тому й святе, що народиться, назветься Син Божий” (Лк. 1, 28, 35). Ці слова архангела стали початком апостольської благовісти й облетіли всю вселенну – а нині апостоли бачать кінець життя Тої, до кого адресовані ці слова... Та, кому за життя служили ангели, які посвятили її у таємниці, одвіку закриті, – як проста смертна, лежить у гробі. Ховають Ту, в кого вселився Творець землі, неба й ангелів, – вселився, щоб вирвати людство з пут смерти... Осяяні вогняними язиками Святого Духа проповідники, бачачи бездиханною Ту, кого осінив той самий Дух, – позбавляються дару слова; онімліли й омертвіли, вони завмирають, вражені, приголомшені, спантеличені. Навіть їм, свідкам і благовісникам воплощеного Слова, віра не перестає підносити нові свої таємниці. Все це не вміщається в розум, але апостолам не дається часу на роздумування – проголошене Гавриїлом на зорі нашого спасіння несподівано сповнюється в Успенні. Одне чудо приходить на зміну другому, не даючи навіть опам’ятатися...

Грїб Матері Божої оточили хори ангелів. А заспівали вони те саме, що й раніше: слова, сказані архангелом віч-на-віч Марії Діві; співали тихо й лагідно, щоб не налякати стривожену несподіваною появою

дивної неземної істоти Діву. І раптом ці слова виголошуються потужним хором Небесних сил; благовіщення відновлюється з новою силою у гроба Благодатної; апостоли знову окриляються духом, пересвідчившись, що “немає неможливого в Бога” (Лк. 1, 37) і що навіть сама смерть не перешкодить тому, щоб воно збулося... Зміст слів благовіщення Гавриїла у святі Успення на наших очах єднає небо з землею, адже архангельський привіт нині лунає в устах усієї вселенної:

О, дивне чудо!
Джерело життя
У гробі покладається,
І ліствицею до Небес гріб стає.
Веселися, Гетсиманіє,
Богородиці святий доме!
Закличмо, вірні,
Гавриїла маючи хору начальником:
Благодатная, радуйся!
З Тобою Господь,
Що дає мирові Тобою велику милість.

Виявляється, у благовіщенні таємничим чином було приховане успення, а в успенні розгортається в усій повноті і довершується благовіщення. Одне відбивається в другому. Смерть не стала перепорою для ангельського служіння Матері Божій – навпаки, Їй, спочилій, віддаються вищі почесті на виду у всієї вселенної і всі вони, сповнені радості, линуть, подібно до Гавриїла на фресці Благовіщення, до Пречистої, що заснула у гробі...

Вселенське, чи космічне, значення Успення Богоматері в церковному Переданні було розкрито дуже давно. Небовзяття Богородиці об’єднало землю й Небеса, рід людський і чини ангельські, навернуло язичників, сповнило надії пророків, спрямувало хід усієї історії Церкви, усього спасенного людства – в обійми Бога. Успення Богородиці зібрало в єдиний хор усі покоління.

Подивіться знов на фреску Успення: крім апостолів, над гробом Пресвятої Діви схилилися двоє мужів в архиерейських омофорах. Це Єрофей і Діонісій Ареопагіт – єпископи Атен. Ці двоє апостоль-

ських наступників відкриють у християнському богослов'ї нову сторінку. Іменем останнього невідомий автор підпише свої твори, значення яких для церковного богослов'я, богослуження та іконопочитання важко переоцінити. Твори так і називатимуться – “Ареопагітики”, навіть коли вже буде доведено, що вони молодші від св. Діонісія Ареопагіта на чотири століття. Богослов V ст. так вправно видавав себе за людину з плеяди апостольських мужів, за учня і друга апостола Павла та очевидця Успення Матері Божої, що протягом наступних десяти століть сумнівів у цьому майже ні в кого не виникало. “Ареопагітики” були улюбленим читанням і взірцем для ісповідників та богословів, ними надихалися св. Йоан Дамаскин і св. Теодор Студит, ними зачитувалися християни в Європі й давній Русі, їхнє богослов'я втілили у фарбах іконописці, а в богослуженнях – церковні поети й укладачі обрядів, так що Ви, не читавши ніколи тих творів, впізнаєте їхній дух, беручи вдумливу участь у літургійному житті Церкви. “Ареопагітики” увійшли в плоть і кров церковної традиції – так що людина, якщо вона прагне жити у послухові Матері-Церкві, взявши до рук уперше в житті, скажімо, “Небесну ерархію”, не одразу позбудеться враження, що ці сторінки вона вже начебто читала... І я не знаю, читали молоді студити-іконописці “Ареопагітики” чи ні, перед тим як узятися за розпис храму, але з певністю можу сказати, що давні творіння, підписані іменем того, кого ми бачимо схиленим біля тіла спочилої Божої Матері, можуть послужити ключем до розуміння фресок Унівської Лаври.

Загадковий автор пише від імени Діонісія, адресує свої послання Тимотеєві – учневі ап. Павла, а богословить нібито в дусі мудрого Єрофея, свого попередника на Атенській катедрі. Всі троє, як свідчить передання, – свідки Успення Пречистої Діви. З третьої глави твору “Божественні імена” виникає така “картина”: коли апостоли та їхні святі наступники зібралися для погребення тіла Пречистої, серед богонатхненних проповідників св. Єрофей настільки відзначився своїми полум'яними промовами, що “навіть тим, хто зовсім не знав його, він здався Богом піднятим і вибраним співцем божественного”. Серед них був, мабуть, і Тимотей, супутник ап. Павла і настоятель ефеської спільноти, який, напевно, пізніше просив Діонісія докладніше викласти богослов'я св. Єрофея.

Для чого авторові V ст. треба було вдаватися до такої мудровоної й хитрої “стилізації”, ми зараз спробуємо здогадатися, але спочатку я пропоную просто взяти на озброєння слова автора “Божественних імен”, які розкривають основний “метод” богослов’я “Ареопагітик” і заодно допоможуть нам продовжити з користю споглядати образи на фресках храму. Діонісій стверджує, що незбагненне само по собі “божественне пізнається і споглядається за аналогією”. Справді, якщо ми візьмемось пізнавати Бога так, як ми звикли судити про все, ми зможемо сказати небагато: хіба що зазначити лише, що Божество непізнаване, – і на тому скінчити розмови.

Так само мало ми зможемо сказати про незбагненне таїнство, що постає перед нашими очима на фресці Успення Пресвятої Богородиці.

На визнанні незбагненности Бога скінчилося б наше богопізнання, на цьому й скінчилася б усяка релігія, і ми були б полишені самі на себе з усією своєю обмеженістю й безнадійністю, якби незбагнений Бог, щоб привернути нас до Себе, не залишив бодай якихось відблисків Свого образу в усіх Своїх створіннях. Віднаходячи ці відблиски, які викликають у нас здивування, а в чистих душах – і захоплення, ми пробуджуємо в собі бажання знаходити їх ще і ще й мало-помалу стаємо спроможними накреслити якісь певні обриси лику Творця.

Так само можна б було завершити наше споглядання настінної ікони Успення у святині універсального храму, змирившись із незбагненністю тої події, й перейти до розглядання інших фресок, якби образ Спасителя з душею Своєї Матері на руках не відбивав сонячні промені з вітражів, висвітлюючи несподівані зв’язки чи, за словами св. Діонісія, аналогії з тим, що втілено мудрістю і руками наших іконописців на інших фресках.

Про які ж аналогії повідають нам ті промені, впавши на південну стіну церкви? Як зв’яжуть вони Успення і П’ятдесятницю – свято Зішестя Святого Духа?

Вознісшись на Небо і сівши праворуч Отця, Господь Ісус Христос зіслав учням у вигляді вогняних язиків Святого Духа Утішителя, перетворивши убогих рибалок на безстрашних та премудрих благовісників. Це був початок апостольського проповідування. У центрі зібрання апостолів на П’ятдесятницю бачимо Божу Матір. На фресці

Успення учні також оточують її. Смісл такого уподібнення композицій видно з розповіді псевдо-Ареопагіта.

Той, хто видає себе за Діонісія, каже, що біля гроба Божої Матері “всіма єрархами було прийняте рішення славословити – кожному в міру свого даровання” цю надзвичайну і, як ми бачили з наведених вище стихів, незбагненну для них подію. Діонісій прямо не говорить, але дає відчутти, що це було немов новим даром язиків...

Серед усіх богонатхненних мужів св. Єрофей відзначався прямо-таки пророчим натхненням, яке передалося й іншим, зокрема свящмуч. Діонісію. Те, що серцями багатьох свідків небовзяття Богородиці заволодів св. Єрофей – людина нового покоління християн, єпископ “міста філософів” Атен – свідчить про те, що біля гроба Матері Божої розпочалося нова епоха богослов’я. Успення Матері Божої – вінець апостольської благовісти, її заключний акорд. В день переставлення Богородиці у християнському богослов’ї розставляються всі крапки над “і”. З дня успення Богоматері Церква Христова вступає в нову еру. Це ера богослов’я грецьких Отців. Грецькі філософи схиляють голови перед галилейськими рибалками і приймають з їхніх рук естафету Христової благовісти, щоб нести її у світ грецької культури. З проповіді св. Єрофея біля гроба Пречистої витікає ціле богослов’я автора, що підписав свої твори іменем св. Діонісія Ареопагіта, – твори справжнього еллінського філософа, натхненного благовістю Христа. Тепер зрозуміло, чому цьому авторові треба було сховатися за авторитетом другого єпископа Атен? Біля гробу Богородиці, в його розумінні, відбувається немовби нова П’ятдесятниця, ніби нове зішестя Святого Духа – на грецький культурний світ...

Як богословив про успення Божої Матері св. Єрофей, цей “вибраний співець божественного”? Так само, як і автор “Ареопагітик” про божественні імена – методом “аналогій”. І так само, за взірцем псевдо-Ареопагіта, оспівали свято Успення візантійські гимнотворці. Вслухавшись у спів на службі переставлення Пресвятої Богородиці та оглядаючи фрески, Ви легко переконаєтесь, що той самий метод аналогій вжили й наші іконописці. Кожна фреска храму ілюструє відповідну пісню зі святкової вечірні чи утрени й водночас віддзеркалює головну фреску святилища – фреску Успення Пречистої. Щоб прокоментувати кожний випадок, довелося б написати окрему книгу, товс-

тішу від цієї, тому тут ми обмежимося лише кількома прикладами, щоб зацікавити Вас узяти до рук тексти служби Успення і самостійно провести аналогії на прикладах інших фресок. Захоплює, скажу я Вам, це заняття. А головне – веде до ближчого пізнання Бога...

...Ранішнє сонце віддає свої промені образу Христа на склі вітражу. Сяючий у тих променях Господь обіймає білішу від снігу душу Своєї Матері – так само, як вона колись обіймала божественне Немовля. Сонячне світло через образ Христа – Сонця Правди – розливається по храмові; проміння ковзає по Чудотворній іконі, грає у фарбах фрески Різдва на північній стіні...

*Бог в Матері почив на землі, як немовля,
Нині ж на Небі почиє
І вселиться Мати у Бозі.*

“Благодатна, радуйся! З Тобою Господь”. У смерті Він ближчий до неї, ніж за життя: об’явлене Гавриїлом було таємницею навіть для св. Обручника Йосифа; во плоті Ісуса Божество було приховане навіть від самої Богоматері – в успенні ж Христос являється назустріч Матері в усій славі Богочоловіка, щоб віддати належну шану її чистій, як новонароджене немовля, душі.

Є одна стихира, яка в особливий спосіб єднає Різдво Ісуса Христа й Успення Його Матері, єднає образи Богонемовляти на руках Діви Марії та її пречистої душі на руках прославленого Христа-Бога – єднає і словесно, і мелодійно. Мелодія її запозичена з передсвяття Різдва і навіює передчуття народження нового, великих і довгоочікуваних змін; через цю різдвяну мелодію туга поколінь від Адама і Єви в очікуванні приходу Спасителя на землю раптово з’являється у службі Успення Богородиці; ці настрої збуджують неповторні почуття і несподівані думки. Ось ця стихира:

*Ти, що з неї засяяв невимовно,
Як Синові личить, дух всечистий
Руками Твоїми приймаєш
Богородиці, Владико.*

(Стиховня малої вечірні, глас 2, подібн. “Доме Євфратів”)

На вітражі у сонячних променях образ Спасителя з душею Діви-Матері на руках сяє одним світлом з Нею, в оточенні сповнених без-

межної радості ангелів. Воістину, “з Тобою Господь!”. Різдво Господа у плоті, поява Його серед людей як Немовляти на руках Діви стає привіткою дня успення: як Він почивав на людських руках, так людська душа знайде спокій в обіймах Господа, просвітиться і засяє в Його божественнім світлі своєю первозданною чистотою, народиться у нетлінне життя. Таким радісним і урочистим для нас є свято Різдва Христового, але в ньому немає того, що є у святі Успення Божої Матері: в Успенні вже звершено все, що для свята Різдва ще попереду. Різдво Христове – це радість довгоочікуваного і скорого визволення, радість, не насичена ще хресною перемогою над посоромленим супротивником і над позбавленою жала смертю. В Успенні торжество над смертю стає очевидним – не очікуваним, але звершеним. Це торжество після перемоги – перемоги, здобутої кров’ю вочлененого Бога... В цьому сенсі Різдво можна назвати предтечею і передсвяттям Успення – і це не буде приниженням для такого милого нашим серцям свята Різдва, бо, з другого боку, Успення можна назвати різдвяним посвяттям – це вже як кому ближче... В піснеспівах передсвяття і посвяття того чи іншого празника можна знайти таке, чого ми не відчуємо і в самому святі. Без Різдва Христового не було б Успення Його Матері, але в Успенні Богородиці цілком розкривається те, що в Різдві є тільки як зачаток. Тому Церква, вказуючи на подібність цих свят, звертає увагу й на різницю – в розумінні ступеня розкриття Божого Промислу та градації урочистості. Так, ангели співають тими самими словами у Благовіщенні та в Різдві, але в Успенні Богородиці хор оспівувачів непомірно збільшився, а головне – духовно дозрів...

Ангели і пастирі оспівували Різдво Твоє колись,

І нині ангельські чини (тобто кількість ангелів більша, і чин їх урочистіший. – В. К.)

І апостольський лик (не пастухи з Вифлеєму, а пастирі духовні, ловці людей. – В.К.)

І всі народи, Діво, успення Твоє оспівують.

Хай якою великою є урочистість, але при вигляді людини у гробі наші серця не можуть не сповнюватися смутку. Хоч як добре ми усвідомлюємо, що людина відходить до кращого життя, рана смерті ще надто свіжа, щоб спасенному людству можна було забути про

біль. І хоч поява ангельського лику зі самим Господом у славі втішила серця апостолів Христових і сповнила їх несказанної радості, – вона не зняла їхнього розгублення, їхніх здивованих питань. Служіння ангелів навіть у смерті Богоматері не розкриває смислу її смерті... Господь із дитячою душею на руках нагадав апостолам образ Діви-Матері і Богонемовляти. Якщо Господь безсіменно воплотився і народився від Діви, певне, Він міг би звільнити Свою Матір від того, щоб вона давала данину смерті... Але Він цього не зробив – і в Його учнях посіялися смуток і здивування:

*Перевершивши єства закони,
Як підкорюєшся єства законам, Владичице,
І смерті, як і ми, пробу зазнала Ти?(звідки?)*

Знову звучать сумні нотки, знову здивування перед тайною страшного чуда пересильює радість і приголомшує розум. І якщо спочатку поява ангелів біля гробу Пречистої захопила так, що навіть радість самого різдва Господнього здалася тінню цієї урочистої радості, то сум від вигляду бездиханного тіла Богородиці тепер кидає тінь на образ різдва Господнього. Тепер стає очевидним, що образ Діви і Матері, яка породила Сина у вифлеємській печері, вміщував у собі, віщував її образ у гробі. У Тілі Немовляти Ісуса, що лежить осторонь від її пречистого тіла, угадується розлучена з тілом її душа ... (*фото 48*)

Справді, жодна радість не буває без печалі. Під враженням думки про смерть вдивившись в ікону Різдва, ми побачимо, що Мати Божа зовсім не поділяє нашої святкової радості, якою ми переймаємося на Різдво: її образ на фресці сповнений радше суму, втоми, тривоги; радість є, але вона не легкодумна, як у нас, бо для нас Різдво – це ялинка, святковий стіл і подарунки. Радість її тиха і мало відрізняється від печалі. Ніч у вифлеємській печері найменше була подібна на ідилію в шоппі, прикрашеній святковою ілюмінацією та серпантинном... Були й у тому різдві подарунки, про що нам нагадує фреска Поклоніння волхвів праворуч від фрески Різдва (*фото 49*), – гості зі Сходу, що “зіркам служили і від зірки навчилися поклонятися Сонцю Правди”, принесли дари новонародженому Цареві. Але миро від волхвів скорше віщувало майбутню смерть Спасителя, ніж давало привід для радощів...

Пісня Симеона (Лк. 2, 29–32) на Вечірні Успення стає найкращим відгуком на те, що нам відкривається у фресці Успення Богородиці... Нині вповні звершується втіха Ізраїля... Образ ерусалимського старця (поруч із фрескою поклоніння волхвів) з Дитятком Ісусом на руках (*фото 50*) у світлі свята Успення Богородиці дивним чином стає прообразом самого Богочоловіка, в обіймах Якого спочиває пречиста душа Його Матері...

Провіщене Симеоном підтвердило всі тривоги Богородиці Діви і швидко почало збуватися. Після поклоніння волхвів Пресвятій Родині довелося тікати до Єгипту від головорізів безумного Ірода... Навряд чи випадково фреска з волхвами розташована навпроти композиції “Втеча до Єгипту” (*фото 51*), іконописці відчували той перепад від різдвяної радості до печалі, тривоги і смертельної небезпеки, яка лягла тінню на все земне життя Спасителя... В різдві прозирає смерть, і в образі Богоматері в печері відбивається її спочиле тіло у гробі. Але навіть у смерті ангели Її співають: “З Тобою Господь!” – як Вони разом були і у вифлеємському вертепі, і в чужому Єгипті, і пізніше в земному, а тепер і в небесному житті...

Дивно це і незбагненно: Господь перебуває поруч у небезпеках життя і навіть у смерті – але не позбавляє від них, бо не позбавляв від них і Себе. Не позбавив і Свою Матір. І коли в церкві ми співаємо, що Господь позбавив нас від смерті і страждань, а поза церквою страждання і смерть переслідують нас на кожному кроці, – в нас мимоволі виникають питання, які часто лишаються без відповіді, а значить і без полегшення на серці. “І почав я міркувати, щоб те збагнути, але важкий він був – той труд – для мене. Аж поки не ввійшов я у святиню Божу...” (Пс. 73, 16–17). Коли ж, увійшовши до святилища, ми споглядаємо, як Чеснішу від херувимів і незрівнянно Славнішу від серафимів сили Небесні підносять до престолу Пресвятої Тройці, на Яку самі не сміють поглянути, – болісні роздуми над сенсом страждань, життєвих небезпек і самої смерті якось відсуваються на задній план. Щось подібне перед смертю говорив Господь своїм учням: “Журитиметесь, але журба ваша у радощі обернеться. Журба жінці, коли вона народжує, бо година її вибила. А вродить дитятко – з радощів, що людина на світ народилася, вже й пам’яті про болі нема! Оце й ви нині в журбі. Але Я вас знову побачу, і зрадіє ваше серце, і

ніхто ваших радощів від вас не відбере” (Йо. 16, 20–22), бо печаль тимчасова, а бажана радість зустрічі з Богом – вічна. Вічний Бог дарує людству щось більше, ніж позбавлення від страждань цього життя. Як казав св. Василій Великий: “Чиє єство незмінне, у Того і дар нескінченний”. Якби Бог якимось способом позбавив людство тільки від дочасних (земних) страждань, то й радість була б тимчасова – людство вело б щасливе життя до самої смерти, не засмакувавши вічності. Вічний Бог, щоб піднести людині той “дар нескінченний”, став Чоловіком і Сам зволив страждати – чи не значить це, поза всім іншим, що **вічні блага зовсім не виключають дочасних страждань?**

Мученики Христові це добре розуміли; мало того – вони випробували це на собі. Образ св. мучениці Варвари (*фото 52*) розміщено несподівано поруч із фрескою Втечі в Єгипет і навпроти Симеона Богоприємця, але це здається несподіваним тільки на перший погляд. Є якісь ледь вловимі паралелі між цими образами – паралелі, які стають видимими лише в цьому храмі Успення Богородиці, а поза святом Успення були б неможливими. Свята Варвара у храмі Успення постає як свідок того, що споглядаємо й ми на головній фресці. Немов разом з нами св. мучениця споглядає вознесення Пречистої Богоматері ангелами перед Престол Святої Тройці.

Звичайно св. Варвару зображають на іконах зі сувоєм у руках: юна дівчина з не по-юному цілеспрямованим поглядом показує нам хартію зі сповіданням Святої Тройці. Зраджена батьком-поганином (він видав її владі під час переслідувань християн), св. Варвара перенесла немислимі катування. Прагнення споглядати Бога-Тройцю лицем до лица, цей “дар нескінченний”, виявилось сильнішим від тих страждань, що дарувало їй її життя. Вона могла б обрати для себе інший життєвий шлях, але обрала ці страждання. Кати відняли у неї життя – але Господь сповнив її серце радости, яку ніхто не відніме. Церква називає мучениць невістами Христовими – Господь їхні душі приймає в обійми, як прийняв душу Своєї Матері, щоб їм разом з Нею споглядати лицем до лица Святу Тройцю. Задля поклоніння Їй вони відвернулися від життя, яке ледь-ледь розпочали: багато мучеників прийняли свої вінці в юному віці.

За переказами, св. Варварі було років двадцять, не більше. Христос теж ледь розпочав життя, як над Ним завис меч Ірода. Втеча з

“землі батьків” до Єгипту врятувала життя, подібно як зречення “віри батьків” дарувало св. Варварі життя вічне.

Пісню саодиного старця Симеона: “... Мої очі бачили Твоє спасіння, що Ти приготував перед усіма народами”, – підхоплює хор мучеників. “Світло на просвіту поганам” (Лк. 2, 30-32), яке в Успенні Богородиці засяяло з повною силою, притягує юні серця, і вони відкидають батьківських богів та співають зі старозавітним старцем в унісон славу воплоченому Богові Ізраїля. Своїми стражданнями Він наповнив сенсом наші страждання, а смертю Своєї Матері показав, що після Його смерті смерть не володіє нами і вже ніяк не пере-креслює наших найсвітліших бажань – з’єднатися з Тим, Хто весь є Бажання...

Успення Богородиці немов зіткане з усіх попередніх євангельських подій; воно довершує їх, увінчує, водночас проливаючи своє світло на ті події, даючи нам змогу подивитися на них по-новому – у світлі успення Матері Спасителя.

“Дивне чудо! Джерело Життя у гробі покладається...” Слова, що окреслюють протилежні поняття, стають в один ряд і свідчать нам про неймовірне, про те, що ніякою земною логікою не можна пояснити, – та при вигляді гробу Матері Божої ми переконуємося, що й таке буває: Джерело Життя може бути не безсмертним... І слова, і сумна, але загадково-урочиста мелодія 1-го гласу будять у пам’яті подібні настрої Страсної суботи, яка являє світові ще неймовірніше: Саме Життя, покладене у гробі...

Ці згадки навівають ту врочисту печаль, якою багато з нас сповнюють-ся в передпасхальні дні. Трохи пізніше, коли на середину церкви буде винесено Плащаницю Богородиці, ми цілковито переймаємося атмосферою Великої суботи.

*Лежачу і простерту бачачи, з очима зімкнутими
Життєдайне, божественне і вічне Джерело,
Прийдіть, вірними серцями сльози виточуючи,
Доторкнемося до її нетлінного тіла.*

Служба на Успення Приснодіви настільки вміло підкреслює таємничі зв’язки переставлення Божої Матері і погребення її Сина, що навіть повторює ті самі слова й ті самі стихи, що їх співали над пла-

щаницею Господа на утрени Великої суботи. Ті самі наспіви, ті самі інтонації скорботи, здивування й розгубленості – але й передчуття скорої радості, якою обернуться теперішні печаль і страхи.

Ці настрої спонукають нас, коли ми вдивляємось у фреску, подумки приєднатися до хору ангелів та апостолів і запитувати, як це було на утрени біля Гроба Господнього, шукаючи відповіді на страшну загадку:

*Маріє, як Ти вмираєш, Життя вірних?
Як же гріб вмістив Твоє тіло,
Що вмістило Невмістимого?*

Згадка про Гріб Господній змушує нас згадати тодішню розгубленість настрашених апостолів. Крім Йоана, нікого з них не було при Гробі Господньому. Ті питання, що їх вони тепер ставлять собі біля тіла Матері Божої, задавала вона сама, схилившись над тілом обвитого плащаницею Сина. І в обличчях учнів Христових, що з турботою і дбайливістю обступили гріб Матері їхнього божественного Вчителя, вгадується та сама розгубленість, що на Тайній Вечері змусила Господа, чия душа на порозі смерті “вболівала смертельно”, не шукати втіхи від учнів, а жаліти і втішати їх: “Не залишу вас сиротами...” Біля гроба Матері Божої апостоли осиротіли враз, і святі піснєписці вкладають такі слова в їхні уста:

*Бачивши Тебе, Діво, Матір Божу,
Сподівалися у Тобі бачити Бога повсякчас.
Як же нині винесемо розлуку?*

Мало того, піснєписець оповідає, що апостоли “жахом були охоплені”...

Щоправда, нинішня їхня розгубленість розчиняється не у відчаї, як це було при смерті Ісуса, а у подиві, близькому до того жаху, яким, за словами стихир, обійняті ангели. Хіба не жахливо:

*Життя, у гробі поклався Ти, Христе,
І Мати життя покладається.
Дивне видіння ангелам і людям.*

Цей жах не мав нічого спільного з тим жахом, який змусив розбігтися Христових учнів, коли Його було схоплено, а радше Він сам

віддав Себе в руки сторожі. З того часу вони перетворилися з недозрілих учнів на друзів Христових і стали “таїнниками Божої благодати”. Біля гробу Богоматері в їхніх серцях був жах у передчутті нового невимовного таїнства, ще невідомої благовісникам сторінки Божого Об’явлення, прибереженого до останнього часу. Тому вони змушені розгублено питатися:

*Різдвом своїм, Діво,
Грізне смерті устремління зупинила –
Як же нині нашестю смерті поступилася?*

Це все відновлює мотиви Страсної суботи. Неможливо збагнути, як віддався смерті життя Податель – Христос; також неможливо осягнути смерті Тої, Хто народила Життя всіх.

*У гробі поклалася –
Та, хто мертвих від гробів воздвигла
Різдвом своїм.*

Неймовірно, щоб Той, Хто перемиг смерть і спас від неї людство, – піддав смерті найдорожчу Собі людину... Апостоли знов, як і в страшну ніч по розп’яттю Господа, приголомшені і збентежені тайною смерті...

*Маріє Діво, приємне Богові ім’я і єство,
Як же вмерла Ти –
Та, хто обожнила єство смертних?*

Ця тайна прояснюється так само несподівано, як несподівано для зневірених учнів було воскресення Господа, тому й оспівується майже тими самими словами і тою самою мелодією, що їх ми звикли чути на воскресних утрнях:

*Ангельський собор здивувався,
Бачачи Тебе до мертвих залічену,
Душу ж у руки Бога передавши,
Богом вознесена, Пренепорочна,
Зі славою божественною в Небо.*

Воскресення, гріб, хрест – усе це є в успенні Богородиці; вся історія спасіння немовби вливається в успення; фрески храму немов спонукають нас уловлювати аналогії й відшукувати паралелі між

зображеними подіями – і це тренує наш духовний зір для відкриття щоразу нових таїнств, що відбулися “спасення нашого ради”...

Гетсиманія, де жила й упокоїлася Пречиста Марія, нині закликається до звеселення; “Богородиці святий дім” був також місцем, де провів Господь останню перед розп’яттям ніч; земля саду Гетсиманського була змочена кривавим/кровоавим? потом Спасителя, оливні дерева були свідками страшної зради – вони ж стають свідками останніх хвилин життя Богородиці... Унівський храм, стаючи немовби “маленькою” Гетсиманією, вміщує в собі всі ті події, так би мовити, обминаючи фактор часу: фрески зближують передсмертні хвилини Спасителя й успення Його Матері.

Проміння від східного вікна, освітлюючи притвор, падає на західну стіну і поєднує своїм світлом моління Ісуса про чашу – цей воплощений смертний зойк понівеченого гріхопадінням людства – і спокійне успення Пречистої, Якої не торкнувся гріх Адама і Єви.

На відміну від звичайного ангела з чашею, що своєю появою зміцнив дух Ісуса, тут на фресці внутрішньому взорові Христа являється... сам Він, як Господь-Вседержитель! І зображено Його у славі, але – зі зраненими руками. Це скріплює Ісуса в Його спасенних стражданнях – Він бачить усе сокровеним оком так, наче все вже здійснилося: прославилось вже у Сині Людському людське тіло; у стражданнях видно вже зародок воскресіння...

Як колись невірство апостола Томи засвідчило нам Господнє воскресення, коли Тома вклав свої пальці в рани Христові і “побачив – і увірував”, так і Пантократор зі зраненими руками скріплює нашу віру, якщо вона похитнулася в наших стражданнях. “Язви гвоздіння” на руках Вседержителя кажуть самі за себе: “бачимо – і віруємо”, що такі близькі Богові страждання людей... Вони ж, страждання, загартовують нас до воскресіння...

Апостол Тома, як і в явлінні Господа по воскресенні, не був разом з усіма апостолами на погребенні Божої Матері. І знову Тома послужив пізнанню великого таїнства: коли відкрили гріб Пречистої, щоб і цей учень міг попрощатися з Тілом Матері божественного Вчителя – Тіла її не було у гробі... Вона була взята з ним до неба.

Це буде на третій день. Поки ж учням невідома ця тайна. Господь готує їх до сприйняття її. Тайна осягається через страждання...

Апостоли в успенні Богородиці немовби вдруге переживають усе те, що пережили під час смерті і воскресення Господа. Петро (за традицією на іконі Успення його зображують у головах Матері Божої), на чиєму обличчі не висихали сльози після страшної ночі його відречення від Ісуса, –

...Петро зі сльозами волав.

(Зі стихирі після Євангелія на утрени Успення)

А Йоан, усиновлений при хресті (його в іконах Успення звичайно зображують біля ніг Пречистої) в богослуженні Погребення Богородиці співає цілий драматичний монолог, повний запитань і таїнствених слів, майже дослівно подібний до плачу Матері Божої в службах Великої суботи:

Куди відходиш, Мати?

Друг і дівственник, як син, взиває.

Чи знову в Кану на весілля

Нині покликано Тебе з апостолами?

Візьми, Діво, до божественного Твого Сина

І мене нині, Твоє чадо.

Будемо разом предстояти на Небесах славі,

Як при хресті – стражданню.

Кана, хрест, успення, гріб Пречистої, предстояння у Престола небесної Слави пов'язуються в цих рядках як акти одної й тої самої містерії, в яку посвячені дівственник і улюблений учень Христовий Йоан та Діва й Божа (а з часу Розп'яття – і Йоанова) Мати.

Учень, “дівственник і син”, стоячи при гробі, питається в Спочилої, чи не є її відхід із землі призовом Господнім на таїнственну Вечерю, подібну до шлюбного бенкету в Кані... Він згадав це весілля в Кані, де божественний Учитель створив Своє перше чудо – на прохання Матері. Тільки Йоан з усіх євангелистів написав про це чудо у своєму Євангелії, й не випадково він згадує про нього тут, при гробі Богородиці. Він якось по-особливому втаємничений в обидві події, і це йому дозволяє пов'язати їх в одне. Як може бути пов'язане весілля і похорон, початок чудес – і це останнє чудо? Відхід із цього життя уявляється йому як подорож душі на таїнственний бенкет, де вона вінчати-

меться з Женихом – Господом. Смерть і свято, жалоба і радісний бенкет часто переплітаються в Євангелії від Йоана; зіткнення цих протилежностей підштовхують до розвитку сюжет богонатхненної книги, а фрески унівського храму ілюструють ці євангельські мотиви.

Зображення чуда у Кані розташоване напроти фрески з зображенням ще одної трапези, яку, до речі, з євангелистів тільки Йоан згадує в особливому контексті, а значить надає їй особливого змісту. На північній стіні Вечеря у Симона Прокаженого немовби віддзеркалює шлюбну світлицю Кани Галилейської.

Цікаво, що на обидвох фресках присутня Божа Мати, а з апостолів іконописці зобразили тільки Йоана – як головного свідка і “таїтника” тих подій і як єдиного з апостолів, хто мав мужність залишитися з Господом в Його стражданнях, як залишилася з Ним при хресті і Його Мати... Фрески з Розп’яттям, з чудом у Кані і з зображенням вечері у Симона Фарисея поєднуються постатями Дівственника Йоана і Приснодіви Марії – улюблений учень і Богородиця стають символом Церкви, непорочної Невісти Христової, а самі ті три події виглядають як таїнственні зображення священного шлюбу Христа з Церквою.

Яснішим і зрозумілішим цей мотив стане, якщо ми вглянемося у ці фрески.

Симона Прокаженого у Витанії Господь відвідав по воскресенні Лазаря. Йоан оповідає, що й Лазар був на тій гостині. На фресці він стоїть коло столу в облаченні зеленого кольору – кольору відродження і молодости. Лазар, отже, по своїй смерті і воскресенні настільки добре почувався, що зміг бути присутнім на вечері, перетворивши її на прообраз вічного бенкету, що чекає спасення людство по смерті у Царстві Небеснім, – того бенкету, на який Господь запросив Пречисту Свою Матір, забираючи її з землі... Звичайно, прообраз є прообраз – він завжди “кульгає” порівняно з першообразом, і чудо воскресення Лазаря не можна ставити на одну площину з чудом воскресення Господнього й успення Його Матері, як і дім Симона не може зрівнятися зі світлицею Дому Отця Небесного. Під час вечері у Симона відбувається ще одна подія, яка в євангельській розповіді служить містком, що веде нас від споглядання чуда воскресення Лазаря до таїнства Господнього воскресення.

Марта і Марія, сестри Лазаря, теж були в домі Симона. Марта на фресці – поруч із Марією Богородицею. Марія, сестра Лазаря, про яку Ісус сказав, що вона “обрала кращу частку”, робить жест, який викликає подив у всіх (ми бачимо, що Божа Матір здивовано розводить руками), – вона схиляється перед Господом, зливає дорогоцінне миро на ноги Воскресителя її брата, вмиває їх сльозами і витирає своїм волоссям. Господь відповідає на загальне здивування словами: “На день Мого похорону зберегла вона те миро” (Йо. 12, 7). А юний Йоан мовчки споглядає те, що відбувається, кинувши погляд на трапезу, яка на іконі може нагадати нам жертвенну тварину... Може, в той час Йоан згадував слова Хрестителя про Агнця Божого, що бере на себе гріхи світу, і відчував близькість того часу, коли Христос принесе Себе як пасхальну Жертву. А може, Йоан згадав ту давню трапезу на весіллі в Кані Галилейській... Можливо, Йоан, колишній учень Хрестителя, був вражений тим, як відрізняється Христос Спаситель від того грізного образу Бога, що склався в нього під впливом проповіді Предтечі, і колишній “Син грому” переображався в апостола Любови, проникаючи в таїнство Вечері Агнця, яке він і подасть у своєму Євангелії у зворушливих образах шлюбу...

В першому Христовому чуді у Кані, хоч і приховано, в натяках і символах, не так близько, як під час вечері у Симона, але все ж було присутнє передчуття хресної жертви Спасителя. Євангелистові Йоану це стає очевидним. Невипадково і вечеря в Симона, і перше чудо в Євангелії від Йоана передують юдейським пасхальним дням. Іконописці майстерно передали це передчуття. Досить поглянути на ту трапезу – там така сама жертвенна тварина, яка наводить нас на згадку про пасхального агнця... Фігури св. Йоана і Божої Матері тут звернені до Ісуса, що дарував радість молодят, – так само, як звернені вони до Нього при хресті, де Ісус дає спасенну радість світові... Улюблений учень весь час споглядає і, подібно до Матері божественного Вчителя, “складає все у серці своєму”.

Жених на фресці зображений без нареченої – натяк на Адама, “якому недобре бути одному” і з чийого ребра Бог створить Єву. Поки, однак, ще “не прийшла година моя”, година “великої тайни” вінчання Нового Адама – Христа з новою Євою – Церквою, коли божественний Жених виточить зі Свого ребра спасенне пиття для весільного

бенкету в Небесній світлиці. Вода, перетворена на вино, символізує кров і воду, що витекли з ребра померлого Спасителя. Не випадково жбани зображені різними кольорами: один, з водою, синього кольору (символ людської природи); другий, з вином, – червоного (це колір Божества). Вони відповідають кольорам одягу Христа Бога, що зодягнувся у наше людське для того, щоб ми причастилися Його Божеству... Під впливом споглядання цих настінних образів євангельські слова весільного старости, який, скуштувавши чудесне вино, похвалив господаря за те, що він приберіг добре вино “**аж по сю пору**”, якимось таїнственно перегукуються зі словами Господа на Тайній Вечері, що Він не питиме вже вина, **доки** не прийде Боже Царство (див. Мт. 26, 29; Мк. 14:25; Лк. 22, 18).

Святому Йоанові Золотоустому приписують слова, які служать найкращим поясненням ікони Розп’яття (*фото 53*): ноги розп’ятого Спасителя попирають смерть, як ноги виноробів топчуть виноград на винотоці – і нам виточується вино безсмертя. Самий хрест стає таїнственною Пасхальною Вечерею, чи весільною трапезою, яку божественний Жених приготував для Своєї Нареченої – тобто для спасеного людства, зібраного хресними обіймами Страдника-Бога в Церкву... Зверніть увагу на зелений колір набедреної пов’язки вмираючого Христа. Вона як весняне листя на дереві, що ожило після зими. Смерть Богочоловіка дарує життя, мертве смертоносне хресне дерево приносить животворящий плід. Вам, напевне, доводилося бачити зображення, де хрест обвиває плодоносна виноградна лоза. Йоан Богослов – свідок страждань Господа – говорить, що сам Христос називав Себе виноградиною, а вірних учнів – гілками (див. Йо. 15, 1-5). Зелена риза Йоана і зелена пов’язка Христа на хресті, мабуть, підкреслюють цю єдність Учителя й улюбленого учня. Зелений колір також – символ невинної юності, юність же сповнена любови й радості, перебувати в яких заповідав на Тайній Вечері Господь. В цій зеленій ризі ми бачимо Йоана і на весіллі у Кані, і на вечері в Симона – на бенкеті в честь воскресення Лазаря. Непорочний Агнець, Жених Церкви, обрав Йоана Своїм друшкою і поступово відкривав йому тайни Свого священного шлюбу...

На весіллі в Кані, і на вечері в Симона, і при хресті – Богородиця огорнена в червоне – на знак особливої її причасності божественній Славі – що й сповнилося і стало очевидним в її успенні.

*Переможні почесні взяла на єство, Чиста, Бога породивши,
Однак же, уподібнюючись Творцеві твоєму і Синові,
Понад єство покоряєшся законам єства.*

Тому-то, вмерши, з Сином встаєш у вічність.

(Канон Косьми, п. 1)

Прославі Божої Матері передувало її співстраждання з Сином – тому її власна смерть не приносить Їй страждань, навпаки – стає шляхом до обіймів Бога й Сина. Як Христос, умерши на хресті, переміг смерть, так і Богомати, вмерши за законом єства, отримала перемогу над смертю, до кінця розділивши частку Сина...

*Сина, Діво, на хресті не покинула,
Тому й Він не покинув Тебе,
Перед Тобою нині з'явившись в тілі.(звідки?)*

І успення осмислюється як фінал євангелія. Мало того – не наважуся сказати, що смерть і воскресення Господа були прообразами успення Його Матері, але сказати, що вони були запорукою успення, а успення Діви Марії було сповненням, надзвичайним відтворенням, розгортанням і новим переживанням тих подій, – здається, буде правильно. Якщо хочете, успення – це родзинка євангельської історії; без успення в євангельській проповіді була б якась недосказаність... І якщо завгодно – Христове воскресення проявилось в успенні Його Матері. Пасха триває і продовжується в успенні...

Ваше стояння на хорах по сусідству зі псалмоспівцем (погляньте ліворуч на стіну) Вам ні про що не говорить? Дивлячись зі своєї фрески на зображене поруч Господнє зішестя до Аду, разом з Адамом і Євою, Давид із псалтирем та арфою в руках оспівує своє повернення до райського блаженства. (*фото 54*). Що саме він співає? Дізнаємося про це від духовних нащадків пророка – церковних піснєписців:

Нинішній день тайно

Великий псалмоспівець прообразував словами:

Воскресни, Господи, у спокій Твій,

Ти і кивот святині Твоєї (Пс. 131).

І ще: Стала Цариця по правиці Тебе (Пс. 44),

*Ризами золотими одягнута і прикрашена.
Се бо є благословенна субота (ті самі слова, які співають біля
гроба Господнього. – В. К.),
Се є упокоєння божественний день,
В ньому почила від життя Мати життя...*

Тільки в успенні вповні збулися Давидові пророцтва. Вони надихають Церкву без тіні смутку співати сповненим життя палким наспівом першого гласу слова св. Косьми Маюмського:

*Якщо й незбагнений її плід, яким Небеса створені,
Погребення прийняв вільне, як мертвий, –
Як же від погребення відмовиться
Та, що, не пізнавши шлюбу, Його народила?
(З канону утрени Успення?)*

Христос, як людина, не міг не померти; як воплощений Бог, не міг не воскреснути. Пречиста, завдяки якій Він став людиною, носила Його в Собі як у кивоті. Одна і Другий стали нероздільні, подібно до того, як наречений стає одне з нареченою. Пресвята Діва, як людина, не могла не вмерти; ставши одне з Богом, Який обрав її Собі за Кивот, вона не могла не воскреснути, на радість пророкові Давиду і всім, хто повчається з його богонатхненних псалмів!..

Спомин Господніх страстей дозволяє представити успення Приснодіви згідно з мотивами Страсного понеділка, де головним гимном є тропар “Ось Жених іде...”, а головою темою – тема Страшного суду і другого Пришестя Господнього:

*Вжахнися, Небо, і ти, земле, почуй слова:
Бог усіх зійшов колись,
І нині вдруге – на землю задля Матері.*

Іконопис підхоплює ці мотиви – на іконі Страшного суду Христа часто зображують, як і на іконі Успення: Він спускається з неба в оточенні ангелів. Іконописці Лаври вважали за краще зобразити друге Пришестя Господа, за Його ж прикладом (див. Мт. 25, 1–10), в образі таїнственного шлюбу, зблизивши тим самим фрески із сюжетами з Євангелія від Йоана з темами успення Богоматері і мотивами

Страсного понеділка. Так з'явилася чудова композиція на хорах на тему Господньої притчі про десятьох дів. (*фото 55*) Споглянувши її, знов переведемо очі на фреску Успення, і ми здивуємося – ті самі враження, що їх втілили у фарбах унівські майстри, володіли й давніми гимнотворцями:

*У світлицю божественну Тебе, Невісту Божу,
Жених кличе, Богоневісто,
Веселитися повсякчас, як Богу личить.*

Хто бачить її у гробі, співає так, наче справляли не її погребення, а таємничий весільний обряд, не знаходячи кращих слів, ніж слова псалмоспівця, щоб оспівати її красу (пор. Пс. 45) .

*Добре, добре Ти прикрашена, Невісто Богомати Діво:
Завдяки Тобі спотикання виправилося Адама
І Єви спокушання всепогубне.
Тому Тебе всі піснями неупинно величаємо.*

Смерть не завдала жодної шкоди Матері Божій. Тіло її не тільки не піддалося тлінню – навпаки, згідно з переданням, воно сходило неземними пахощами, а надгробним співом ангелів, апостолів, праотців і пророків “повітря ціле освятилося” (слова з малої вечірні, на “Господи, воззвах”). А обожествлене її лице було знаком відновленої райської краси.

*Обдарував Тебе понад єство Цар усіх Бог:
Як у Різді бо дівою зберіг,
Так і во гробі тіло схоронив від тління
І прославив з Собою божественним переставленням,
Честь Тобі, як Син Матері, даруючи.
(Канон Косьми, п. 6)*

Вторуючи Давидові, витягнені разом з ним із шеолу і повернені до раю, Адам і Єва співають подячні й радісні пісні, закликаючи до того самого всіх спасенних своїх нащадків:

*Всяке земнородних єство хай ликує:
Се бо Діва – Адама донька, до Небес вселяється.
(Стиховня передсвяття, гл. 2, подібн. “Доме Євфратів”)*

Небовзяття Приснодіви Марії – доньки ветхого Адама і Матері Нового Адама-Христа – стає якимсь вселенським примиренням, віднайденням споріднености/єдності? – одного з одним, зі святими, з праотцями, із самим Богом!.. Як нащадки Адама до цього залучаємося й ми; і нас, що прийшли на це свято Божої – і нашої – Матері, окрилює така єдність, а саме свято стає великим родинним святом, де родина – цілий Всесвіт і його Творець...

Пророки нині радіють, бо збулися їхні тисячолітні сподівання...

В цей день разом з Даниїловими юнаками Церква співає, подумки вознісшись до раю (стоячи на хорах, і нам це не важко зробити – варто лише поглянути на згадувані вже фрески):

О, понад розум чудеса Приснодіви-Богоматері!

В гріб вселившись, показала рай.

Його ж обступивши нині, радуєчись співаємо:

Господа оспівуйте діла і превозносьте Його во всі віки.

(З канону Йоана Дамаскина на Успення, пісня 8)

Як не згадати серед пророків Боговидця Мойсея, що нині радіє від сповнення численних прообразів, накреслених ним. Ліствиця, яку бачив Яків, – один з улюблених прообразів Богоматері, і ми вже чули, що в Успенні Приснодіви “ліствицею до неба гріб стає...” Цей дивний прообраз із Мойсеєвої книги Буття часто згадують давні оспівувачі успення:

Погребення Твоє, Богородице, Ліствице Небесна,

Тобі ліствицею стало,

Якою піднялася Ти до Бога, Який є на верху її.

Крім чудової імпровізації та гри думок (ліствиця – то сама Богородиця, то Її гріб, то Її погребення, то престол Бога), образ ліствиці допомагає укладачам гимнів до цього свята висловити богословський зміст події, який спонукає радісно здригнутися й наші серця:

Віднині прохідне Небо і людям,

Прийдіть-но, всі христоносці,

Зайдім з Матір’ю Божою, –

закликає піснетворець XVI століття Емануїл, додаючи:

Перестав мене, Мати,
Твоїм нинішнім переставленням
До зродженого Тобою.

Ось чим дороге для християн свято Успення: Божа Мати своїм переставленням накреслила й нам шлях до неба, прокладений Її Сином. Успення Богородиці запевнює спасенність страждань, смерти й воскресення Христового для кожного з нас, перетворює нашу смерть на успення...

* * *

У монахів-студитів стало традицією – після урочистостей свята Успення Божої Матері збиратись у Лаврі і йти хресним ходом на Спасову гору, на монаший цвинтар, щоб розділити святкову радість зі співбратами, які у своїм блаженнім успінні упокоїлися в Господі.

Це по праву їхнє свято – тих, хто подвигом добрим боролися, скінчили біг, віру зберегли (див. 2 Тим. 4, 7); тепер вони свідчать нам, що блаженне успення збулося й для них; подібно до Богородиці, в домі Успення Якої вони подвизалися й святкували ще за життя, – вони переставилися до обіцяних обителей Небесного Отця. На хресті, що осіняє своєю тінню їхні могили, читаємо їхнє свідчення, звернене до серця кожного з нас: **“Ми вже вдома”**, – сповіщають нам вони. І спонукають призадуматися: “Перехожий, ти ще ходиш, а все ж ляжеш, як і ми... Присядь на камені біля нас, відпочинь. Зірви билинку, розваж над долею. Ми вже вдома – а ти ще в гостях. Подумай про себе...” (цитата з ?) Ці прості й нехитрі слова навряд чи залишать когось байдужим.

Сучасне слово “цвинтар” нічого не говорить нашій душі. А греки часів св. Йоана Золотоустого (див. його бесіду “Про кладовище та про хрест”) називали місце поховання “усипальницею” – і це якраз свідчення того, про що ми зараз говоримо: що для християн смерть стала успенням. Є в нашій мові теж непогана назва: “кладовище” – від староруського “кладбище”, тобто клад, “сокровище”. Вдумавшись у слова, вибиті на хресті (*фото 56*), справді стаєш після відвідання цього місця збагаченим – немовби знайшов безцінний скарб...

На Спасовій горі монахів ховали і до війни, але більшість могил хоронять тих, що відійшли до Господа від 40-х років до наших днів.

Справа в тому, що, власне кажучи, монаше життя у Лаврі не припинилося, а продовжувалося й за часів безбожної влади. Старші за віком монахи залишилися проживати тут – уже як мешканці дому інвалідів, на який перетворили Лавру 1950 року. Трохи пізніше, коли нагінки на Церкву дещо послабились, декотрі з молодших ченців стали влаштовуватися сюди на роботу. Таким чином сюди повернулося аж дванадцять монахів. Вони й ховали померлих своїх старших співбратів на Спасовій горі, і доглядали за могилами, і незважаючи ні на що, молилися й надіялися на майбутнє відродження обителі...

Нині ченці, проводячи екскурсії, можуть розповісти Вам практично про кожного з монахів, що покояться на цій горі. Брати подбали про збереження їхньої пам'яті, добросовісно зібравши матеріяли про їхні життя. Ви можете чимало дізнатися про цих спочилих ченців з книги про Лавру, написаної еродияконом Мануїлом Пешковичем. Мушу зізнатися, що завдяки цікавим екскурсіям та розповідям о. Мануїла та бр. Юліяна Монастирського в мене виник задум книги, яку Ви зараз тримаєте в руках. Хоч, повірте, жодна книжка Вам не замінить живого споглядання Унівської святині у супроводі цікавого співрозмовника-монаха...

***

Після відвідання монашого цвинтаря люди звичайно йдуть до джерела Пресвятої Богородиці й до храму – помолитися “на прощання” перед Чудотворною іконою. Ходімо й ми разом з ними, вдумуючись при цьому у слова святкового гимну з канону св. Йоана Дамаскіна:

*Прийдіть, вірні, до гробу припадім Божої Матері
І обіймімо, серцем і устами, очима і лицем
Чисто прикладаючись,
І зачерпнімо зцілень правдивих рясні дари
Від джерела приснотікучого.*

“Джерело приснотікуче” й Чудотворна ікона Божої Матері знову будять у нашій пам'яті згадку про чудо, яке з'єднало долю роду Лаго-

довських з цією обителлю... Надгробок Лагодовських давніше розміщався якраз під Іконою – так, немов Божа Мати зберігала “у блаженнім успенні вічний покій” цих славних фундаторів нашої обителі. Звертаючись із молитвами до Матері Божої перед її чудотворним образом, ми (ті, що знають цю історію) раптом відчуваємо надзвичайну і безпосередню нашу близькість до лицаря Ванька, адже це він дарував нам цю Ікону, і до джерела нас веде та сама надія, якою був сповнений і він.

Як я вже писав раніше, колись давно цілюще джерело витікало зі святилища храму – якби так збереглося й дотепер, це джерело було б якраз під фрескою Успення, і тоді здавалося б, що слова вищезгаданого гимну св. Йоан написав не деінде, а в нашому храмі. А й справді, часові межі втрачають тут, серед фресок, свою силу – і у композиції “О Тебi радується...”, центр якої заміщає Ікона Унівської Богородиці, ми бачимо прп. Йоана Дамаскина так, немовби він підносить хартію зі своїм безсмертним гимном до цього Чудотворного образу.

Обертаємося назад і бачимо ще один надгробок – Митрополита Михайла Левицького, що сподобився блаженного успення в Успенському храмі і спочиває навпроти Ікони, врятованої ним від нещадного часу. Тепер, після того як ми побували на Спасовій горі – тобто на горі Преображення, – ми здогадуємося, чому над плитою Митрополита унівські майстри зобразили Преображення Господнє: смерть Христових послідовників осмислюється як преображення ества, а сам пророк Ілля, що на наших очах возноситься на колісниці (*фото 57*), будучи учасником Преображення Господнього і водночас прообразом успення Приснодіви, – єднає ці два великі свята.

Ту велику єднальну силу, яку являє собою успення Божої Матері, дарує Церква і нам, залучаючи нас до того всевітнього тісного гурту і закликаючи співати:

*Святе Твоє пречисте
І дорогоцінне переставлення
Не на розлуку люблячим Тебе,
Але нерозривним з'єднанням стало:
Мисленно бо тим, хто повсякчасно Тебе воістину*

Славить, Божу Матір,
Являєшся, даючи Твою благодать
І показуючи, що всім людям
Захисниця дарувалася Ти.
(Стихира посвяття, гл. 4)

Наша подорож на свято Успення відкриває нам єднання неба і землі й залучає нас до того єднання, що відбувається у цьому святі. Якщо Ви це відчули, перебуваючи на богослуженні в унівському храмі, то нічого Вам не перешкоджає засвідчити разом зі мною, що Святоуспенська Унівська Лавра є воістину Небом на землі!

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯСЛОВА

На цьому ми завершуємо наше паломництво до Унівської святині. Повірте, воно було не зовсім звичайним навіть для мене. Спочатку я думав просто розповісти кілька епізодів з життя унівських ченців різних епох і мимохідь дати короткі нариси деяких аспектів церковного і монашого життя. Однак, розгортаючи цю розповідь разом з Вами, я не міг не торкнутися деяких тем, що їх, здавалося б, можна було й обминути. Нам з Вами буквально довелося окинути мисленим оком усе – від початків творіння, тобто від Адама і Єви, до останніх днів, до наших з Вами сучасників, які намагаються йти шляхами Нового Адама. Нам доводилося, крокуючи по Лаврі, подумки виходити настільки далеко поза її стіни, що, чесно кажучи, я боявся, чи знайду шлях, яким можна буде знову повернутися назад. Я знаю, як небезпечно авторові ухилятися від обраної теми, особливо коли наперед відомо, що деякі з зачеплених тем є просто невичерпними, – тому простіть мені можливі погрішності чи помилки. Однак ті з Вас, кому пощастило побути у стінах Лаври якийсь довший час, погодяться зі мною, що те, що оточує нас там, настільки нас зачаровує, породжує такі теми для роздумів і такі питання (а стосуються вони звичайних і повсякденних речей, які, своєю чергою, нерозривно пов'язані з життям у Предвічному Богові!), обговорення яких не вмістилося б і у двадцять таких книг, як моя.

І якщо під враженням цієї мисленої подорожі у Вас виникне зацікавлення темами, яких ми торкнулися, якщо хоча б деякі мої слова були співзвучні з Вашими думками чи запали до Ваших сердець, а також якщо у Вас виникло бажання повернутися колись до святих стін Унівської Лаври, щоб зачерпнути з її невичерпних духовних джерел, – то це буде найкращою нагородою авторові цих рядків, а саме наше паломництво можна було б вважати успішним...

Диякон Віталій Колбасін

НЕБО НА ЗЕМЛІ

**ПАЛОМНИЦТВО
ДО
СВЯТОУСПЕНСЬКОЇ
УНІВСЬКОЇ ЛАВРИ**

Літературний редактор
Люба Маринович

Богословський редактор
Надія Матвіїв

Художній редактор
Мар'яна Пелех

Технічний редактор
Юрій Пелех

Підписано до друку 28.03.09. Формат 60x84/16.
Папір офс. Офс. друк. Ум.-друк. арк. 18,1.
Ум. фарбовідб. 19. Обл.-вид. арк. 16.

ТзОВ Видавництво «Свічадо»
(Свідоцтво серії ДК №1651 від 15.01.2001)
79008, м. Львів, а/с 808, вул. Винниченка, 22.
Тел.: (032) 274-23-09, тел./факс: (032) 297-16-33
e-mail: post@svichado.com, url: www.svichado.com

Фото 1.

Святоуспенська
Унівська Лавра
(із західної сторони).

Фото 2.

Цілюще джерело.

Фото 5.

Святоуспенська Унівська
Лавра (із північно-східної
сторони).

Фото 6.

Вежа.

Фото 7.

Гармата. Цей експонат засвідчує, що Унівська лавра свого часу була справжньою фортецею.

Фото 8.

Найкраще пізнати одвічний дух Лаври допоможуть не експонати, а сучасні монахи.

Фото 9.

Богослужіння в Унівській лаврі.

Фото 10.

Фрагмент
інтер'єру храму.

Фото 11.
Фрагмент
фрески – Ной
з голубкою.

Фото 12.

Вечеря у хаті Симона Фарисея.

Фото 13.

Весілля в Кані Галилейській.

Фото 14.
Неопалима купина.

Фото 15.
Переможений змій.

Фото 16.

Композиція
“Непрохідна двер”.

Фото 17.

св. Йосафат,
невідомий святий,
св. Антоній,
св. Теодосій і
Богородиця Знамення.

Фото 18.

Свщм. Микита.

Фото 19.

Св. Ольга.

Фото 20.
Св. Володимир.

Фото 21.
Св. Антоній.

Фото 22.

Св. Теодосій.

Фото 23.

Св. Борис.

Фото 24.
Св. Гліб.

Фото 25.
Преп. Аліпій.

Фото 26.

Вишгородська Богородиця.

Фото 27.

Св. Й. Дамаскин.

Фото 28.

Геральдичний фриз.

Фото 29.

Фрагмент композиції шестоднева.

Фото 30.

Св. Пахомій.

Фото 31.

Св. Теодор.

Фото 32.

Юнаки у вогняній
печі.

Фото 33.

Зішестя Христа до аду.

Фото 34.

Митрополит Андрей Шептицький в Уневі, в монастирі Студійського Уставу.

Фото 35.

Вхід до каплиці.

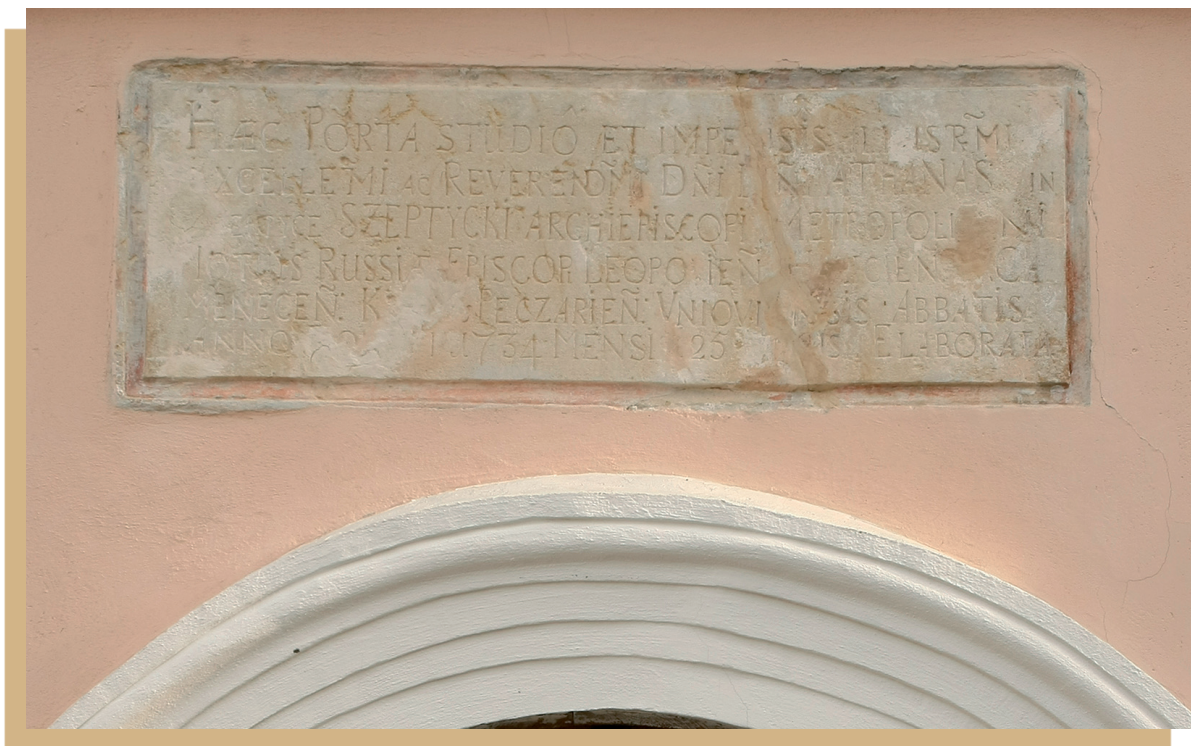

Фото 36.

Надпис над каплицею.

Фото 37.

Герб роду Шептицьких
на контрфорсі храму.

Фото 38.

Нестор Літописець.

Фото 39.

Свщмч. Катерина.

Фото 40.

Надгробна плита
Митрополита Левицького.

Фото 41.

Препмч. Климентій.

Фото 42.

“Новозавітна трійця”

Фото 43.

Премудрість Божа.
Етимасія.

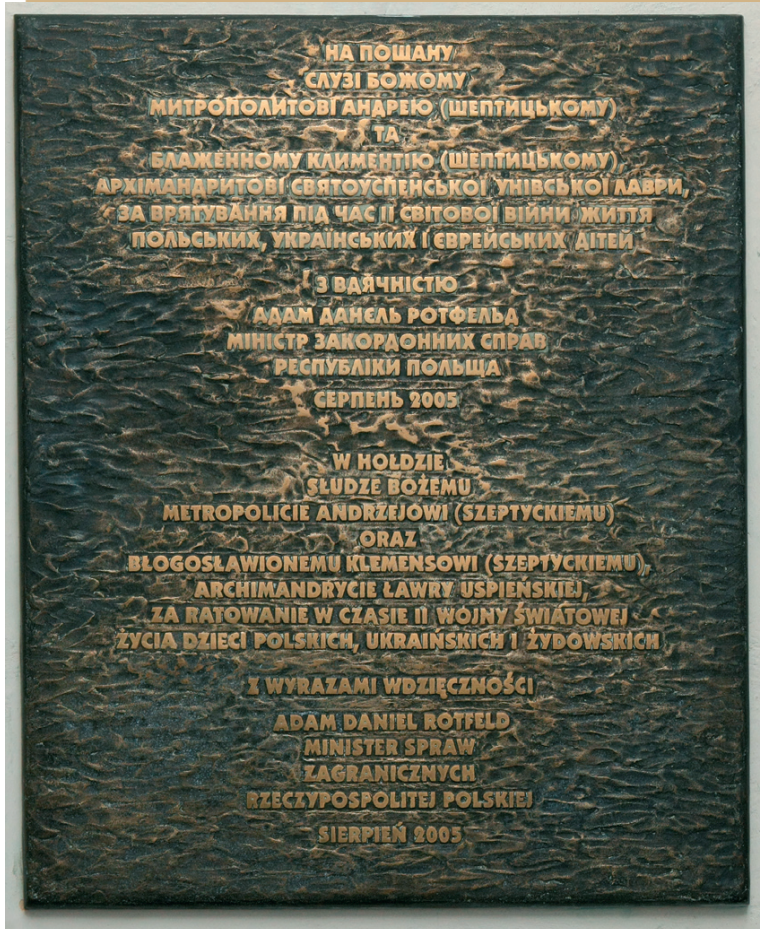

Фото 44.

Меморіяльна дошка, яку встановив урятований монахами-студитами від нацистського переслідування Адам Ротфельд.

Фото 45.

Успення Богородиці.

Фото 46.

Старозавітня Троиця.

Фото 47.

Благовіщення Пресвятої Богородиці.

Фото 48.

Різдво Христове.

Фото 49.

Поклоніння волхвів.

Фото 50.

Стрітєння Господнє.

Фото 51.

Втеча до Єгипту.

Фото 52.

Свмч. Варвара.

Фото 53.

Фреска розп'яття Спасителя.

Фото 54.

Давид із псалтирем та арфою.

Фото 55.

Композиція на хорах на тему Господньої притчі про десятиох дів.

Фото 56.

Надпис на плиті монашого цвинтару “Ми вже вдома”.

Фото 57.
Пророк Ілля.

Ієродиякон Вікентій (Віталій Колбасін) народився у 1972 р. у Харкові. У 1989-1995 рр. навчався на філологічному факультеті Харківського державного університету. Під час навчання захопився культурою античності та стародавньої Русі, згодом – спадщиною візантійських отців. В цей час почав ходити до Церкви і зацікавився церковними богослуженнями і східним обрядом.

В 1993 році був рукоположений на диякона і прийняв монаший постриг з ім'ям Вікентій. Під враженням від особи екзарха Леонтія (Леоніда Фьодорова) і творчості В. Соловйова багато роздумував про єдність Церкви. В 1995 році переходить в лон Української Греко-Католицької Церкви.

1996-2001 перебував у різних монастирях, пізнаючи Божу волю для себе. Упродовж літа 2003 року перебував в Святоуспенській Унівській Лаврі, де і хотів залишитись. Але інші були дороги Господні – неочікувана хвороба прикувала ієродиякона Вікентія до ліжка.

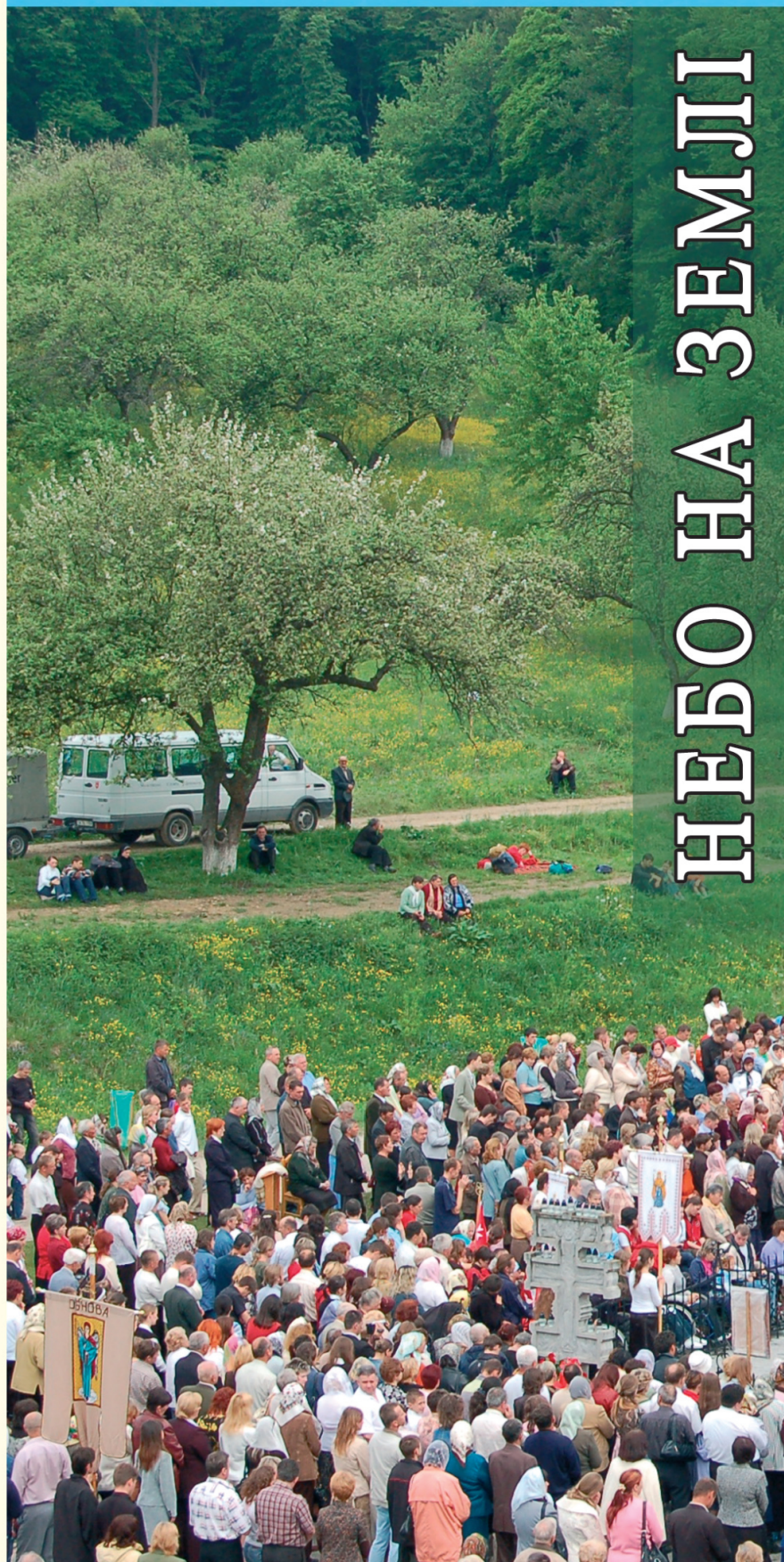
Коли ще міг писати, то на знак вдячності для братії Лаври написав книгу "Небо на землі. Паломництво до Святоуспенської Унівської лаври" про пережиття і враження під час перебування в цій монашій обителі. Всіх, кому потрапить до рук ця книга, автор просить про молитву, щоб воля Божа здійснилась на ньому.

ISBN 978-966-395-277-2

9 789663 952772

СВІТАДО

НЕБО НА ЗЕМЛІ